OAMENII

SCURTĂ ISTORIE
DESPRE CUM
AM STRICAT TOTUL

TOM PHILLIPS

OAMENII

SCURTĂ ISTORIE DESPRE CUM AM STRICAT TOTUL

Traducere din engleză de
Corina-Mihaela Tudose
şi Alexandra Fusoi

3
TREI
Silviu Dragomir
Vasile Dem. Zamfirescu
Director editorial:
Magdalena Mărculescu
Redactare:

Alexandra Fusoi
Design şi ilustraţie copertă:
© Alexandra Lande/Shutterstock (handprint);
© Tanya K/Shutterstock (paint spălat)
Director producţie:
Cristian Claudiu Coban
Dtp:
Ofelia Cosman
Corectură:
Marina Constantinoiu
Irina Muşătoiu
Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
PHILLIPS, TOM
Oamenii: scurtă istorie despre cum am stricat totul / Tom Phillips;
trad. din engleză de Corina-Mihaela Tudose şi Alexandra Fusoi.
— Bucureşti:
Editura Trei, 2019
ISBN 978 – 606 – 40 – 0606 – 6
I. Tudose, Corina-Mihaela (trad.)
II. Fusoi, Alexandra (trad.)
316
821.111
Titlul original: Humans. A Brief History of How We F-cked It All Up Autor: Tom Phillips
Copyright 2018 Tom Phillips
Copyright © Editura Trei, 2019 pentru prezenta ediţie
O.P. 16, Ghişeul 1, C.P. 0490, Bucureşti
Tel.: + 4 021 300 60 90; Fax: + 4 0372 25 20 20 e-mail: comenziedituratrei.ro www.editura trei.ro
ISBN: 978 – 606 – 40 – 0606 – 6 *Având în vedere subiectul cârtii, nu pot să o dedic familiei mele, pentru ca gestul ar putea fi interpretat eronat, în schimb, o dedic tuturor celor care au dat-o vreodată în bară în stil mare. Nu sunteţi singuri.*

Cuprins

Prolog. Zorii încurcăturilor noastre 9
1. De ce e tâmpit creierul tău 19
2. Drăguţ mediul ăsta înconjurător 42
3. Viaţa răzbeşte întotdeauna 65
4. Urmează-ţi liderul 85
5. Puterea poporului 113
6. Războiul. La ce e bun? 130
7. Petrecerea superdistractivă a colonialismului 155
8. Diplomaţia pentru tonţi şi/sau actuali preşedinţi 196
9. Şi tehnologia are partea ei proastă 220
10. Scurtă istorie a lucrurilor care ne-au luat prin surprindere 254
Epilog. Cum ne facem praf viitorul 267
Mulţumiri 277
Lecturi suplimentare 279
Surse fotografie 281
Despre autor 282

Prolog

Zorii încurcăturilor noastre

A fost odată ca niciodată, pe când soarele răsărea deasupra albiilor şi câmpiilor Etiopiei, o tânără maimuţă care-şi pierdea vremea într-un copac.

Nu avem de unde să ştim ce făcea sau la ce se gândea în ziua cu pricina. Probabil chibzuia să-şi caute ceva de mâncare sau să-şi găsească un partener sau poate cerceta copacul de alături ca să vadă dacă nu era cumva mai potrivit. Cert este că n-avea de unde să ştie că ziua aceea urma s-o transforme în cea mai cunoscută reprezentantă a speciei ei din toate timpurile – chiar dacă i-ar fi putut spune cineva, noţiunea de „faimă” n-ar fi avut nicio noimă pentru ea. Nu ştia nici că se afla în Etiopia, pentru că aveau să mai treacă milioane de ani până să aibă cineva ideea măreaţă să traseze linii pe o hartă şi să dea formelor rezultate nume pentru care să putem purta războaie.

Maimuţa şi suratele ei erau puţin diferite de celelalte maimuţe care trăiau pe-atunci: şoldurile şi membrele inferioare aveau ceva neobişnuit, care le permitea să se mişte într-un fel inedit. Aceste maimuţe începeau să coboare din copaci şi să umble pe două picioare cât ţinea savana: modificarea iniţială care va duce, în timp, la voi, la mine şi la toate persoanele de pe planeta asta. Maimuţa nu ştia, dar trăia aproape de începutul uneia dintre cele mai remarcabile poveşti de pe faţa pământului. Se anunţau zorii marii peregrinări a speciei umane.

Apoi a căzut din copac şi a murit.

După vreo 3, 2 milioane de ani, un alt grup de maimuţe – unele dintre ele având acum doctorate – avea să-i găsească oasele fosilizate. Pentru că erau anii 1960 şi ascultau la vremea aceea o piesă bine-cunoscută a unei formaţii de băieţi extrem de înalţi din Liverpool, au hotărât să-i pună numele Lucy. Era o specie cu totul nouă – căreia îi spunem acum *Australopithecus afarensis* – şi a fost aclamată drept „veriga lipsă" dintre fiinţele umane şi maimuţe. Descoperirea lui Lucy avea să captiveze lumea: numele i-a devenit celebru, scheletul i-a fost expus timp de mai mulţi ani în cursul unui turneu prin Statele Unite ale Americii, iar în zilele noastre a devenit atracţia principală a Muzeului Naţional din Addis Abeba.

Şi cu toate astea, singurul motiv pentru care ştim acum că Lucy a existat este, ca să spunem lucrurile pe şleau, că a dat-o în bară. Ceea ce, în retrospectivă, a stabilit un tipar destul de clar pentru cum aveau să meargă lucrurile de atunci încolo.

Aceasta este o carte despre oameni şi capacitatea noastră remarcabilă de a da greş. Despre motivul pentru care toate realizările care ne fac mândri că suntem oameni (artă, ştiinţă, puburi) sunt însoţite întotdeauna de ceva care ne obligă să clătinăm din cap cu consternare şi disperare (război, poluare, puburi în aeroport).

Este oare posibil ca – indiferent de opiniile personale sau de convingerile politice – la un moment dat, în ultima

vreme, să vă fi uitat în jur la cum arată lumea şi să vă întrebaţi în sinea voastră: „La dracu', dar ce-am făcut cu lumea noastră?"

Această carte există ca să vă aducă o mică şi nesemnificativă fărâmă de mângâiere: nicio grijă, aşa am fost *dintotdeauna*. Şi, ce să vezi, încă mai existăm!

(E drept, când scriu aceste rânduri, mai sunt câteva săptămâni până la summitul nuclear dintre Donald Trump şi Kim Jong Un, care ar putea să aibă sau să nu aibă loc şi care ar putea sau nu să se termine cu bine. Din păcate, trebuie să predau acest text înainte să aflăm dacă o să murim cu toţii. Plec de la premisa că, dacă o să citiţi aceste rânduri, atunci probabil că am supravieţuit cel puţin până la sfârşitul lui iulie 2018.)

S-a scris mult despre cele mai mari realizări ale umanităţii; despre marii conducători, inventatorii de geniu şi spiritul de neînvins al omului. S-a scris mult şi despre greşelile pe care le-am făcut: atât boacăne individuale, cât şi erori la nivelul societăţii. Dar nu s-a scris foarte mult despre cum reuşim, iar şi iar, să înţelegem lucrurile profund şi catastrofal greşit.

Una dintre ironiile care par să-i placă teribil universului este că motivele pentru care o dăm în bară la scară atât de mare sunt adesea exact cele care ne diferenţiază de restul animalelor şi ne permit să facem lucruri măreţe. Oamenii văd şabloanele în lumea înconjurătoare, le pot comunica altor oameni şi au capacitatea să îşi imagineze viitoruri care nu există încă: dacă am schimba *asta*, atunci s-ar întâmpla *cealaltă*, iar lumea ar deveni un loc puţin mai bun.

Singura hibă e că… ei bine, nu ne pricepem cine ştie ce la niciuna dintre cele de mai sus. Orice analiză onestă a modului în care a evoluat omenirea pe aceste fronturi seamănă cu o evaluare anuală deosebit de nemiloasă a performanţelor, făcută de un şef care te detestă. Ne imaginăm şabloane acolo unde ele nu există. Abilităţile noastre de comunicare sunt uneori, hm, inexistente. Şi

avem un palmares foarte prost când vine vorba să ne dăm seama că modificarea *chestiei ăsteia* va duce şi la *chestia cealaltă* şi asta la *chestia aia şi mai proastă* şi O, *Doamne, nu, acum se întâmplă chestia asta, cum îi punem capăt*?

Indiferent cât de sus se ridică omenirea, indiferent cât de multe provocări depăşim, dezastrul pândeşte mereu după colţ. Să luăm un exemplu istoric: acum sunteţi Sigurd cel Mare[1] (un conte de Orkney scandinav din secolul al IX-lea) şi vă întoarceţi triumfători după o bătălie, aducând capul inamicului vostru Mâel Brigte Dinţosul[2] legat de şa.

Şi imediat după aceea sunteţi... ei bine, sunteţi Sigurd cel Mare după câteva zile, murind din cauza unei infecţii produse de colţul lui Mâel Brigte Dinţosul, când capul retezat al acestuia v-a zgâriat la picior în timp ce călăreaţi victorios spre casă.

Aşa e: Sigurd a rămas în istoria militară pentru onoarea îndoielnică de a fi fost ucis de un inamic pe care-l decapitase deja cu câteva ore înainte. Ceea ce ne învaţă nişte lecţii importante despre (a) aroganţă şi (b) cât este de important să ne alegem inamici care beneficiază de asigurări stomatologice bune. Orgoliile prosteşti şi ruina care le urmează sunt subiectele principale ale acestei cărţi.

Dimpotrivă, cei pasionaţi de istoria standardelor stomatologice vor fi probabil dezamăgiţi.

(Merită spus şi că Sigurd cel Mare şi Mâel Brigte Dinţosul s-au luptat numai pentru că Sigurd îl provocase pe Mâel Brigte la o bătălie „cu câte 40 de soldaţi de fiecare parte”. Mâel Brigte a fost de acord, după care Sigurd a apărut cu 80 de oameni. Ca atare, din povestea lui Sigurd s-ar putea trage şi concluzia că în viaţă este important să nu fii complet măgar, ceea ce, chiar dacă o să vi se pară

1 Sigurd Eysteinsson (Sigurd cel Mare), al doilea jarl de Orkney, a domnit în perioada cca. 875-892 în Norôreyjar (insulele Orkney și Shetland). Sigurd a fost una dintre căpeteniile vikingilor în luptele de cucerire a actualului nord al Scoției. (N.r.)

2 Mâel Brigte — nobil din neamul picților, cel mai probabil conducător în secolul al IX-lea în Moray (nord-estul Scoției). (A/.r.)

amuzant, este o temă recurentă în carte.)

Sigurd nu este decât unul dintre mulţii nefericiţi pe care istoria îi ţine minte mai mult pentru înfrângeri decât pentru victorii. În următoarele zece capitole vom face un tur al întregii întinderi a istoriei omenirii şi a colecţiei sale de boacăne. Un mic avertisment: dacă nu vă place să vă bucuraţi de răul altuia, acum ar fi momentul potrivit să vă opriţi din citit.

Istoria evoluţiei umane începe cu capacitatea noastră de a gândi şi a fi creativi. Asta îi diferenţiază pe oameni de alte animale – dar ne predispune, în acelaşi timp, şi să ne facem de râs în mod constant.

În primul capitol al cărţii, De ce e tâmpit creierul tău, vom cerceta cât de diferit gândeau strămoşii noştri – şi apoi vom vedea cum, când încercăm să pricepem lumea, mintea ajunge să ne joace feste, trădându-ne şi făcându-ne să luăm toate deciziile noastre foarte, foarte proaste.

Apoi, în cel de-al doilea capitol, Drăguţ mediul ăsta înconjurător, vom urmări umanitatea până în zorii agriculturii, când am început să modelăm lumea din jurul nostru, vom vedea cum am dat peste cap cu regularitate locurile unde am trăit, descoperindu-ne capacitatea nedezminţită de a nu cugeta serios la răspunsul la întrebarea: „Hei, care e cel mai rău lucru care s-ar putea întâmpla dacă deviem râul ăsta?”

După aceea, vom cerceta tentativele noastre invariabil stângace de a controla natura în Viaţa răzbeşte întotdeauna – unde vom afla, printre altele, cum preşedintele Mao şi un entuziast extravagant, mare fan al lui Shakespeare, au reuşit să producă nişte catastrofe trase la indigo numai pentru că au subestimat radical rolul păsărilor.

Pe măsură ce primele comunităţi umane s-au dezvoltat şi au devenit tot mai complexe, a început să se vadă că urma să avem nevoie de cineva care să ia decizii. În capitolul al patrulea, Urmează-ţi liderul, vom trece în revistă o selecţie a celor mai nepotriviţi oameni care au

ocupat astfel de funcţii fără să fie aleşi; în capitolul al cincilea, Puterea poporului, ne vom ocupa de democraţie, ca să vedem dacă se descurcă mai bine.

Cu toată strădania noastră de a schimba lumea în care trăim, umanitatea nu şi-a atins pe deplin adevăratul potenţial de a se face de râs decât după ce am început să călătorim în toată lumea şi diferitele civilizaţii au început să se întâlnească între ele. Atunci am reuşit să ne dăm frâu liber şi lucrurile au luat o întorsătură fundamental şi catastrofal greşită.

În capitolul al şaselea, Războiul. La ce e bun? vom vedea că oamenii sunt bine-cunoscuţi pentru obiceiul de a se băga în încăierări inutile şi vom examina câteva dintre cele mai tâmpite lucruri care au rezultat – inclusiv armata care a reuşit să piardă o bătălie la care inamicii nici măcar nu s-au prezentat şi cum să faci praf nişte planuri de atac perfect coordonate pentru că ai uitat de diferenţa de fus orar.

Ne vom avânta în necunoscut cu personajele eroice ale Epocii marilor descoperiri geografice în capitolul al şaptelea, Petrecerea superdistractivă a colonialismului, şi vom vedea (atenţie! dezvăluiri importante!) că, de fapt, colonialismul a fost îngrozitor.

Capitolul al optulea, Diplomaţia pentru tonţi şi/sau actuali preşedinţi, ne va învăţa lecţii importante despre cum să gestionăm elegant contactele dintre culturi diferite, inclusiv despre cum conducătorul Imperiului Horezm-şah a luat poate cea mai proastă decizie politică din istorie. (A avut de-a face cu nişte bărbi puse pe foc.)

În ultimele secole, progresele ştiinţei şi tehnicii ne-au purtat într-o eră de inovaţii fără precedent, schimbări rapide şi noi moduri incitante în care poate să dea greş omenirea. Despre asta este vorba în capitolul al nouălea, şi tehnologia are partea ei proastă, unde vom vedea cum ştiinţa nu îndreaptă întotdeauna lucrurile – inclusiv radiaţiile misterioase pe care nu le puteau vedea decât francezii şi omul care a făcut nu una, ci două dintre cele

mai catastrofale greşeli ale secolului XX.

Schimbările se produc atât de rapid în zilele noastre, încât lumea modernă poate fi un loc derutant; în capitolul al zecelea, Scurtă istorie a lucrurilor care ne-au luat prin surprindere, vom vedea cât de des ni s-a întâmplat să nu reuşim să prevedem lucrurile îngrozitoare care urmează să ni se întâmple.

Şi, la final, în Epilog. Cum ne facem praf viitorul, vom încerca să facem un pronostic avizat în legătură cu modul în care vor arăta următoarele secole de prostie omenească şi vom ajunge la concluzia că probabil asta înseamnă că vom deveni captivi într-o închisoare spaţială pe care ne-am creat-o din propriile noastre deşeuri.

Aceasta este o carte despre istorie şi despre lucruri înţelese greşit. Evident, merită subliniat că deseori înţelegem istoria foarte, foarte greşit.

Problema este că istoria este înşelătoare: nimeni nu şi-a bătut capul să scrie marea majoritate a lucrurilor care s-au întâmplat, iar mulţi dintre cei care au scris s-ar putea să fi greşit sau să fi fost nebuni, să fi minţit sau să fi fost extrem de rasişti (şi adesea o combinaţie între toate astea). Ştim despre Sigurd cel Mare pentru că povestea lui apare în două documente: saga *Heimskringla*[3] şi *Orkneyiriga*[4]. Dar de unde ştim dacă sunt reale? Putem fi pe deplin convinşi că nu e doar vreun soi de poantă pentru cunoscători în limba nordică veche, la care noi nu ne prindem?

N-avem de unde să ştim. N-avem cum să fim siguri, în ciuda muncii extraordinare a istoricilor, a arheologilor şi a experţilor din multe alte domenii. Numărul lucrurilor pe

3 Cea mai cunoscută culegere de povestiri despre vechii regi nordici, scrisă în Islanda, în limba nordică veche, de poetul și istoricul Snorri Sturluson, în jurul anului 1230. (N.r.)

4 Relatare despre istoria Insulelor Orkney, după ce au fost cucerite de regii norvegieni în secolul al IX-lea și până în jurul anului 1200. Scrisă în jurul anului 1230 de un autor islandez necunoscut, saga îmbină ficțiunea cu istoria, fiind probabil compilată din mai multe surse, inclusiv legende orale, dar și fapte istorice. (N.r.)

care le ştim sigur este destul de redus în comparaţie cu numărul lucrurilor pe care ştim că nu le ştim. Numărul lucrurilor pe care nici măcar nu ştim că nu le ştim este probabil cu mult mai mare, dar, din nefericire, nu ştim sigur.

Ceea ce vreau să spun este că şansele ca în această carte despre încurcături să nu apară încurcături sunt, sincer, minime. O să încerc să fac lumină acolo unde apare îndoiala: care sunt părţile de care suntem destul de siguri şi care sunt cele unde nu putem decât să ne dăm cu presupusul. Am încercat să evit poveştile din categoria „prea frumos să fie adevărat", pe cele apocrife şi povestioarele istorice pline de miez care par să se îmbogăţească de fiecare dată când sunt spuse. Sper să nu fi greşit pe undeva.

Ceea ce ne aduce înapoi la Lucy, care cădea din copac acum 3, 2 milioane de ani. De unde ştim că a căzut din copacul acela? Ei bine, în 2016, un grup de cercetători din SUA şi Etiopia a publicat o lucrare în revista *Nature*, cel mai influent periodic ştiinţific din lume. Ei au făcut o tomografie a oaselor fosilizate ale lui Lucy şi au trasat hărţi 3D computerizate ca să-i reconstruiască scheletul. Au descoperit că fracturile sunt oarecum similare cu cele care apar în oasele viabile şi că nu au mai apucat să se vindece, ceea ce sugerează că Lucy trăia când şi-a rupt oasele, dar a murit la scurt timp după aceea. S-au consultat cu mai mulţi chirurgi ortopezi, care au spus toţi acelaşi lucru: aşa arată oasele rupte la pacienţii care au căzut de la înălţime. Felul în care este fracturat braţul sugerează că Lucy a încercat să-şi atenueze căderea. Din studiile geologice, ştiau că teritoriul în care trăise Lucy era o zonă de pădure platâ, în apropierea unui izvor: fără stânci sau aflorimente de unde să fi putut cădea. Concluzia? Lucy a căzut dintr-un copac.

Este un studiu remarcabil şi a fost bine primit de mulţi experţi în domeniu. Singura problemă este că alţi câţiva experţi – printre care se numără şi Donald Johanson,

cel care a descoperit-o pe Lucy din capul locului – nu erau convinşi. De fapt, au spus: „Neah, frate, motivul pentru care are oasele rupte este că asta se întâmplă cu oasele care stau îngropate în pământ 3, 2 milioane de ani”. (Parafrazez un pic aici.)

Deci… a căzut Lucy din copac? Poate. Ba chiar probabil. Din multe puncte de vedere, asta-i ideea cărţii: avem un dar incredibil al deducţiei ştiinţifice şi, *totuşi*, s-ar putea să greşim. Poţi fi lider mondial în domeniul tău, să ai cele mai bune rezultate din întreaga ta carieră, să publici în cea mai prestigioasă revistă de specialitate din lume un studiu revoluţionar care să îmbine progrese uluitoare în paleontologie şi fizică, informatică şi medicină generală, medicină legală şi geologie, care să ne ofere o deschidere fără precedent către o epocă de acum milioane de ani… şi tot rişti să vină cineva şi să spună: „Ha, ha, nu, greşit”.

Tocmai când crezi că ai rezolvat problema, va lovi spectrul veşnic la pândă al eşecului.

Să nu uităm de Sigurd cel Mare.

De ce e tâmpit creierul tău

Fiinţele umane au început să facă praf lucrurile acum 70.000 de ani.

Atunci au început strămoşii noştri să migreze din Africa şi să se răspândească pe glob – întâi în Asia şi, ceva mai târziu, în Europa. Motivul pentru care mulţi oameni erau atunci mai degrabă nemulţumiţi din cauza asta este că specia noastră, *Homo sapiens*, nu era singura de pe planetă; nici pe departe. Numărul exact al celorlalte specii umane care hoinăreau prin preajmă la vremea aceea încă mai face obiectul unor oarecare dezbateri. Când iei fragmente de schelet sau de ADN şi încerci să-ţi dai seama exact ce înseamnă specie separată sau subspecie sau doar o variantă puţin neobişnuită a aceleiaşi specii, povestea devine complicată. (Este şi modul ideal de a stârni o controversă dacă te trezeşti la un moment dat într-un grup de paleoantropologi şi ai ceva timp de pierdut.) Dar, oricum ai clasifica speciile, pe planetă se mai aflau pe

atunci cel puţin încă alte câteva tipuri de umanoizi, dintre care cel mai cunoscut rămâne *Homo neanderthalensis* – sau, cum este mai cunoscut, Omul de Neanderthal. Rezultat al migraţiilor anterioare din Africa, oamenii de Neanderthal trăiau de cel puţin 100.000 de ani în mare parte a Europei şi în zone întinse din Asia şi o duceau destul de bine.

Din păcate pentru ei, la numai câteva zeci de mii de ani după ce strămoşii noştri îşi făceau apariţia neanunţaţi pe scena istoriei – cam cât ai clipi din ochi, în termeni evoluţionist! –, neanderthalienii şi toate celelalte rude ale noastre dispăruseră de pe faţa Pământului. După un model care se va împământeni rapid în istoria umanităţii, imediat ce apărem noi în peisaj, se alege praful de toată zona. La numai câteva mii de ani după ce s-au mutat oamenii moderni în regiune, omul de Neanderthal a început să dispară din catalogul de fosile, lăsând în urmă numai câteva gene fantomatice care încă ne mai bântuie ADN-ul. (A existat în mod cert un proces de încrucişare între neanderthalieni şi intruşii care-i înlocuiau; de exemplu, dacă aveţi ascendenţă europeană sau asiatică există o şansă destul de mare să aveţi între 1 şi 4% din ADN de origine neanderthaliană.)

Cum şi de ce anume am supravieţuit noi în timp ce verii noştri se îndreptau cu viteză spre oraşul dispăruţilor din istorie este alt subiect de dezbatere. De fapt, multe dintre cele mai probabile explicaţii sunt teme care se tot ivesc în această carte. Poate că i-am exterminat din greşeală pe oamenii de Neanderthal aducând cu noi, în cursul migraţiei, boli la care organismul lor nu avea rezistenţa necesară. (O mare parte din istoria umanităţii este în realitate istoria bolilor cu care ne-am pricopsit în călătoriile noastre şi pe care ni le-am transmis apoi unii altora.) Poate că am avut noroc de un climat schimbător la care am fost mai bine pregătiţi să ne adaptăm; dovezile arată că strămoşii noştri trăiau în grupuri sociale mai mari, comunicau şi făceau schimburi pe areale mult mai largi

decât neanderthalienii mai izolaţi şi mai mototoli, ceea ce înseamnă că puteau avea acces la mai multe resurse în cazul unor valuri de frig.

Sau poate că pur şi simplu i-am asasinat, pentru că, hei, cu asta ne ocupăm noi.

După toate probabilităţile, nu există o singură explicaţie clară, pentru că nu aşa merge treaba de obicei. Dar multe dintre cele mai plauzibile explicaţii au ceva în comun – creierul nostru şi felul în care îl folosim. Nu putem reduce totul la ideea că „noi eram deştepţi şi ei nu", pentru că oamenii de Neanderthal nu erau tonţii împiedicaţi din stereotipul popular. Aveau creierul la fel de mare ca al nostru, îşi confecţionau unelte, foloseau focul, realizau obiecte de artă abstractă şi bijuterii în Europa cu zeci de mii de ani înainte să apară *Homo sapiens* şi să înceapă să centrifice[5] totul. Cu toate acestea, majoritatea avantajelor plauzibile pe care le aveau strămoşii noştri în faţa verilor lor de Neanderthal au legătură cu modul nostru de gândire, indiferent dacă acesta provenea din adaptabilitatea noastră la mediu, uneltele mai avansate, structurile sociale mai complexe sau modalităţile de comunicare în interiorul grupurilor şi între acestea.

Felul în care gândesc oamenii are ceva care ne face speciali. Adică, e evident. Se află chiar în denumirea speciei noastre: *Homo sapiens* înseamnă în latină „om înţelept". (Să fim sinceri, modestia nu s-a numărat niciodată printre trăsăturile definitorii ale speciei noastre.)

Şi, în apărarea ego-ului nostru, creierul uman este o maşinărie cu adevărat remarcabilă. Putem identifica tipare în mediul în care trăim şi, pe baza lor, putem face supoziţii avizate despre felul cum merg lucrurile, creând un model mental complex al lumii, care include mai multe decât putem vedea cu ochiul liber. Apoi putem construi pe baza acestuia pentru a face salturi de imaginaţie: reuşim să

5 Proces prin care o zonă urbană locuită de persoane din păturile sărace devine zonă cu locuitori din clasa mijlocie, care cumpără și refac treptat casele. (N.r.)

preconizăm schimbări care să ne îmbunătăţească viaţa. Ne putem împărtăşi aceste idei cu semenii noştri, în aşa fel încât şi alţii să le poată aduce îmbunătăţiri la care noi nu ne-am fi gândit, transformând cunoştinţele şi invenţiile într-un efort comun care trece de la o generaţie la alta. După aceea, avem capacitatea de a-i convinge pe alţii să lucreze împreună pentru a duce la îndeplinire un plan care a existat la un moment dat numai în imaginaţia noastră, ca să obţinem progrese pe care niciunul dintre noi nu le-ar fi putut realiza pe cont propriu. Şi apoi repetăm acest lucru de multe ori, în sute de mii de variante diferite, din nou şi din nou, şi ceea ce odată era doar o inovaţie fantezistă se transformă în tradiţie şi dă naştere altor inovaţii, până când te trezeşti că ai ceva căruia îi spui „cultură” sau „societate”.

Hai să o luăm altfel: primul pas este să bagi de seamă că obiectele rotunde se rostogolesc pe deal mai uşor decât cele masive şi colţuroase. Al doilea este să înţelegi că dacă foloseşti o unealtă cu care ciopleşti ceva şi dai acelui ceva o formă rotundă, se va rostogoli mai uşor. Pasul al treilea e să-i arăţi prietenului tău chestiile rotunde care se rostogolesc, după care el să vină cu sugestia să pună patru obiecte la un loc ca să facă o căruţă. Al patrulea pas este construcţia unui parc de şarete rituale, astfel ca lumea să poată înţelege mai bine splendoarea domniei tale binevoitoare şi totuşi neîndurătoare. Iar al cincilea / pas e să te plimbi pe autostrada AIO într-un Vauxhall Insignia, ascultând o compilaţie de hituri soft rock clasice, în timp ce faci semne obscene în direcţia unui camion Eddie Stobart[6].

(NOTĂ IMPORTANTĂ DE DRAGUL PEDANTERIEI: aceasta este o descriere schematică extrem de inexactă a inventării roţii. De fapt, roţile au fost inventate surprinzător de târziu în curgerea vremurilor, mult după ce

6 Stobart Group Ltd — companie britanică de infrastructură și transporturi înființată de Edward Stobart în 1976 și ale cărei camioane primesc, în mod tradițional, nume de femei. (N.r.)

civilizaţia trăise bine mersi de pe o zi pe alta şi fără ele timp de mii de ani. Prima roată consemnată în istoria arheologiei, care apare acum vreo 5.500 de ani în Mesopotamia, nici măcar nu era folosită pentru transport: era o roată de olărit. Se pare că au mai trecut câteva sute de ani până să aibă cineva ideea genială să răstoarne pe o parte roţile de olărit şi să le folosească pentru a transporta lucruri de colo până colo, începând astfel un proces care avea să ducă în cele din urmă la Jeremy Clarkson[7]. Prezint scuze experţilor în evoluţia roţii ofensaţi de paragraful anterior, care a avut doar scopuri ilustrative.)

Dar, deşi creierul omenesc este remarcabil, funcţionează şi extrem de bizar şi are o predispoziţie s-o ia razna în cele mai proaste momente cu putinţă. Avem obiceiul să facem alegeri nefericite, credem în chestii ridicole, ignorăm dovezile pe care le avem în faţa ochilor şi ne facem planuri care nu au niciun pic de noimă. Mintea noastră este capabilă să conceapă concerte, oraşe şi teoria relativităţii, dar în acelaşi timp se pare că suntem incapabili să decidem ce tip de chipsuri vrem să cumpărăm fără cinci minute de deliberări dureroase.

Cum de felul nostru unic de a gândi ne-a permis să modelăm incredibil lumea după dorinţele noastre, şi, în acelaşi timp, să luăm cele mai proaste decizii cu putinţă, chiar dacă este evident că sunt nişte idei foarte proaste? Pe scurt: cum de suntem capabili să trimitem oameni pe Lună şi totuşi să expediem mesaje penibile fostului nostru partener? Totul se reduce la modul în care a evoluat creierul nostru.

Ideea e că evoluţia, ca proces, nu este o chestie deşteaptă – dar măcar este tâmpită într-un mod foarte statornic. Din punctul ei de vedere pare să conteze numai să supravieţuieşti, suficient de mult timp pentru ca genele

7 Jeremy Charles Robert Clarkson (născut în 1960) este un om de televiziune britanic, ziarist și scriitor, specializat în domeniul automobilistic. Este cunoscut pentru emisiunea Top Gear de la BBC, pe care a prezentat-o împreună cu Richard Hammond și James May din 2002 până în martie 2015. (N.r.)

tale să se transmită generaţiei următoare, celor 1.000 de modalităţi de a muri în chinuri groaznice care pândesc la fiecare colţ. Dacă reuşeşti, ţi-ai făcut treaba. Dacă nu, ghinion. Ceea ce înseamnă că evoluţia nu face de fapt previziuni. Dacă o anumită trăsătură îţi oferă un avantaj *în momentul ăsta*, va fi selectată, indiferent dacă decizia o să-i încarce pe stră-stră-stră-stră-strănepoţii tăi cu ceva jalnic de învechit. În acelaşi timp, nu dă doi bani nici pe preştiinţă – n-are nicio importanţă dacă spui „Ah, trăsătura asta ne cam încurcă acum, dar o să le prindă numai bine descendenţilor mei peste un milion de ani, credeţi-mă pe cuvânt”. Evoluţia obţine rezultate nu planificând în avans, ci mai degrabă azvârlind într-o lume periculoasă şi neiertătoare un număr ridicol de mare de organisme flămânde şi excitate şi văzând cine dă greş cel mai puţin.

Asta înseamnă că, în realitate, creierul nu este rezultatul unui proces de proiectare meticulos, al cărui scop este crearea celor mai performante maşinării de gândit; în loc de asta, este o adunătură dezordonată de şmecherii, cârpăceli şi scurtături datorită cărora strămoşii noştri îndepărtaţi au fost cu 2% mai pricepuţi la găsirea hranei sau cu 3% mai eficienţi în procesul de comunicare a mesajului „La dracu’, ai grijă, e un leu în spatele tău”.

Aceste scurtături mentale (se numesc „euristică”, dacă vreţi să folosim termeni tehnici) sunt absolut necesare pentru supravieţuire, interacţiunea cu ceilalţi şi pentru a învăţa din propriile experienţe: nu poţi să stai şi să înţelegi tot ce ai de făcut plecând de la primele principii. N-am fi ajuns nicăieri ca specie dacă ar fi trebuit să realizăm echivalentul unui studiu clinic randomizat pe scară largă, cu grup de control, de fiecare dată când voiam să evităm situaţia în care suntem şocaţi că soarele

!

răsare dimineaţa. Pentru creier, e mult mai logic să zică, după ce ai văzut răsăritul de câteva ori, „A, da, soarele răsare”. La fel, când cineva îţi spune că după ce a mâncat nişte fructe violet din tufişul de lângă lac s-a simţit

foarte rău, probabil că e mai bine să-l crezi pe cuvânt şi să nu încerci şi tu.

Dar tot de aici încep şi problemele. Pe cât sunt de utile, scurtăturile noastre mentale (ca toate scurtăturile) ne vor duce uneori pe căi greşite. Şi într-o lume în care problemele cu care ne confruntăm sunt mult mai complexe decât „ar trebui oare să mănânc fructele din tufiş sau nu?”, o fac *adesea*. Ca s-o spun pe şleau, o bună parte din timp creierul nostru (şi al meu şi practic al oricui) este deosebit de tâmpit.

Pentru început, e vorba de abilitatea aceea a noastră de a identifica modele. Problema este că mintea noastră e atât de fascinată să descopere tipare, încât începe să le vadă la tot pasul – chiar şi acolo unde nu există. Asta nu-i o problemă uriaşă dacă e vorba doar să arăţi spre cerul înstelat şi să zici „ooo… ia uite, o vulpe care fugăreşte o lamă”. Dar dacă modelul imaginar pe care îl vedem e ceva de genul „majoritatea crimelor sunt comise de un anumit grup etnic”, atunci… ei bine, asta chiar e o problemă serioasă.

Există o mulţime de termeni pentru acest tip de identificare defectuoasă a modelelor – cum ar fi „corelaţie iluzorie” şi „iluzia grupării”. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, mulţi locuitori ai Londrei erau convinşi că rachetele germane V-1 şi V-2 (o nouă tehnologie deja destul de înspăimântătoare) cădeau în sectoare bine delimitate – făcându-i pe londonezi să se adăpostească în zone ale oraşului chipurile mai sigure sau să presupună că unele cartiere aparent cruţate de atacuri adăposteau spioni germani. Acest lucru s-a dovedit suficient de îngrijorător ca să determine guvernul britanic să apeleze la un statistician pe nume R.D. Clarke ca să verifice dacă este adevărat.

Concluzia lui? „Sectoarele” nu erau decât o iluzie a minţilor noastre care ne jucau feste, fantomele iluzorii ale identificării de tipare. Nemţii nu realizaseră niciun progres dramatic în domeniul tehnologiei ghidării rachetelor, iar

Clerkenwell nu era un focar de agenţi secreţi ai Wehrmachtului; rachetele erau lansate complet la întâmplare în direcţia oraşului. Lumea vedea tipare numai pentru că aşa se comportă creierul nostru.

Chiar şi profesioniştii competent! pot cădea victime acestor tipuri de iluzii. De exemplu, mulţi angajaţi în domeniul medical vă vor spune cu siguranţă că luna plină duce invariabil la o noapte grea la Urgenţe – buluc de pacienţi, răni ciudate şi comportamente psihotice. Singura problemă este că au fost făcute studii şi din rezultatele acestora reiese că pur şi simplu nu e adevărat: nu există nicio legătură între fazele lunii şi gradul de aglomerare a camerelor de gardă. Cu toate astea, o mulţime de profesionişti talentaţi şi experimentaţi sunt gata să pună mâna în foc că există o legătură.

De ce? Ei bine, credinţa asta nu vine chiar din neant. Ideea că Luna determină un comportament ciudat ne dă târcoale de secole. Aiciâşi are originea cuvântul „lunatic”; de aceea avem o mitologie despre vârcolaci. (Ar putea avea o legătură şi cu presupusa corelaţie dintre fazele lunii şi ciclul menstrual al femeilor.) Şi chestia e că s-ar putea să fi existat cândva un sâmbure de adevăr! înainte de inventarea iluminatului artificial – în special a celui stradal –, lumina lunii avea un efect mult mai mare asupra vieţii oamenilor. Există o teorie care sugerează că vagabonzii care se adăposteau în stradă nu puteau dormi din cauza luminii lunii, iar lipsa de somn le exacerba toate problemele de sănătate mintală. (Pentru că îmi plac teoriile care implică berea, aş propune şi o explicaţie alternativă: probabil că oamenii se îmbătau mai tare în serile în care ştiau că o să vadă pe unde merg şi îşi făceau mai puţine griji că se rătăcesc, că sunt jefuiţi sau că se împiedică şi-şi găsesc obştescul sfârşit în vreun şanţ.)

Indiferent de unde vine, ideea s-a împământenit demult în cultură. Şi odată ce ţi s-a spus că luna plină înseamnă noaptea nebunilor, e mult mai probabil să-ţi aduci aminte de toate dăţile când aşa s-a şi *întâmplat* – şi

să uiţi dătile când n-a fost aşa. Fără să vrea, creierul a creat un model din ceva aleatoriu.

Repet, este vorba despre scurtăturile acelea mentale pe care le foloseşte creierul. Două dintre principalele scurtături sunt „euristica ancorării” şi „euristica accesibilităţii” şi amândouă sunt surse constante de neplăceri.

Ancorarea înseamnă că, atunci când îţi faci o părere despre ceva, mai ales când nu prea ai o bază de la care să pleci, eşti influenţat în mod disproporţionat de prima informaţie pe care o auzi. De exemplu, imaginează-ţi că ţi se cere să estimezi cât costă ceva, într-o situaţie în care e puţin probabil să ai cunoştinţele necesare să emiţi o judecată bine avizată – să spunem că e vorba despre o casă pe care ai văzut-o într-o poză. (Notă pentru generaţia anilor 1980 – 2000: casele sunt chestiile alea mari făcute din cărămidă pe care n-o să vă permiteţi niciodată să le cumpăraţi.) Fără alte informaţii la dispoziţie, probabil că o să priveşti imaginea, o să îţi faci o idee aproximativă despre cât de pretenţioasă e şi o să spui ceva la nimereală. Dar presupunerea ta s-ar putea să fie distorsionată dramatic dacă ţi s-a sugerat încă de la început o cifră – de exemplu, într-o întrebare anterioară de genul „Crezi că această casă valorează mai mult sau mai puţin de 400.000 de lire?”. Acum, e important să înţelegem că această întrebare nu ţi-a oferit nicio informaţie relevantă (doar nu ţi s-a spus, să zicem, cu cât s-au vândut în ultima vreme alte proprietăţi în zonă). Şi cu toate astea, oamenii cărora li s-a sugerat o sumă de 600.000 lire vor ajunge să estimeze, în medie, o valoare mult mai mare decât cei cărora li s-a sugerat suma de 200.000 de lire. Chiar dacă întrebarea premergătoare nu oferă nicio informaţie, tot îţi afectează raţionamentul, pentru că ţi s-a oferit o „ancoră” – creierul o preia ca punct de pornire pentru a realiza estimarea şi face ajustări pornind de acolo.

Şi facem acest lucru într-o măsură ridicolă: informaţia pe care o folosim ca ancoră poate fi în mod

evident la fel de nefolositoare ca un număr generat aleatoriu, iar creierul nostru tot se va fixa pe ea şi ne va înclina decizia în direcţia ei. Acest lucru poate deveni sincer îngrijorător; în cartea *Thinking, Fast and Slow*, Daniel Kahneman dă exemplul unui experiment făcut în 2006 pe un grup de judecători germani cu multă experienţă, cărora li s-au dat detalii din dosarul unei femei care fusese găsită vinovată pentru furt din magazin. După aceea li s-a cerut să arunce o pereche de zaruri care fuseseră măsluite (ceea ce ei nu ştiau) ca să cadă astfel încât punctajul total să fie numai 3 sau 9. Apoi au fost întrebaţi dacă sentinţa ar trebui să fie mai mare sau mai mică decât numărul de luni indicat de zaruri, iar la final li s-a cerut să facă recomandarea cea mai potrivită privind durata sentinţei.

Vă puteţi imagina, mai mult sau mai puţin, rezultatul: judecătorii care au obţinut la aruncarea cu zarul cifra mai mare au condamnat femeia la detenţie pentru o perioadă de timp mai lungă decât cei care au obţinut un număr mai mic. În medie, dacă sentinţa ar fi fost dată de zar, femeia ar fi trebuit să petreacă în închisoare cu trei luni mai mult. Nu e ceva încurajator.

În acelaşi timp, disponibilitatea înseamnă că iei decizii subiective pe baza oricărei informaţii îţi vine în minte cel mai uşor, în loc să iei în considerare serios toate posibilele informaţii pe care le ai la dispoziţie. Iar aceasta înseamnă că suntem puternic înclinaţi să ne bazăm felul cum vedem lumea pe întâmplările cele mai recente sau pe lucruri impresionante şi memorabile, în timp ce chestiile vechi şi banale care înseamnă probabil o reprezentare mai riguroasă a realităţii de zi cu zi… se cam estompează.

De aceea ştirile de senzaţie despre crime îngrozitoare ne fac să credem că nivelul criminalităţii este mai ridicat decât în realitate, în timp ce relatările seci despre statisticile care arată scăderea nivelului criminalităţii nu au nici pe departe acelaşi impact în sens invers. Este unul dintre motivele pentru care lumea e mai

speriată de accidentele de avion (rare, dramatice) decât de cele de maşină (mult mai des întâlnite şi, ca atare, mai puţin palpitante). Şi de aceea terorismul poate produce reacţii reflexe în egală măsură în rândurile publicului şi ale politicienilor, în vreme ce ameninţări mult mai grave, dar şi mai banale, nu sunt luate în seamă. În deceniul 2007 – 2017, în Statele Unite, maşinile de tuns iarba au provocat moartea mai multor oameni decât atacurile teroriste, dar, în momentul în care scriu, guvernul american încă nu a lansat Războiul împotriva maşinilor de tuns iarba. (Deşi, să fim sinceri, ţinând cont de evenimentele de dată recentă, n-aş exclude posibilitatea.)

Împreună, euristica ancorării şi euristica accesibilităţii sunt foarte utile pentru deciziile rapide luate în momente de criză sau pentru toate hotărârile minore, de zi cu zi, care nu au un impact prea mare. Dar, dacă vrei să iei o decizie avizată care să ţină cont de complexitatea lumii moderne, aceste moduri de gândire pot fi un adevărat coşmar. Creierul va tot încerca să revină la zona lui de confort bazată pe dovezi, clădită în jurul primei informaţii pe care a auzit-o sau a primului lucru care ne vine în minte.

Tot ele sunt în parte şi motivul pentru care ne descurcăm îngrozitor când vine vorba să apreciem riscul şi să prezicem corect care dintre multele opţiuni pe care le avem la dispoziţie are cele mai puţine şanse să ducă la o catastrofă. De fapt, mintea noastră dispune de două sisteme separate care ne ajută să evaluăm pericolul unei situaţii: unul rapid, instinctiv, şi altul lent, chibzuit. Problemele încep când cele două sisteme intră în conflict. O parte a creierului spune calm „Am analizat toate dovezile şi se pare că opţiunea nr. 1 comportă cele mai mari riscuri”, iar cealaltă parte a creierului strigă „Da, dar opţiunea 2 PARE înfricoşătoare”.

Sigur, s-ar putea să vă spuneţi, din fericire, suntem mai inteligenţi de atât. Putem să ne obligăm creierul să iasă din zona de confort, nu-i aşa? Putem să ignorăm vocea

instinctivă şi s-o amplificăm pe cea chibzuită, analizând situaţia în mod obiectiv, nu? Din păcate, acest raţionament nu ţine cont de distorsiunea de confirmare.

Înainte să încep să mă documentez pentru această carte, credeam că distorsiunea de confirmare este o problemă importantă şi tot ce am citit de atunci mă face să cred că am avut dreptate. Exact asta este problema: creierul nostru *detestă* să afle că se înşală. Distorsiunea de confirmare este obiceiul nostru sâcâitor de a ne concentra ca o rachetă ghidată cu laser asupra oricărei bucăţele de dovadă care susţine ce credem deja şi de a ignora cu seninătate grămezile probabil mult, mult mai însemnate de dovezi care sugerează că s-ar putea să fi fost complet induşi în eroare. În cel mai nevinovat caz, asta explică în parte de ce preferăm să urmărim ştirile pe un canal media care împărtăşeşte, în mare, vederile noastre politice. Într-o altă situaţie, dusă la extrem, acesta este motivul pentru care nu poţi convinge un adept al teoriei conspiraţiei să-şi schimbe părerea, pentru că alegem evenimentele care ne susţin versiunea proprie de realitate şi le îndepărtăm pe cele care n-o fac.

Pe de altă parte, într-o oarecare măsură, acest lucru ne poate fi de ajutor: lumea este complexă şi încurcată şi nu ne dezvăluie regulile de funcţionare în prezentări Power Point drăguţe şi simple, uşor de parcurs. Găsirea oricărui tip de model mental despre lume înseamnă să renunţi la informaţiile nefolositoare şi să te concentrezi pe indiciile corecte. Atâta doar că să afli care informaţii sunt cele la care merită să fii atent e un fel de dat cu zarul cognitiv.

Cu toate acestea, situaţia se agravează. Rezistenţa creierului nostru la ideea că ar fi putut greşi merge mai adânc de-atât. Ai zice că odată ce am luat o decizie, am aplicat-o şi *am văzut pe bune că lucrurile încep să meargă îngrozitor de prost*, am putea măcar să devenim mai deschişi să ne schimbăm punctul de vedere. Hahaha, nu! Există ceea ce se cheamă distorsiunea de justificare

ulterioară a deciziei, care înseamnă practic că, odată ce ne-am hotărât la un tip de acţiune, ne agăţăm cu disperare de ideea că este varianta corectă, cam ca un marinar care stă să se înece şi se agaţă de o scândură. Mergem până acolo încât reluăm în minte cum şi de ce am făcut alegerea, încercând s-o justificăm. În forma moderată, acest lucru explică de ce ajungi să şchiopătezi în chinuri după ce ai cumpărat o pereche nouă de pantofi, spunându-le tuturor că „te fac să te simţi PUTERNIC şi totuşi ATRACTIV”. În forma mai!»

gravă, acesta este motivul pentru care membrii guvernului continuă să insiste cu explicaţia că negocierile merg bine şi că s-au înregistrat progrese însemnate, chiar şi când devine din ce în ce mai evident că totul se duce definitiv de râpă. Alegerea a fost făcută, aşa că trebuie să fie cea bună, pentru că e a noastră.

Există chiar dovezi că, în anumite condiţii, simplul fapt că le spui oamenilor că greşesc – chiar dacă le arăţi cu răbdare dovezile care demonstrează în mod clar că aşa este – îi poate face de fapt să creadă *şi mai tare* în greşeala lor. Puşi în faţa unei atitudini pe care o percep ca opoziţie, măresc miza şi îşi întăresc şi mai tare convingerile. Din acest motiv, o controversă pe Facebook cu unchiul tău rasist sau decizia de a te apuca de jurnalism ar putea fi o aventură riscantă sortită eşecului, care să te dezamăgească şi să-i întoarcă pe toţi cei din jur împotriva ta.

Nimic din toate acestea nu înseamnă că oamenii nu pot lua şi decizii de bun-simţ şi avizate: este evident că se poate. Vreau să zic că, la urma urmei, citiţi cartea asta. Felicitări, puteţi să luaţi decizii fantastice! Atâta doar că mintea noastră ridică destul de des tot felul de obstacole, imaginându-şi tot timpul că de fapt vine în ajutor.

Bineînţeles, dacă nu ne pricepem să luăm decizii pe cont propriu, lucrurile se pot agrava şi mai tare când luăm decizii împreună cu alţii. Suntem animale sociale şi nu ne place deloooc să simţim că suntem cei mai ciudaţi membri

ai unui grup. Din acest motiv, de multe ori acţionăm împotriva pornirilor instinctive încercând să ne integrăm.

Aşa ajungem la mentalitatea de grup – când ideea dominantă într-un grup le copleşeşte pe celelalte, opiniile diferite fiind respinse sau rămânând nerostite din cauza presiunii sociale de a nu fi cel care spune „Ah, nu sunt sigur că asta este cea mai bună idee”. Din acelaşi motiv mergem fără nicio reţinere cu valul: simplul fapt că îi vedem pe alţii făcând sau crezând ceva ne sporeşte dorinţa să facem la fel, să facem parte din club. Când mama te întreba în copilărie „A, şi dacă prietenul tău ar sări de pe pod ai face şi tu la fel?”, răspunsul cinstit ar fi trebuit să fie „De fapt, mda, se prea poate”.

Şi în cele din urmă mai e şi faptul că – fără menajamente – credem că suntem destul de buni când, de fapt, nu suntem deloc. Spuneţi-i orgoliu, spuneţi-i aroganţă, spuneţi-i prostie crasă: cercetările arată că tindem să ne supraestimăm extraordinar de mult propria competenţă. Dacă ceri unui grup de studenţi să facă un pronostic despre locul pe care vor termina anul, majoritatea covârşitoare se vor plasa în primii 20%. Nu sunt mulţi cei care vor spune „Ei, eu sunt probabil sub medie”. (De fapt, răspunsul cel mai des întâlnit îi situează pe studenţi între 10% şi 20%, ca o variantă a situaţiei când ne dăm mari şi comandăm un pahar nu din cel mai scump vin, ci din următorul de pe listă.)

Există o bine-cunoscută problemă de ordin cognitiv numită efectul Durming-Kruger şi, în afară de faptul că denumirea pare potrivită pentru o trupă de rock progresiv din anii 1970, cred că ar putea fi declarat sfântul patron al acestei cărţi. Descris pentru prima dată de psihologii David Durming şi Justin Kruger în lucrarea *Unskilled and Unaware of It*: *How Difficulties în Recognizing One’s Own Incompetence Lead to Inflated Self-Assessments*, acest efect dovedeşte ceva ce putem recunoaşte cu toţii din propriile vieţi de zi cu zi. Oamenii cu o anumită abilitate tind să fie modeşti în privinţa calităţilor lor; în acelaşi

timp, oameni fără vreun talent sau abilitate specială îşi supraestimează masiv competenţa. Pur şi simplu, nu ştim destule despre propriile noastre slăbiciuni ca să ne dăm seama cât de mult greşim. Aşa că facem mai departe gafe, cu mult prea multă încredere în sine şi plini de optimism în legătură cu orice o fi chestia pe care suntem pe punctul s-o înţelegem îngrozitor, îngrozitor de prost. (Aşa cum va demonstra mai departe această carte, dintre toate greşelile pe care le face. creierul nostru, „încrederea" şi „optimismul" s-ar putea foarte bine să fie cele mai periculoase.)

Toate aceste deficienţe cognitive, puse una peste alta sub forma societăţii, ne determină să facem acelaşi gen de greşeli din nou şi din nou. Mai jos, amintesc doar câteva dintre ele: consideraţi că acesta este un ghid pentru restul cărţii.

În primul rând, dorinţa noastră de a înţelege lumea şi a discerne tipare înseamnă că ne petrecem destul de mult timp convingându-ne pe noi înşine că lucrurile funcţionează într-un anumit mod, când de fapt nu este absolut deloc aşa. În categoria aceasta poate intra orice, de la superstiţii personale la teorii ştiinţifice complet neadevărate, şi explică de ce cădem aşa de uşor victime propagandei şi ştirilor false. Distracţia adevărată începe când cineva reuşește să convingă o mulţime de oameni că teoria sa de suflet despre funcţionarea lumii este corectă, de unde rezultă religia şi ideologia şi toate celelalte Idei Măreţe care s-au dovedit aşa de distractive în cursul istoriei omenirii.

Fiinţele umane se descurcă foarte prost şi la capitolul evaluarea riscurilor şi planificare. În parte, pentru că arta anticipării este dificil de stăpânit, mai ales când încerci să faci predicţii despre sisteme extrem de complexe cum sunt evoluţia vremii, pieţele financiare sau societatea umană. Dar şi din cauză că, odată ce ne-am imaginat un posibil viitor care ne place dintr-un anumit punct de vedere (de multe ori pentru că este conform cu convingerile noastre

preexistente), vom ignora bucuroşi orice dovadă contrară şi vom refuza să ascultăm pe oricine ar sugera că s-ar putea să ne înşelăm.

Unul dintre cei mai puternici factori motivaţionali pentru acest gen de dorinţe pe care le confundăm cu realitatea este, desigur, lăcomia. Posibilitatea îmbogăţirii rapide îi face pe oameni să-şi piardă orice urmă de raţiune – se vede că nu suntem în stare să facem o analiză cost-beneficii când tentaţia câştigului este prea puternică. Nu numai că oamenii s-ar face luntre şi punte pentru perspectiva (adesea iluzorie) a bogăţiei, ci vor şi ignora bucuroşi orice urmă de moralitate şi bun-simţ în acelaşi timp.

Lăcomia şi egoismul susţin şi o altă greşeală frecventă: situaţia în care stricăm treaba pentru toată lumea, fiindcă fiecare dintre noi vrea să obţină un avantaj pentru sine. În ştiinţele sociale, această categorie de boacăne este trecută la „capcane sociale ”[8] sau „tragedia bunurilor comune”[9]. Practic, este vorba despre cazuri unde un grup de oameni face lucruri care, făcute individual, ar fi absolut în regulă pe termen scurt, dar când le fac mulţi oameni deodată lucrurile merg îngrozitor de prost pe termen lung. De multe ori, acest lucru înseamnă distrugerea unei resurse comune prin exploatarea ei excesivă: de exemplu, când într-o anumită zonă se pescuieşte atât de mult încât rezerva de peşte nu se mai poate regenera. În economie există un concept înrudit, numit „cost extern” – practic, o tranzacţie în care ambele părţi au de câştigat, dar există un cost suportat de un terţ

8 în termeni de psihologie, „capcana socială" este o situație în care un grup de persoane acționează pentru a obține beneficii individuale pe termen scurt, însă pe termen lung acțiunea duce la pierderi pentru întregul grup. (A/.r.)

9 în termeni economici, „tragedia bunurilor comune" se referă la epuizarea unei resurse comune de către indivizi izolați, care acționează independent și rațional în conformitate cu propriul interes, deși știu că epuizarea resursei comune contravine intereselor pe termen lung ale (imnului. (N.r.}

care nici măcar nu a luat parte la tranzacţie. Poluarea este un exemplu clasic în acest sens; când cumperi ceva de la o fabrică, este profitabil şi pentru tine, şi pentru producător, dar s-ar putea să aducă pierderi pentru locuitorii din aval de locul unde sunt deversate deseurile toxice ale fabricii.

Acest gen de greşeli colaterale se află în spatele unui mare număr dintre erorile omeneşti – în sisteme care merg de la capitalism la cooperatism şi de la subiecte majore cum sunt schimbările climatice până la unele minore, cum e împărţirea notei de plată la restaurant. Ştim că este o idee proastă pentru toată lumea să spui că datorezi mai puţin decât în realitate, dar dacă toată lumea face aşa, nu vrem să ieşim noi în pierdere pentru că n-am făcut-o. Şi aşa ajungem să ridicăm din umeri şi să zicem: „Nu-i problema mea, amice”.

Altă greşeală des întâlnită este prejudecata: avem tendinţa să împărţim lumea în tabere, în „noi” şi „ei”, şi să credem numaidecât cele mai îngrozitoare lucruri despre „ei”. Aici se adună la un loc toate distorsiunile cognitive şi asistăm la o petrecere de zile mari a bigotismului: împărţim lumea după tipare care s-ar putea să nu existe, judecăm pripit pe baza primului lucru care ne trece prin cap, selectăm dovezi care să ne susţină convingerile, încercăm cu disperare să ne integrăm în grupuri şi credem cu tărie în propria superioritate, fără să avem vreun motiv destul de bun pentru asta.

(Aceste lucruri se reflectă în paginile cărţii în mai multe feluri: deşi este o istorie a gafelor omenirii, de fapt este, cu câteva excepţii, o istorie a gafelor unor bărbaţi; şi, de cele mai multe ori, ale unor bărbaţi albi. S-a întâmplat aşa pentru că de multe ori ei au fost singurii care au avut ocazia să dea greş. În principiu nu e bine ca manualele de istorie să se concentreze aproape în exclusivitate asupra faptelor unor albi bătrâni, dar având în vedere subiectul acestei cărţi cred că este probabil corect să recunosc.)

Ca să închei, dorinţa noastră de a ne integra într-o mulţime ne predispune foarte tare la gusturi, mode şi

manii de toate tipurile – pe scurt, obsesii care izbucnesc şi cuprind societatea, trimiţând la plimbare raţiunea. Acestea pot lua diferite forme. Unele pot fi strict fizice, ca obsesia inexplicabilă pentru dans care a bântuit Europa timp de şapte secole în Evul Mediu, când sute de mii de oameni au fost contaminaţi de o nevoie bruscă şi irezistibilă de a dansa, câteodată până la moarte.

Alte obsesii sunt de natură financiară, pentru că dorinţa noastră de a avea bani se combină cu năzuinţa de a face parte din mulţime şi de a crede poveştile din spatele oricărei scheme de îmbogăţire rapidă care este la modă. (în 1720, la Londra se înregistra o asemenea isterie a investiţiilor în Pacificul de Sud, încât un grup de oportunişti a reuşit să vândă acţiuni într-o firmă descrisă drept „o companie care să realizeze o întreprindere foarte avantajoasă, dar despre care nimeni nu trebuie să ştie nimic”.) Aşa se nasc „bulele financiare” – când valoarea percepută a unei chestii este mult mai mare decât valoarea sa reală. Oamenii se apucă să investească în chestia aceea nu pentru că ar fi convinşi că are o valoare intrinsecă, ci pur şi simplu pentru că, atâta vreme cât alţii cred că valorează ceva, poţi face bani de pe urma ei. Evident, până la urmă, realitatea te loveşte, o mulţime de oameni pierd o grămadă de bani şi uneori toată economia se duce pe apa sâmbetei.

Alte manii ţin de panica în masă, adesea bazată pe zvonuri care ne exploatează temerile. Acesta este motivul pentru care au avut loc, practic în toate culturile din lume, diverse forme de vânători de vrăjitoare (se estimează că, între secolele al XVI-lea şi al XVIII-lea, în Europa au murit 50.000 de oameni în timpul unor astfel de campanii).

Acestea sunt numai câteva dintre greşelile care s-au repetat cu o previzibilitate care pune răbdarea la încercare de-a lungul istoriei civilizaţiei umane. Dar, desigur, înainte să putem începe să greşim de-a binelea trebuia să inventăm civilizaţia.

CINCI DINTRE CELE MAI CIUDATE MANII DIN ISTORIE

Mania dansului

Accesele inexplicabile şi incontrolabile de dans erau des întâlnite în multe părţi din Europa în anii 1300 – 1600, câteodată implicând mii de oameni. Nimeni nu ştie cu siguranţă de ce.

Otrăvirea fântânilor

Cam în aceeaşi perioadă, şi panica în masă provocată de zvonurile nefondate despre otrăvirea fântânilor era ceva obişnuit – de obicei acuzaţi fiind evreii. Unele accese de panică au dus la răscoale şi incendierea caselor acestora.

Furtul penisurilor în toată lumea apar accese de panică legată de faptul că forţe nefaste fură sau micşorează penisurile bărbaţilor – vina era aruncată pe vrăjitoare în Europa Evului Mediu, pe mâncarea otrăvită în Asia sau pe vraci în Africa.

Epidemii de râs începând din anii 1960, în multe şcoli din Africa au avut loc epidemii de râs incontrolabil – o epidemie celebră izbucnită în Tanzania în 1962 a durat un an şi jumătate, determinând închiderea temporară a şcolilor.

Ciuma Roşie

Un exemplu clasic de „panică morală”, un val de isterie anticomunistă care a cuprins Statele Unite în anii 1940 şi 1950, când presa şi politicienii populişti au răspândit convingerea exagerată că întreaga societate americană a fost infiltrată de agenţi comunişti.

Drăguţ mediul ăsta înconjurător

Cu vreo 13.000 de ani în urmă, în Cornul Abundentei din Mesopotamia antică, oamenii au început să facă lucrurile cu totul altfel. Au trecut prin ceea ce am putea descrie drept o „schimbare a stilului de viaţă”, iar în acest caz n-a fost vorba doar de scăderea consumului de carbohidraţi şi mersul la sală. În locul abordării tradiţionale asupra modului de obţinere a hranei – cu alte

cuvinte, să plece ei după mâncare –, au descoperit şmecheria inteligentă cu adusul mâncării la ei. Au început să cultive pământul.

Dezvoltarea agriculturii nu avea doar avantajul unei simple mese de prânz uşor de obţinut; avea să schimbe societatea din rădăcini şi să modifice în profunzime natura din jurul nostru. Înaintea agriculturii, modul de operare standard pentru grupurile de fiinţe umane era migraţia în funcţie de anotimp, în căutarea hranei. Odată ce ai o grămadă de orez sau grâu cultivat, chiar trebuie să stai prin preajmă să ai grijă de ea. Şi aşa te alegi cu aşezări umane permanente, sate şi, de la un moment dat, oraşe. Şi bineînţeles toate chestiile care decurg de aici.

Agricultura a fost o idee aşa de grozavă, încât a apărut independent într-o mulţime de locuri diferite, în decurs de câteva mii de ani, pe câteva continente diferite – cel puţin în Mesopotamia, India, China, America Centrală şi America de Sud. Numai că există şi un curent de gândire care susţine că de fapt agricultura nu a fost cel mai mare progres înregistrat de omenire. De fapt, s-ar putea să fi fost o greşeală absolut îngrozitoare.

În primul rând, începuturile agriculturii au fost şi începuturile conceptului distractiv de „distribuţie inechitabilă a resurselor”, pe măsură ce au început să apară elite care aveau mult mai multe decât restul lumii şi au început să le spună celorlalţi ce au de făcut. S-ar putea să fi fost şi originea războiului, în forma pe care o cunoaştem în zilele noastre, pentru că odată ce ai un sat apare şi pericolul atacurilor din satul vecin. Agricultura aduce şi boli noi în contact cu oamenii, în timp ce traiul în comun în aşezări tot mai mari creează condiţii pentru izbucnirea epidemiilor. Există şi dovezi care sugerează că membrii societăţilor non-agricole mâncau mai mult, munceau mai puţin şi e foarte posibil să fi fost mai sănătoşi.

În principiu, dacă stăm să ne gândim bine, o foarte mare parte din chestiile nasoale legate de viaţa modernă

se întâmplă deoarece acum mii de ani cineva a băgat nişte seminţe în pământ. Agricultura a rezistat nu pentru că a îmbunătăţit viaţa tuturor, ci pentru că dădea societăţii care o îmbrăţişa un avantaj darwinian pe care celelalte comunităţi nu-l aveau: puteau face mai mulţi copii mai repede (agricultura poate hrăni un număr mai mare de oameni şi, dacă nu te mai plimbi tot timpul de colo-colo, nu trebuie să aştepţi până începe copilul să meargă ca să faci altul) şi puteau ocupa tot mai mult teritoriu, în cele din urmă alungându-i pe cei care nu practicau agricultura. Aşa cum spune Jared Diamond, adept al teoriei „agricultura a fost o greşeală teribilă", într-un articol publicat în 1987 în revista *Discover*: „Forţaţi să alegem între limitarea populaţiei şi încercarea de a spori producţia de hrană, am ales-o pe cea din urmă şi ne-am pricopsit cu foamete, război şi tiranie". Pe scurt, am ales cantitatea în defavoarea calităţii. Tipic omenesc.

Dar peste toate astea… [autorul face un semn discret cu mâna pentru a arăta starea lumii], agricultura ne-a pus pe o direcţie care avea să ducă la multe alte boacăne mult mai evidente şi dramatice. Zorii agriculturii au apărut atunci când am început să modificăm mediul înconjurător – în fond asta înseamnă cultivarea pământului. Iei plante şi le sădeşti în locuri unde n-aveau de gând să crească. Începi să dai o altă formă peisajului. Încerci să scapi de ce nu-ţi trebuie, ca să poţi să aduci mai mult din ceea ce vrei.

Oricum, se pare că nu ne pricepem *deloc* să gândim în ansamblu asemenea lucruri.

Acum, lumea din jurul nostru este profund diferită de cea în care plantau strămoşii noştri primele seminţe acum 13.000 de ani. Agricultura a modificat peisajul şi a transplantat specii de pe un continent pe altul, în timp ce oraşele, industria şi tendinţa noastră naturală de a arunca pur şi simplu gunoiul de care n-avem nevoie au modificat solul, marea şi aerul. Şi, fără să vreau să vă bat la cap cu teorii de genul „nu trebuie s-o supărăm pe Mama-Natură", uneori natura nu ne e dată pentru tâmpeniile noastre.

Iată un caz bine-cunoscut petrecut în preriile din zona centrală a Statelor Unite în prima jumătate a secolului XX. Aşa cum se întâmplă de obicei, la început toate mergeau binişor. Statele Unite se extindeau către vest şi oamenii trăiau o versiune a visului american. Politicile guvernamentale încurajau lumea să se mute în vest şi să se apuce de agricultură, coloniştii primind terenuri în Podişul preriilor. Din păcate, pe la începutul secolului cea mai mare parte a terenurilor agricole bune – practic parcelele care aveau o rezervă rezonabilă de apă – fuseseră deja revendicate. Oamenii erau, logic, mai puţin entuziasmaţi să plece pentru a cultiva terenuri sterpe şi colbuite, aşa încât guvernul a dublat suprafaţa de teren sterp şi colbuit pe care le-o oferea. „Pare o afacere bună”, au spus atunci coloniştii.

Dacă tendinţa de a cultiva fiecare palmă de pământ nu pare, în retrospectivă, cea mai bună idee din lume, existau câteva motive pentru care oamenii considerau că avea să fie în regulă. Unul era romantic – farmecul nostalgic al unei naţiuni agrare formate de pionieri, iar altul era pragmatic – nevoia fundamentală de hrană a unei ţări aflate în plină dezvoltare. Dar mai erau şi nişte argumente ştiinţifice dubioase, la limita religiei: teoria că „ploaia vine în urma plugului”[10], că simplul fapt că începi să cultivi pământul va invoca norii de ploaie, făcând deşertul fertil şi verde. Conform acestei teorii, singurul lucru care oprea expansiunea agriculturii în America era lipsa de voinţă. Cam ca în filmul acela cu Kevin Costner, dar cu recolte de cereale în loc de fantome care joacă baseball[11]. Dacă îţi cultivi terenul, va veni şi ploaia.

---

10 Denumire convențională a unei teorii climatologice care a fost discreditată, populară însă în vestul american și în Australia spre sfârșitul secolului al XIX-lea. Premisa de bază era că locuirea umană și agricultura determină modificări permanente ale climei în zonele aride și semiaride, sporind umiditatea. (N.r.)

11 S hoeless Joe, de W. P. Kinsella, filmul are ca personaj principal un fermier care, la îndemnul unor voci pe care le aude, construiește un teren de baseball unde vin să joace fantomele unor celebri jucători din

Lumea chiar credea, aşa încât pare aproape o răutate să subliniezi că motivul pentru care începea să plouă aşa de des imediat ce se mutau fermierii era că jumătatea secolului al XIX-lea, când a apărut teoria, a fost pur şi simplu o perioadă neobişnuit de ploioasă. Din nefericire, ploile n-aveau să ţină veşnic.

Şi a venit Primul Război Mondial şi dintr-odată tot terenul acela arabil a părut a fi o idee extrem de bună: producţia de hrană în Europa scăzuse practic la zero, dar America a putut să facă faţă provocării. Preţurile erau uriaşe, precipitaţiile erau corespunzătoare, iar guvernul a pus la bătaie nişte subvenţii generoase pentru a-i convinge pe fermieri să cultive grâu, aşa încât, fireşte, fermierii asta au şi făcut, arând suprafeţe şi mai mari de prerie.

Totuşi după război preţurile la grâu au scăzut dramatic. Dacă eşti cultivator de grâu şi nu scoţi destui bani de pe urma grâului, atunci soluţia e evidentă: trebuie să cultivi mai mult grâu. Fermierii au investit în pluguri mecanice noi şi au brăzdat suprafeţe tot mai mari de teren. Mai mult grâu însemna preţuri şi mai mici, ceea ce ducea la… şi aşa mai departe.

Apoi, dintr-odată, n-a mai plouat. Pământul s-a uscat, iar rădăcinile ierburilor care fixaseră înainte solul de suprafaţă în timpul perioadelor secetoase au dispărut brusc. Pământul s-a transformat în colb, iar vântul l-a ridicat în aer, formând imenşi nori turbulenţi.

Aceste furtuni de nisip înspăimântătoare – „furtunile negre” care acopereau soarele, îmbâcseau aerul şi reduceau vizibilitatea la doar câţiva metri – au devenit simbolul pentru ceea ce istoria a numit Dust Bowl[12]. În anii cei mai grei, nu trecea zi de vară fără să se stârnească furtuni şi, chiar şi când stătea vântul, norii de praf tot rămâneau pe cer. Câteodată, zile la rând, locuitorii abia vedeau soarele. Furtunile de praf acopereau o suprafaţă

trecut. (N.r.)

12 Dust Bowl (cunoscut și ca „Dirty Thirties") — perioadă de puternice furtuni de nisip care s-au abătut asupra preriilor din SUA și Canada în anii 1930. (N.t.)

uluitoare, unele dintre ele ajungând la mii de kilometri distanţă, învăluind oraşe ca Washington DC şi New York într-un strat de smog gros plin de colb şi aşternând un strat subţire de praf pe nave aflate la mii de kilometri în largul Coastei de Est.

Seceta şi furtunile de praf au durat aproape zece ani. Au fost devastatoare din punct de vedere economic şi milioane de oameni au fost nevoiţi să-şi abandoneze gospodăriile. Mulţi nu s-au mai întors niciodată, stabilindu-se mai departe spre vest, o mare parte dintre ei în California. Unele terenuri n-au mai fost niciodată pe deplin recuperate, nici chiar după ce au reînceput ploile.

Dust Bowl-ul american este unul din cele mai cunoscute exemple care ilustrează consecinţele nedorite ce apar când ne batem joc de mediu. Dar nu este singurul – de la proiecte de inginerie de mediu la scară mare până la granulele de plastic folosite pentru filtrarea apelor reziduale[13], de la despăduriri până la forţarea râurilor să facă lucruri pe care râurile categoric n-ar trebui să le facă.

Nor de praf în Colorado în perioada Dust Bowl, 1936

Să luăm Marea Aral, de exemplu – deşi va trebui să ne mişcăm repede, pentru că n-a mai rămas mare lucru din

13 Potrivit unui raport publicat în 201 7 de o asociație pentru protecția mediului din Cornwall, granulele de plastic folosite în stațiile de tratare a apelor uzate contribuie la poluarea oceanelor. Milioane de astfel de granule, care au un diametru de 3,5 mm, au fost deversate în mările care înconjoară insulele britanice și riscă să afecteze viața marină. (N.r.)

ea.

Marea Aral, în ciuda denumirii care include la loc de cinste cuvântul „mare”, nu este de fapt o mare. În realitate, este un lac cu apă sărată, deşi unul foarte, foarte mare – puţin peste 67.000 de kilometri pătraţi –, şi este, sau cel puţin a fost, unul dintre cele mai mari lacuri din lume. Ştiţi, problema este că acum nu mai are 67.000 de kilometri pătraţi.

Acum are cam 6 700 de kilometri pătraţi, deşi suprafaţa tinde să oscileze uşor. Cândva cât teritoriul Irlandei, a ajuns la o zecime din dimensiunea iniţială şi şi-a pierdut aproximativ 80% din apă. Nici nu mai e un singur lac imens – acum e vorba, mai mult sau mai puţin, de patru mai mici. „Mai mult sau mai puţin” pentru că unul dintre ele s-ar putea să fi dispărut în întregime. Puţinul care a rămas din Marea Aral este acum o mare-fantomă lipsită de viaţă, practic moartă, înconjurată de epavele ruginite care se descompun ale navelor eşuate odinioară şi aflate acum la câţiva kilometri de apă.

De aici întrebarea: cum este posibil să pierzi de pe hartă o ditamai marea? (Mă rog, un ditamai lacul).

Răspunsul simplu este: deviezi cursul celor două fluvii care se vărsau în mare, pentru că ţi-a venit ideea măreaţă să cultivi bumbac în desert. Asta au făcut / *f* autorităţile sovietice începând cu anii 1960, pentru că voiau neapărat mai mult bumbac. Aşa că s-au apucat de un proiect uriaş de deviere a apei din fluviile Amudaria (care curgea spre Marea Aral venind din Uzbekistan) şi Sîrdaria (care venea dinspre Kazahstan), în aşa fel încât podişurile uscate ca iasca ale deşertului Kâzâlkum să poată susţine o monocultură care să acopere necesarul de bumbac ale Uniunii Sovietice. Acum, ca să fim corecţi, planul de a iriga zonele care se visau agrare din Turkmenistan, Kazahstan şi Uzbekistan a avut un succes parţial – chiar dacă a fost unul foarte costisitor, pentru că deşerturile sunt în principiu foarte uscate şi absorbante, aşa că până la 75% din apa fluviilor deviate n-a ajuns niciodată până la ferme.

(A mai fost şi problema chimicalelor folosite pentru defolierea bumbacului, care au determinat rate imense de mortalitate infantilă şi malformaţii congenitale la nou-născuţi.)

Dar deşi era o veste bunicică pentru industria în faşă a bumbacului din zona Asiei Centrale, a avut efecte devastatoare asupra Mării Aral şi a împrejurimilor acesteia. Se pare că nu i-a trecut nimănui prin minte – sau pur şi simplu nimănui nu i-a păsat – că, atunci când opreşti vărsarea apei într-un lac, te alegi rapid cu un lac mult mai mic.

Începând din anii 1960, dar în ritm accelerat de la sfârşitul anilor 1980 şi până în zilele noastre, Marea Aral a început să intre la apă. Numai aproximativ o cincime din volumul de apă care o alimentase înainte provenea din precipitaţii, iar fluviile asigurau restul cantităţii. Deci odată ce ele practic au dispărut, n-a mai rămas suficientă apă pentru a compensa evaporarea. Nivelul apei a început să scadă şi s-au format insule şi istmuri; la trecerea între milenii lacul se împărţise în două: o secţiune mai mică la nord şi una mai mare la sud, cu o insulă imensă situată la mijloc. Nivelul apei a continuat să scadă, iar insula a tot crescut, până n-a mai rămas decât o fâşie îngustă de apă care leagă jumătăţile estică şi vestică de sudul mării. În final şi acestea s-au separat şi, în vara lui 2014, imaginile realizate din satelit au arătat că secţiunea de est a secat complet, lăsând în urmă o întindere deşertică. Lacul din est apare şi dispare acum, în funcţie de condiţiile meteo.

Ar fi fost suficient de rău şi aşa, dar chestia este că atunci când dispare un lac… nu se întâmplă acelaşi lucru şi cu chestiile din el. În special cu sarea. În timp ce Marea Aral s-a retras, sarea a rămas pe loc, iar apele au devenit tot mai sărate şi tot mai puţin prielnice pentru menţinerea vieţii. Concentraţia de sare a crescut de zece ori, ceea ce a ucis practic toate formele de viaţă din lacuri, distrugând o industrie a pescuitului înfloritoare, care asigurase 60.000 de locuri de muncă. Ca şi când nu ar fi suficient, agenţii

poluanţi din industrie şi agricultură au căpătat o concentraţie mai mare şi s-au depus pe solul scos la lumină după retragerea apei. Pentru că deşerturile sunt cum sunt, vântul a ridicat tone de praf toxic şi de sare din noul peisaj arid şi le-a aruncat peste satele şi oraşele din jurul fostelor lacuri, unde locuiau milioane de persoane. Incidenţa bolilor respiratorii şi a cancerelor a crescut văzând cu ochii.

Nu este neapărat totul pierdut pentru Marea Aral: în zonă au fost făcute recent eforturi (foarte costisitoare) pentru a redirecţiona înapoi o parte din apă, ceea ce a adus o uşoară îmbunătăţire în marea de mici dimensiuni din nord, unde au început să revină treptat peştii, deşi marea de sud este cam terminată. Cu toate acestea, rămâne o mărturie a capacităţii noastre de a crede că putem să modificăm pur şi simplu geografia fără să apară vreun fel de consecinţe negative.

În mod destul de ciudat, nici măcar nu e prima dată când s-a întâmplat aşa ceva în cazul fluviilor implicate în acest caz. Nu sunt sigur dacă există un record mondial pentru „cel mai frecvent redirecţionat curs de apă din lume”, dar Amudaria are şanse serioase. Timp de sute de ani, intervenţii naturale şi antropice i-au schimbat în repetate rânduri cursul, astfel încât să se verse ba în Marea Caspică, ba în Marea Aral (şi uneori în ambele) şi apoi l-au readus la starea iniţială. Se pare că în secolul al II-lea e.n. fluviul ar fi curs în deşert, unde se evapora, înainte să ajungă să se verse în Marea Aral. La începutul secolului al XIII-lea, o intervenţie radicală a Imperiului Mongol i-a schimbat din nou traseul (detalii suplimentare într-unul dintre capitolele următoare), cel puţin o parte din apă fiind deviată spre Marea Caspică, înainte să revină, cândva înaintea anilor 1600, spre Marea Aral. În anii 1870, cu mult înainte de apariţia Uniunii Sovietice, Imperiul Rus s-a gândit serios să devieze din nou fluviul spre Marea Caspică, pentru că ruşii erau convinşi că apa dulce era risipită dacă se vărsa într-un lac sărat. Ceea ce… nu aşa

merg lucrurile, oameni buni.

Agricultura a fost prima care ne-a determinat să ne modificăm mediul în mod dramatic, de multe ori cu consecinţe neprevăzute, dar acum nu mai este singura. A fost cu mult depăşită de dezvoltarea industriei şi de dorinţa de nestăvilit a fiinţelor umane de a arunca la întâmplare lucrurile de care nu au nevoie, fără să ia în considerare urmările.

Un exemplu de astfel de consecinţe ar fi modul în care a luat foc, într-o dimineaţă târzie de vară a anului 1969, râul Cuyahoga (din Cleveland, Ohio).

Ca să fie clar, râurile n-ar trebui să facă aşa ceva. Pentru cititorii cărora încă nu le este clară noţiunea de „râu” – acestea sunt albii naturale de mari dimensiuni cu apă curgătoare, iar apa nu este considerată o substanţă deosebit de inflamabilă. Râurile fac o grămadă de lucruri – aduc apa de pe înălţimi în zonele joase, asigură o metaforă pentru trecerea timpului şi formează coturi care să le permită copiilor să ţină minte măcar câte ceva de la orele de geografie –, dar categoric printre ele nu se numără şi izbucnitul în flăcări.

Cu toate acestea, râul Cuyahoga a făcut-o şi, mai mult, nici măcar n-a fost prima dată. Nici pe departe. De fapt, Cuyahoga – care şerpuieşte leneş prin zona industrială din nordul statului Ohio, apoi taie în două oraşul Cleveland şi se aruncă în lacul Erie şi care a fost descris în secolul al XIX-lea de către un primar din Cleveland drept „un canal colector deschis care trece prin centrul oraşului” – era atât de poluat, încât luase foc de nu mai puţin de treisprezece ori în cei 101 ani care au precedat incendiul din 1969. S-a aprins în 1868, 1883, 1887, 1912 (când au murit cinci oameni în exploziile care au urmat), 1922 şi 1930. În 1936, focul a fost atât de puternic încât nu a putut fi stins timp de cinci zile – ceea ce, cum spuneam, nu e un comportament tradiţional pentru un râu. A mai luat foc în 1941 şi 1948 şi apoi, cel mai distructiv, în 1952, când stratul de petrol cu o grosime

de 5 cm aflat la suprafaţa apei s-a aprins, declanşând un incendiu enorm care a distrus un pod şi un şantier naval, provocând pagube de 1, 5 milioane de dolari.

Fată de incendiul din 1952, vâlvătaia din 1969 a fost o chestie relativ micuţă. Provocat de combustia unui amestec coagulat de petrol, deşeuri industriale şi resturi ce au format o insulă de gunoi plutitoare care cobora pe râu, incendiul a oferit un spectacol impresionant (flăcările ajungeau la înălţimea unei clădiri cu cinci niveluri), dar a fost adus sub control în mai puţin de jumătate de oră, pompierii din Cleveland fiind deja experţi în intervenţii la incendii pe apă. Se pare că locuitorii oraşului erau atât de obişnuiţi cu chestii de genul ăsta, încât *nenorocitul de râu care a luat foc* n-a fost vrednic decât de o ştire de cinci paragrafe într-una dintre paginile interioare din *Cleveland Plain Dealer*.

Dar chiar dacă în 1969 populaţia greu încercată din Cleveland avea o reacţie de genul „a, tot povestea asta”, restul locuitorilor din Statele Unite a văzut lucrurile diferit. Situaţia se schimbase de la ultimul incendiu de pe râul Cuyahoga. Erau anii 1960 şi societatea era zguduită din temelii de o serie de idei noi şi revoluţionare, de tipul „cum să avem mai puţine războaie”, „să nu mai fim aşa de rasişti ” şi „hai să încercăm să nu ne distrugem cu totul planeta”.

Aşa că atunci când revista *Time* a încercat, după câteva săptămâni, să înţeleagă ce s-a întâmplat la Cleveland, a publicat un articol despre starea reţelei hidrografice naţionale, intitulat „*America’s Sewage Sistem and the Price of Optimism*” („Sistemul de canalizare american şi preţul optimismului”), care a inclus această descriere memorabilă a râului Cuyahoga: „ciocolatiu, uleios, cu emanaţii de gaze subterane, se prelinge mai curând decât curge… un canal colector deschis care umple lacul Erie cu valuri de scursori”. Articolul din *Time* a captat atenţia opiniei publice şi a declanşat un val de solicitări de schimbare a situaţiei – în mare parte datorită

uluitoarei fotografii care însoţea articolul, un cadru dramatic cu o ambarcaţiune înghiţită de flăcările de pe râu în timp ce echipajele de pompieri se străduiau să controleze vâlvătaia. De fapt, fotografia nu era de la incendiul din 1969; era o imagine de arhivă de la cel din 1952, pentru că în 1969 focul a fost stins atât de repede, încât nu mai ardea nimic până să ajungă fotografii sau echipele de filmare. Imaginea nu impresionase în 1952, dar acum a avut foarte mare succes. Câteodată, trebuie să aşteptăm momentul potrivit.

Începând cu anii 1800, industria din Ohio deversase cu spor atât produse reziduale, cât şi produse finite în apele râului Cuyahoga. Acest lucru determina accese periodice ale presei, politicienilor şi opiniei publice, care spuneau chestii de genul „Hm, poate ar trebui să facem ceva în legătură cu asta?”, după care nu făcea nimeni mai nimic. În anii de după război au fost implementate, cam fără tragere de inimă, câteva măsuri, dar acestea priveau

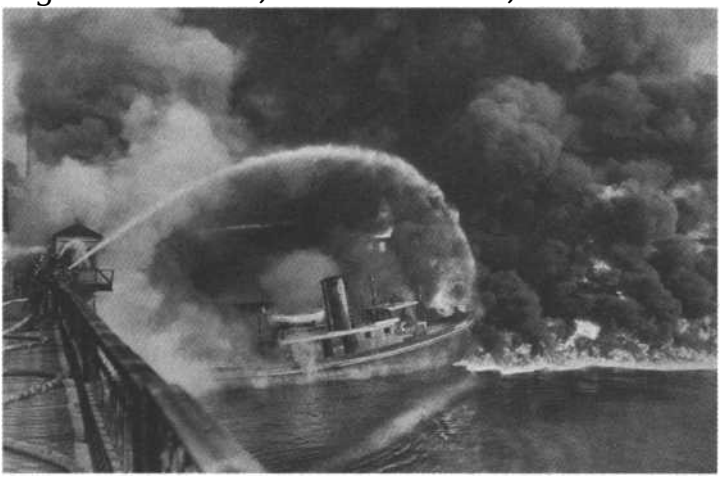

Ambarcaţiune înghiţită de flăcări pe râul Cuyahoga, Cleveland, Ohio; fotografie din 1952 publicată de revista *Time* în principal siguranţa navigaţiei pe râu şi nu-şi propuneau să facă răul mai puţin inflamabil.

Cu toate acestea, este poate puţin nedrept că râul Cuyahoga a devenit un simbol naţional al inerţiei omenirii în faţa distrugerii mediului, fie şi numai pentru că în anul

de dinaintea incendiului municipalitatea chiar adoptase câteva reglementări în vederea depoluării râului. Destul de mulţi oficiali locali au părut oarecum îmbufnaţi că râul lor devenise simbolul stării deplorabile a căilor navigabile americane (până într-acolo încât s-au scris chiar şi cântece pe tema asta). „Făceam deja ce trebuie ca să depoluăm râul şi după aceea a venit incendiul”, spunea unul dintre ei, îndurerat.

În definitiv, râul lor nici măcar nu era singurul din Statele Unite care lua foc la vremea aceea. El a fost precedat de râul Buffalo, care s-a aprins în 1968, şi a fost urmat de râul Rouge din Michigan, care a avut aceeaşi soartă ceva mai târziu, în octombrie 1969. („Când ai un râu care arde, pentru numele lui Dumnezeu, ai dat de belea”, titra după aceea *Detroit Free Press*.) Cuyahoga nu a fost nici măcar singurul curs de apă din SUA care a luat foc de mai multe ori, deşi câştigă cu siguranţă premiul pentru „Râul aflat cel mai frecvent în flăcări”, în categoria America de Nord, în secolul al XIX-lea, râul Chicago a cunoscut incendii de proporţii suficient de des pentru ca locuitorii să iasă din casă şi să se uite ca la artificiile de 4 iulie.

Totuşi, povestea râului în flăcări şi-a făcut treaba, stimulând o acţiune la nivel naţional. Mişcarea ecologistă în curs de formare, deja amorsată de cărţi cum era *Silent Spring*, publicată de Rachel Carson în 1962[14], începea să se coaguleze (în anul următor s-a sărbătorit pentru prima dată Ziua Pământului). Congresul american a fost obligat să ia măsuri, iar în 1972 a adoptat legislaţia în domeniul protecţiei apelor. Treptat, situaţia cursurilor de apă de pe continentul american s-a îmbunătăţit în asemenea măsură

14 Silent Spring (Primăvară tăcută), publicată în septembrie 1962 de Rachel Carson (1907-1964), detaliază efectele negative pe care le are asupra mediului utilizarea fără restricții a pesticidelor. Cartea a determinat schimbarea politicilor americane privind utilizarea pesticidelor și a inspirat formarea unei mișcări ecologiste care a dus în cele din urmă la înființarea Agenției americane pentru protecția mediului (EPA). (A/.r.)

încât acum rareori se mai produc incendii pe râuri. Într-unul dintre rarele exemple cu final fericit din această carte, oamenii chiar au făcut ce era necesar pentru a îmbunătăţi lucrurile şi, hahaha, nu există nicio şansă ca administraţia Trump să încerce vreodată să modifice standardele de calitate a apei, pentru că de fapt se teme că industria nu are voie să polueze suficient. [Autorul duce un deget la ureche.] A, aud că exact asta a făcut.

Suprafeţele întinse de apă care izbucnesc în flăcări ar putea fi unul dintre cele mai dramatice exemple ale capacităţii noastre infailibile de a strica natura, dar nu sunt nici pe departe singurele. Lumea e plină de exemple despre cum am reuşit să facem o mizerie de nedescris practic peste tot pe unde am ajuns. Ştiaţi că în Golful Mexic există o „zonă moartă" de proporţii? Este o zonă de ocean poluat în mare parte compromisă, care se propagă din locul unde îngrăşămintele provenite de pe terenurile agricole din sudul Statelor Unite au provocat o proliferare de alge. Acestea au luat-o razna şi au consumat oxigenul din apă, omorând tot ce nu era algă. Bravo, băieţi!

Sau ce ziceţi de înclinaţia noastră de a arunca diverse lucruri fără să ţinem seama că acestea trebuie să ajungă undeva, care a dat naştere imensului depozit de deşeuri electronice format la Guiyu, în China, un notoriu cimitir de peste 50 de kilometri pătraţi unde se află gadgeturi nedorite din întreaga lume, ticsit cu laptopuri învechite şi modelele de anul trecut de telefoane inteligente? Oficial, Guiyu se ocupă de reciclare, ceea ce e o veste bună! Din păcate (până de curând) era şi un fel de iad pe pământ, cu nori denşi de fum negru care se ridicau în aer, cu metale grele toxice care contaminau solul şi populaţia după ce deşeurile erau tratate cu acid clorhidric şi cu miros de plastic topit care venea de peste tot. (Asta se întâmpla înainte ca guvernul chinez să ia măsuri drastice în ultimii câţiva ani, impunând standarde sanitare şi de siguranţă mai stricte. Ulterior, un locuitor din zonă a declarat pentru *South China Morning Post* că s-a

înregistrat

Munte de deşeuri electronice în Guiyu, China o îmbunătăţire a calităţii aerului. „Nu mai simţi mirosul de metal topit decât dacă eşti foarte aproape”, susţine Yang Linxuan.)

Poate cea mai impresionantă realizare umană este *Great Pacific Trash Vortex*. Este aproape poetic ca în mijlocul oceanului să existe un morman enorm de gunoi care se învârtejeşte, format din mizeriile pe care le-am dat încolo – o zonă cât Texasul, unde Curentul Pacificului de Nord roteşte la nesfârşit deşeurile noastre pe mare. În majoritate format din particule microscopice de plastic şi bucăţi de echipament de pescuit, nu este vizibil cu ochiul liber, dar are o influenţă cât se poate de reală asupra vieţii marine. Oamenii de ştiinţă au estimat recent că, de când am început să folosim pe scară largă plasticul în anii 1950, am produs mai mult de 8300 de milioane de tone. Din acestea, am aruncat 6300 de milioane de tone, care acum zac pur şi simplu pe suprafaţa Pământului. Asta da „performanţă” pentru oameni!

Dar dacă vrei cel mai grăitor exemplu despre cum pot oamenii să-şi distrugă habitatul fără să-şi propună, trebuie să îţi îndrepţi atenţia spre o insulă acoperită cu capete mari din piatră.

Dacă e „cap”, ai pierdut

Când au debarcat în Insula Paştelui, în 1722, primii europeni au fost nedumeriţi (era o expediţie olandeză în căutarea unui presupus continent nedescoperit care nici nu există, tâmpiţii!). Cum ar fi putut acest popor polinezian extrem de izolat, care nu dispunea de tehnologie modernă şi nici de copaci, să ridice statuile enorme, cu detalii incredibile – unele dintre ele având peste 21 de metri înălţime şi cântărind aproape 90 de tone –, ce acopereau zone întinse ale insulei?

Evident, curiozitatea olandezilor n-a durat prea mult: au început rapid să facă ce făceau de obicei europenii, şi anume să împuşte o grămadă de localnici după o serie de neînţelegeri. În următoarele câteva zeci de ani, şi alţi vizitatori europeni au făcut diverse chestii pe care aveau tendinţa să le facă europenii în zonele proaspăt „descoperite”, cum ar fi să răspândească boli noi, să-i răpească pe localnici şi să-i facă sclavi şi în general să-i trateze cu cât se poate de mult dispreţ. (Vezi şi capitolul despre colonialism.)

În secolele care au urmat, albii au venit cu o serie de ipoteze despre cum ar fi putut apărea statuile misterioase pe o insulă plină de „primitivi” – majoritatea implicând traversări neverosimile ale oceanului de pe continente îndepărtate şi câteodată şi extratereştri. („Probabil că extratereştrii au făcut asta” este o soluţie remarcabil de populară şi evident extrem de raţională pentru paradoxul populaţiilor de culoare care construiesc lucruri pe care albii nu-şi pot imagina că le-ar fi putut construi.) Răspunsul la întrebare este, desigur, evident: polinezienii au ridicat statuile acolo.

La momentul la care au pus pentru prima dată piciorul în Rapa Nui (ca să folosim denumirea locală), polinezienii erau una dintre cele mai mari civilizaţii ale lumii, care exploraseră şi colonizaseră insule răspândite pe o suprafaţă de mii de kilometri pătraţi de ocean. În acelaşi timp, cu excepţia câtorva vikingi rătăciţi, europenii nu plecaseră încă de acasă.

Rapa Nui era leagănul unei culturi avansate, bazate pe cooperare între grupuri, agricultură intensivă, o comunitate stratificată din punct de vedere social şi oameni care făceau naveta ca să muncească: practic, toate aiurelile pe care le asociem în general cu cineva sofisticat şi la locul lui. Statuile – *moai* în limba polineziană – erau încununarea unei forme de artă comună şi altor societăţi polineziene. Erau importante pentru societatea din Rapa Nui atât din motive spirituale, cât şi politice, pentru că-i onorau pe strămoşii ale căror chipuri le reprezentau şi aveau, în acelaşi timp, şi rol de simbol al prestigiului celor care comandaseră ridicarea lor.

Deci puzzle-ul se modificase acum: întrebarea nu mai era cum au ajuns statuile acolo, ci mai degrabă unde au dispărut copacii? Pentru că, oricum ar fi instalat localnicii din Rapa Nui statuile, ar fi avut nevoie de tone de buşteni zdraveni ca să le ridice. Şi cum de s-a transformat măreaţa civilizaţie care le-a pus acolo în societatea de mici dimensiuni, formată din fermieri de subzistentă cu canoe jerpelite care i-au întâmpinat pe primii marinari olandezi (şi apoi au fost ucişi de aceştia)?

Răspunsul este că locuitorii din Rapa Nui au fost şi ghinionişti şi au şi dat-o în bară.

Au avut ghinion pentru că, după cum s-a dovedit, geografia şi ecologia insulei erau neobişnuit de vulnerabile în faţa efectelor defrişărilor. După cum a explicat Jared Diamond (cel cu teoria că „agricultura a fost cea mai mare greşeală a omenirii”) în *Collapse* – o carte care îi pune în prim-plan pe locuitorii din Rapa Nui –, în comparaţie cu majoritatea insulelor polineziene, Insula Paştelui este mică, aridă, plată, rece şi izolată: lucruri din cauza cărora este mai puţin probabil ca pomii pe care-i tai să poată fi înlocuiţi în mod natural.

Şi au dat-o în bară pentru că, în eforturile lor de a construi case şi canoe şi o infrastructură mai bună ca să transporte statuile la locul lor, polinezienii au tot tăiat pădurea, probabil neînţelegând că acei copaci nu au cum

să-şi revină, până când au rămas dintr-odată fără. A fost tragedia bunurilor comune, varianta care sare în ochi. Niciunul dintre cei care tăiaseră fie şi un singur copac nu era de vină pentru problemă, până a fost prea târziu: moment în care erau toţi de vină.

Efectele au fost devastatoare pentru societatea din Rapa Nui. Fără copaci nu puteau construi canoele care să le permită să pescuiască în largul oceanului; solul în care nu mai creşteau rădăcini şi care nici nu mai era protejat a început să se erodeze sub acţiunea vântului şi a ploii, devenind sterp şi provocând alunecări de teren care au şters sate întregi de pe faţa pământului; în iernile reci, polinezienii au fost nevoiţi să ardă mare parte din vegetaţia rămasă ca să se încălzească.

Pe măsură ce lucrurile se înrăutăţeau, a început şi competiţia între grupuri pentru acapararea resurselor tot mai sărace. Se pare că aşa s-a ajuns la un rezultat tragic, dar, în mod bizar, previzibil, ţinând cont de modul cum reacţionează adesea oamenii în situaţii disperate în care tânjesc după statut social şi un moral bun sau au doar nevoie de asigurări că nu au făcut o greşeală îngrozitoare. Nu s-au oprit. De fapt, au mărit miza. Populaţia din Rapa Nui pare să se fi apucat să ridice statui din ce în ce mai mari pentru că… păi cam asta fac oamenii întotdeauna când se confruntă cu o problemă pe care se tem că n-o vor putea rezolva. Ultimele statui sculptate pe insulă nu au mai ajuns să plece de la sursă, în timp ce altele zac încă răsturnate pe marginea drumului, fără să ajungă niciodată la destinaţie pentru că întreg proiectul s-a prăbuşit.

Polinezienii nu erau cu nimic mai puţin inteligenţi decât oricare dintre noi; nu erau primitivi sau în necunoştinţă de cauză. Dacă sunteţi de părere că e o prostie ca o societate care se află în faţa unui potenţial dezastru ecologic să ignore problema şi să facă în continuare ce l-a provocat iniţial, atunci, hm, hei. Poaaate e cazul să ne uităm un pic şi în jurul nostru? (După aceea, închideţi, vă rog, aparatele de climatizare şi predaţi

materialele reciclabile.)

În *Collapse*, Jared Diamond reflectează la întrebarea: „Oare ce a spus polinezianul care a tăiat ultimul palmier de pe Insula Paştelui?”. Care este o întrebare foarte bună şi e destul de greu de găsit un răspuns. Poate era versiunea polineziană pentru „Trăieşte clipa”.

Dar poate că o întrebare mai bună ar fi „Oare la ce se gândea polinezianul care a tăiat penultimul copac?”. Sau antepenultimul sau anteantepenultimul? Dacă restul istoriei umane ne învaţă ceva, probabil că există o şansă bunicică să îşi fi zis ceva de genul „Nu-i problema mea, amice”.

ŞAPTE PRIVELIŞTI EXTRAORDINARE PE CARE N-O SA LE VEZI NICIODATĂ PENTRU CĂ OAMENII LE-AU DISTRUS

Partenonul

Una dintre bijuteriile Greciei Antice, folosită până în 1687 de otomani ca depozit de praf de puşcă într-un război contra Veneţiei. După o lovitură norocoasă a veneţienilor… gata cu Partenonul.

Templul lui Artemis

Una din cele Şapte Minuni ale Lumii Antice – până în 356 î.e.n., când un tip pe nume Herostrat i-a dat foc pentru că voia să atragă atenţia.

Lacul Boeung Kak

Cel mai mare şi mai frumos lac din capitala cambodgiană Phnom Penh, până când autorităţile au decis să fie asanat ca să construiască apartamente de lux. Acum, o baltă.

Statuile lui Buddha de la Bamiyan

Statuile magnifice ale lui Gautam Buddha din centrul Afghanistanului, de peste 30 de metri înălţime, au fost aruncate în aer de talibani în 2001 pentru că erau considerate „idoli” Mama mă-sii.

Nohmul

O mare piramidă mayaşă, cea mai frumoasă ruină mayaşă din insulele Belize, a fost dărâmată în 2013 de

nişte muncitori constructori pentru că aveau nevoie de pietriş ca să repare drumurile din apropiere.

Râul Slims

Râu important în peninsula Yukon din Canada care a dispărut complet în numai patru zile în 2017, după ce schimbările climatice au provocat topirea parţială a gheţarului care îl alimenta.

Copacul Ténéré

Cunoscut drept cel mai izolat copac de pe planetă, singur în mijlocul deşertului Sahara – până în 1973, când, în ciuda faptului că era singurul copac pe o rază de peste 400 de kilometri, a fost distrus de un şofer beat care a reuşit să intre cu camionul în el. / *f*

Viaţa răzbeşte întotdeauna / /

Pe lângă dezvoltarea culturii plantelor, primii fermieri de acum câteva mii de ani au început să mai facă şi altceva care avea să ne schimbe lumea în moduri neobişnuite şi! imprevizibile – au început să domesticească animale.

De fapt, primul animal a fost domesticit aproape sigur cu mii de ani înainte de dezvoltarea agriculturii – chiar dacă s-ar putea să fi fost mai degrabă un accident fericit decât un plan inteligent. Câinii au fost primele animale domestice şi se pare că au fost îmblânziţi cândva acum 40.000 – 15.000 de ani, în Europa, Siberia, India, China sau în altă parte (incertitudinea vine din faptul că ADN-ul lor este destul de încurcat, deoarece câinii se împerechează cam cu orice alt câine care le iese în cale). Deşi e posibil să se fi întâmplat pentru că un strămoş de-al nostru, vânător-culegător cu iniţiativă, s-a trezit într-o bună zi şi a spus: „O să mă împrietenesc cu un lup şi el va fi un băiat foarte bun”, e mai probabil ca (măcar la început) câinii să se fi domesticit de unii singuri. Cea mai plauzibilă poveste despre originea câinilor este pur şi simplu aceea că lupii au început să se ţină după oameni, pentru că oamenii aveau hrană şi obişnuiau să arunce resturile. Cu timpul, lupii au început să se adapteze din ce

în ce mai bine la viaţa alături de oameni; în acelaşi timp, oamenii au început să-şi dea seama că de fapt era destul de practic pentru protecţie şi vânătoare să aibă pe lângă ei nişte lupi prietenoşi, unde mai pui că erau şi blănoşi şi drăguţi.

Dar odată ce agricultura a prins avânt de-a binelea, oamenii au început să-şi dea seama că ar putea funcţiona şi cu animalele ce mersese cu plantele şi s-ar putea să şi scutească pe toată lumea de bătaia de cap cu vânătoarea. Cu vreo 11.000 de ani în urmă, în Mesopotamia au fost domesticite capre şi oi. Cinci sute de ani mai târziu, se îmblânzeau vite în Turcia de astăzi şi apoi şi pe teritoriul actual al Pakistanului. Şi porcii au fost domesticiţi de două ori, acum vreo 9.000 de ani, în China, şi din nou în Turcia. Caii au fost domesticiţi în stepa eurasiatică, probabil în zona Kazahstanului, acum 6.000 – 5.500 de ani. Între timp, în Perú, acum vreo 7.000 de ani, oamenii au domesticit porcuşorul de Guineea. Ceea ce, cu siguranţă, sună ceva mai puţin impresionant, dar, sincer, era destul de tare.

Domesticirea animalelor a avut o mulţime de părţi bune – un stoc de proteine la îndemână, lână pentru haine şi bălegar pentru fertilizarea recoltelor. Evident, nici aici nu avem parte doar de veşti bune, aşa cum am amintit şi în capitolul precedent. Dacă ţii animalele înghesuite, bolile trec mult mai uşor de la animale la oameni; creşterea cailor şi a vitelor pare să fi fost legată de originea distribuţiei inechitabile a averilor; iar întrebuinţarea în scopuri militare a cailor şi a elefanţilor a făcut războiul să fie mai… belicos.

În plus, domesticirea animalelor ne-a dat o idee foarte clară că suntem stăpânii naturii şi că de acum încolo animalele şi plantele ni se vor supune. Din păcate, după cum vom vedea în acest capitol, nu funcţionează chiar aşa întotdeauna. Credinţa stăruitoare a oamenilor că putem determina alte fiinţe vii să facă exact ce vrem noi are obiceiul mai degrabă neplăcut să se întoarcă împotriva noastră.

De exemplu, să ne întoarcem în timp la anul 1859, când lui Thomas Austin i se făcuse un pic dor de casă.

Thomas era englez, dar ajunsese în adolescenţă în colonia britanică Australia. Acum, după câteva zeci de ani, devenise un prosper proprietar de terenuri şi crescător de oi şi deţinea un domeniu de aproape 12.000 de hectare în apropierea statului Victoria. Acolo a reprodus cu mult entuziasm îndeletnicirile din ţara strămoşească: sportiv pătimaş, creştea şi antrena cai de curse şi transformase o mare parte din domeniu în rezervaţie naturală şi teren de vânătoare. Moşia lui îşi câştigase o asemenea reputaţie în înalta societate australiană, încât ducele de Edinburgh poposea cu regularitate acolo în timpul vizitelor sale în Australia. Când a murit, după câteva zeci de ani, epitaful elogios al lui Thomas spunea că „nici aici, nici în ţară nu poate fi găsit niciunde un exemplu mai bun de moşier englez de modă veche”.

Hotărârea lui de a trăi ca un moşier tradiţional în cealaltă parte a lumii l-a determinat să facă tot ce-i stătea în puteri ca să reproducă o bucăţică de Anglie la antipod. Şi aici, din păcate, s-a dus naibii totul.

Asta pentru că Austin a decis că vânătoarea ar fi mult mai interesantă dacă ar importa nişte animale tipic britanice pe care să le poată împuşca (cangurii, se pare, nu-i erau de ajuns). L-a pus pe nepotul lui să-i trimită din Anglia fazani şi potârnichi, iepuri de câmp, mierle şi sturzi. Şi, cel mai important, a primit şi 24 de iepuri englezeşti. „Introducerea câtorva iepuri”, zicea el, „nu are ce mare rău să facă şi, pe lângă un teren de vânătoare, ar putea aduce şi un pic de aer de-acasă”.

Se înşela amarnic la partea cu „nu are ce mare rău să facă”. Deşi, trebuie să recunoaştem, avusese dreptate când spusese că iepurii chiar alimentau terenul de vânătoare.

Austin nu era primul care adusese iepuri în Australia, dar iepurii lui sunt cei responsabili pentru catastrofa care avea să lovească. Şmecheria cu iepurii este că se înmulţesc ca… iepurii. Dimensiunea problemei ar fi trebuit probabil

să fi fost evidentă din faptul că în 1861, la doar câţiva ani după ce ajunseseră primii iepuri, se lăuda într-o scrisoare că are „iepuri sălbatici englezeşti cu miile”.

N-au rămas la nivelul miilor. La zece ani după ce i-a adus Austin, în statul Victoria erau împuşcaţi anual două milioane de iepuri, fără ca ritmul de creştere al populaţiei să fie afectat câtuşi de puţin. Armata de rozătoare s-a răspândit rapid în statul Victoria şi înainta cu aproape 130 de kilometri pe an. Până în 1880 fuseseră văzuţi în New South Wales, iar până în 1886, în Australia de Sud şi Queensland, în 1890, în Australia de Vest şi în Teritoriul de Nord până în 1900.

Până în 1920, în punctul culminant al invaziei, populaţia de iepuri era estimată la 10 miliarde de exemplare. Densitatea lor era de peste 1150 pe un kilometru pătrat şi Australia era, practic, acoperită de iepuri.

Iepurii nu se mulţumeau doar să se înmulţească; mai şi mâncau (în definitiv, înmulţirea este o treabă care face foame). Au ras toată vegetaţia, exterminând multe specii de plante. Concurenţa pentru hrană a adus mai multe specii de animale australiene în pragul dispariţiei, în timp ce.

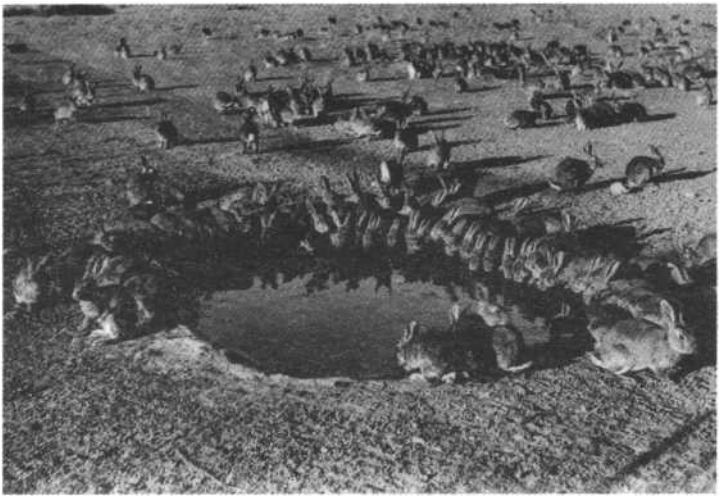

Hoarde de iepuri adăpându-se în Adelaide, Australia,

1961

fără rădăcinile plantelor care fixau solul, pământul a început să se fărâmiţeze şi s-a erodat.

Amploarea problemei devenise evidentă încă din anii 1880 şi autorităţile ajunseseră la capătul răbdării. Nimic din ceea ce încercaseră nu părea să reuşească să pună capăt asaltului urecheaţilor. Autorităţile din New South Wales au publicat un anunţ cu vagi tente de disperare în ziarul *Sidney Morning Herald*, promiţând să plătească „25.000 lire oricui va prezenta (…) orice metodă sau proces necunoscut până acum în colonie pentru exterminarea eficientă a iepurilor”.

În următoarele decenii, Australia a încercat să-i împuşte, să-i prindă în capcane sau să-i otrăvească. Australienii au încercat să le incendieze sau să le afume vizuinile sau să trimită dihori în galeriile în care trăiau, încercând să-i alunge. În anii 1900, au construit un gard cu o lungime de peste 1600 de kilometri în încercarea de a-i împiedica să intre în Australia de Vest, dar n-au avut succes, pentru că iepurii pot săpa tunele şi se pare că pot învăţa şi cum să sară gardul.

Problema iepurilor din Australia ilustrează foarte bine ceva ce noi am înţeles foarte târziu: ecosistemele sunt absurd de complexe şi te joci cu ele pe propriul tău risc. Animalele şi plantele nu respectă pur şi simplu regulile pe care vrei să le impui când hotărăşti cu nepăsare să le muţi dintr-un loc într-altul. „Viaţa se eliberează; se extinde către noi teritorii şi depăşeşte barierele – cu dificultate, poate chiar riscant. Dar, hm, asta e”, după cum a spus odată un mare filosof. (Mă rog, a spus-o Jeff Goldblum în *Jurassic Park*. Cum am zis, un mare filosof.)

În mod ironic, după beleaua iniţială cu aducerea iepurilor în Australia, şi soluţia finală a fost tot o belea. Timp de câteva zeci de ani, oamenii de ştiinţă australieni făcuseră experimente cu arme biologice asupra iepurilor: le provocau boli în speranţa exterminării, cel mai cunoscut exemplu fiind mixomatoza iepurilor, în anii 1950. Metoda a

funcţionat destul de bine o vreme şi a redus dramatic populaţia de iepuri, dar n-a durat mult. Virusul era transmis de ţânţari, deci nu a avut efect în zonele unde nu se înmulţeau aceştia şi, în cele din urmă, iepurii supravieţuitori au dezvoltat rezistenţă la boală şi numărul lor a început să crească din nou.

Însă oamenii de ştiinţă au continuat să caute alţi agenţi biologici. În anii 1990, lucrau la virusul bolii hemoragice a iepurilor. Acuma, experimentele cu boli sunt o chestie periculoasă, aşa încât oamenii de ştiinţă lucrau pe o insulă în largul coastei sudice a Australiei, pentru a reduce riscul ca virusul să scape şi să se răspândească pe continent. Haideţi. Să vedem dacă ghiciţi ce s-a întâmplat.

Aha, în 1995, virusul a scăpat de sub control şi a ajuns pe continent. Şi viaţa a scăpat din frâu, în acest caz făcând autostopul cu nişte muşte. Însă după ce au eliberat accidental un patogen mortal (pentru iepuri), oamenii de ştiinţă au fost destul de mulţumiţii să observe că… părea să funcţioneze. În cei douăzeci de ani de când a fost eliberat virusul bolii hemoragice, populaţia de iepuri din Australia de Sud a scăzut din nou, în timp ce vegetaţia şi-a revenit, iar multe specii de animale care ajunseră în pragul dispariţiei au început să se regenereze. Să sperăm doar că acest virus al bolii hemoragice a iepurilor nu va avea alte efecte negative.

Iepurii australieni nu sunt nici pe departe singurii care dovedesc că uneori ar trebui să lăsăm animalele şi plantele acolo unde le găsim.

Ca în cazul bibanului de Nil, un prădător vorace cu o lungime de peste 1, 80 metri, care, aşa cum probabil aţi ghicit din denumire, trăieşte pe Nil. Cu toate acestea, coloniştii britanici din Africa de Est aveau planuri mari cu el. S-au gândit că ar fi o idee fantastică să-l introducă în lacul Victoria, cel mai mare din Africa. În lacul Victoria se aflau deja o grămadă de peşti, iar pescarii locali erau întru totul mulţumiţi să-i pescuiască, însă britanicii credeau că această situaţie putea fi îmbunătăţită. Cel mai mare grup

de peşti din lac era format la vremea respectivă din sute de specii diferite de ciclide – peştişori adorabili, iubiţi de împătimiţi! de acvarii. Din păcate pentru ciclide, administraţia colonială britanică le ura şi le descria ca pe nişte peşti „buni de dat la gunoi”.

Britanicii au decis că lacul Victoria va arăta mult mai bine cu peşti mai mari şi mai de Doamne-ajută. S-au gândit că ar spori calitatea pescuitului. Mulţi biologi i-au atenţionat că ideea nu era grozavă, dar în 1954 i-au dat bătaie şi au introdus în lac bibanul de Nil. Iar bibanul de Nil a făcut ce face întotdeauna bibanul de Nil: a înghiţit toate celelalte specii, una după alta.

Oficialii britanici au avut dreptate într-o privinţă, şi anume că pescuitul chiar era de calitate mai bună. Industria pescuitului a înflorit, bibanul de Nil dovedindu-se un peşte extrem de popular atât pentru pescuitul comercial, cât şi pentru cel sportiv. Dar în timp ce valoarea industriei pescuitului a crescut cu 500% şi a generat sute de mii de slujbe, numărul speciilor de peşte din lacul Victoria s-a prăbuşit dramatic. Mai mult de 500 de specii au dispărut, dintre care 200 erau specii de ciclide nefericite.

Bărbat ducând un biban de Nil de 80 de kilograme, în Uganda

Nu doar animalele pot scăpa de sub control. *Kudzu*, un soi de plantă cățărătoare întâlnită în zona Asiei, a fost aclimatizată pe scară largă în SUA în anii 1930 în

încercarea de a rezolva o problemă despre care am vorbit deja: furtunile de nisip. Oficialităţile sperau că planta cu creştere rapidă va contribui la agregarea solului şi va preveni eroziunea ulterioară. Şi era alegerea destul de potrivită pentru aşa ceva. Din păcate, era destul de eficientă şi când venea vorba să sufoce alte specii de plante şi arbori, precum şi case, maşini şi orice altceva întâlnea în cale. A devenit aşa de răspândită în sudul Statelor Unite încât i se spune „viţa care a devorat Sudul”.

Ca să fim corecţi faţă de *kudzu*, nu este chiar trifida demonică pe care o descrie o parte a folclorului, iar studiile de dată recentă au demonstrat că acoperă suprafeţe mai mici decât s-a crezut. Cu toate acestea, o întâlnim din belşug acolo unde acum 80 de ani nu era nici urmă de ea şi rămâne în mod oficial inclusă pe lista guvernului american de „buruieni nocive”.

Dar s-ar putea să fie momentul să înceapă să ne pară rău pentru ea, deoarece speciile invazive şi-au găsit propriii devoratori. La un moment dat în 2009, gândacul japonez de *kudzu* a reuşit să treacă Pacificul şi probabil că a fost deosebit de încântat când a aterizat în Atlanta şi a descoperit că are deja la dispoziţie o grămadă de *kudzu* de mâncat. În decurs de trei ani, s-a răspândit în trei state şi a distrus aproape o treime din masa totală de plante. În caz că vă spuneţi „păi e bine, problema e rezolvată”, din păcate nu este atât de simplu: gândacii distrug şi culturile de soia, o sursă importantă de venit în multe dintre statele afectate. Soluţia accidentală la una dintre probleme s-ar putea dovedi o şi mai mare bătaie de cap în sine.

Dorinţa noastră uşor de înţeles de a introduce specii noi unde n-au niciun drept să se afle nici măcar nu se opreşte la cele deja existente: câteodată reuşim să creăm specii cu totul noi. Aşa s-a întâmplat în 1956, când omul de ştiinţă brazilian Warwick Estevam Kerr a importat câteva regine ale unei varietăţi de albină africană din Tanzania, în efortul de a le încrucişa cu albinele europene. Speranţa cu care pleca la drum era că din combinarea trăsăturilor va

rezulta o specie mai bine adaptată la condiţiile de mediu din Brazilia.

Din păcate, după un an de experimente de împerechere, s-a întâmplat ceea ce era scris să se întâmple. Unul dintre apicultorii care lucrau la laboratorul lui Kerr din Rio Claro, un orăşel aflat la sud de São Paulo, a avut o zi proastă. Douăzeci şi şase dintre reginele tanzaniene au scăpat şi au fost urmate îndeaproape de roiurile personale de albine europene, instalându-se în Brazilia. Reginele au început să se împerecheze cu orice mascul care le ieşea în cale, producând descendenţi hibrizi cu câteva specii diferite. Aceste noi albine „africanizate" au început să se răspândească rapid în America de Sud, apoi în America Centrală şi în final în Statele Unite. Sunt mai mici, au o cantitate mai mică de venin decât strămoaşele lor, dar sunt mult mai agresive când îşi apără stupul – provocând de până la zece ori mai multe înţepături. O mie de oameni au murit ca rezultat al înţepăturilor, acesta fiind motivul pentru care albinele au ajuns să poarte numele de „albine ucigaşe". Ceea ce nu prea e corect. Se comportă aşa pentru că sunt neînţelese.

Însă în analele care consemnează cum a învăţat omenirea pe propria piele că ecosistemele sunt complicate şi că dacă te joci cu echilibrul delicat al naturii aceasta se va întoarce împotriva ta se disting de departe două poveşti, în părţi diferite ale globului, la câteva zeci de ani distanţă, un dictator fanatic şi un iubitor de literatură excentric au făcut greşeli în oglindă care au avut consecinţe profunde. Ambele erori au avut aceeaşi cauză: subestimarea grosolană a păsărilor.

Nu subestimaţi păsările, partea I:

Un dăunător în plus

Campania lansată de Mao Zedong sub numele „Patru dăunători" este probabil cea mai dezastruoasă politică pe deplin eficientă în domeniul sănătăţii pusă vreodată în aplicare. A atras toate zonele societăţii pentru îndeplinirea obiectivelor, care a întrecut orice închipuire – şi jumătate

dintre obiective au dus categoric la o îmbunătăţire pe scară largă a stării de sănătate a populaţiei. Ai zice că două din patru obiective nu-i rău.

Nenorocirea este că al patrulea obiectiv s-a soldat cu zeci de milioane de morţi.

Problema vine din aceeaşi incapacitate de a pricepe că ecosistemele sunt complexe şi imprevizibile. Ne zicem „Ah, hai să mai adăugăm o specie aici, poate să eliminăm vreo câteva specii dincolo. Aşa o să fie mai bine”. Moment în care intervin Consecinţele Nedorite, împreună cu amicele lor, Efectele Secundare şi Efectele de Domino şi dau o petrecere a orgoliilor.

Când comuniştii preşedintelui Mao au preluat puterea în China la sfârşitul anului 1949, ţara era în plină criză sanitară. Bolile infecţioase, de la holeră la ciumă şi la malarie, se întâlneau la tot pasul. Dacă era să fie îndeplinit obiectivul lui Mao de a transforma rapid ţara dintr-o naţiune preponderent agrară ieşită de numai câteva zeci de ani din feudalism într-o putere industrială modernă, trebuia făcut ceva.

O parte dintre soluţii erau evidente şi de bun-simţ – programe de vaccinare în masă, îmbunătăţirea salubrizării, chestii de-astea. Problemele au apărut când Mao a decis să dea vina pe animale pentru necazurile ţării.

Ţânţarii răspândeau malaria, şobolanii răspândeau ciuma; asta era destul de greu de contestat. Şi aşa a fost clocit un plan la nivel naţional pentru reducerea numărului acestora. Din păcate, Mao nu s-a oprit aici. Dacă ar fi rămas campania „doi dăunători”, atunci lucrurile poate s-ar fi terminat cu bine. Dar Mao a decis (fără să-şi bată capul să ceară părerea experţilor sau alte de-astea) să mai adauge încă două specii. Muştele trebuiau eradicate pe motiv că erau enervante. Şi al patrulea dăunător? Vrăbiile.

Ideea era că vrăbiile se hrăneau cu cereale. O singură vrabie putea mânca 4, 5 kg de cereale într-un an – cereale care ar fi putut fi folosite pentru a hrăni poporul chinez. S-a făcut un calcul şi a rezultat că la fiecare milion

de vrăbii eliminate se asigura hrana necesară pentru 60.000 de oameni. Cine putea să-i contrazică?

Campania „Patru dăunători” a început în 1958 şi a fost un efort remarcabil. O campanie de afişaj la nivel naţional le cerea tuturor cetăţenilor, cu mic, cu mare, să-şi facă datoria şi să omoare cât mai multe animale cu putinţă. „Păsările”, se zicea „sunt animale notorii ale capitalismului”. Oamenii erau înarmaţi cu de toate, de la pliciuri pentru muşte la carabine, iar elevii erau învăţaţi cum să doboare cât mai multe vrăbii cu putinţă. Mulţimi de chinezi care urau vrăbiile au ieşit în stradă fluturând steaguri şi alăturându-se luptei împotriva păsărilor. Cuiburile de vrăbii erau distruse şi ouăle zdrobite, iar cetăţeni care băteau în oale şi tigăi le alungau din copaci ca să nu se mai poată odihni şi, extenuate, să cadă la pământ. S-a estimat că numai în Shanghai au murit 200.000 de vrăbii în prima zi a ostilităţilor. „Niciun război nu va fi retras până când bătălia nu este câştigată”, scria *Ziarul Poporului*.

Şi bătălia a fost într-adevăr câştigată. Din perspectiva atingerii obiectivelor declarate, a fost un triumf – o victorie copleşitoare a umanităţii împotriva micilor vieţuitoare. Per total, se estimează că în cadrul campaniei au fost ucişi 1, 5 miliarde de şobolani, 11 milioane de kilograme de ţânţari, 100 de milioane de kilograme de muşte şi… 1 miliard de vrăbii.

Din păcate, a devenit repede clar care era problema: miliardul acela de vrăbii nu mânca doar cereale. Se hrăneau şi cu insecte şi le plăceau în mod special lăcustele.

Eliberate dintr-odată de pericolul de a fi vânate de un miliard de prădători, lăcustele din China trăiau într-o veşnică sărbătoare. Spre deosebire de vrăbii – care mai ciuguleau şi ele câte o grăunţă pe ici, pe colo –, lăcustele au dat iama în culturi în nori devoratori uriaşi, neabătuţi. În 1959, a fost ascultat în cele din urmă un expert adevărat (ornitologul Tso-hsin Cheng, care încercase să avertizeze

lumea că este o idee foarte proastă), iar vrăbiile au fost înlocuite cu ploşniţele pe lista oficială cu dăunători-pe-care-vrem-să-i-ucidem. Dar era deja prea târziu; odată ce le-ai exterminat, nu poţi înlocui un miliard de vrăbii cât ai bate din palme.

Ca să fie clar, uciderea vrăbiilor nu a fost singura cauză a foametei care a lovit China între 1959 şi 1962 – la producerea ei a contribuit o combinaţie perfectă de decizii îngrozitoare. Au jucat câte un rol trecerea impusă de partid de la agricultura tradiţională de subzistenţă la culturi cu valoare comercială ridicată, o serie de noi tehnici agricole distructive, bazate pe teoriile pseudoştiinţifice ale biologului rus Trofim Lîsenko, şi faptul că guvernul central îşi însuşea întreaga producţie, deturnând-o dinspre comunităţile locale. Stimulentele care îi determinau pe oficialii de la toate nivelurile să raporteze rezultate pozitive au încurajat crearea unei amăgiri la nivelul conducerii chineze, aceasta ajungând să creadă că, în principiu, Totul Era Bine şi populaţia avea mâncare mai mult decât suficientă. Iar asta a însemnat că, atunci când au venit câţiva ani cu condiţii meteo groaznice (inundaţii în unele părţi ale ţării, secetă în altele), nu existau stocuri cu care s-o scoată la capăt.

Dar genocidul împotriva vrăbiilor şi distrugerea ulterioară a recoltelor de către adevăraţii dăunători au fost o componentă crucială a dezastrului care a lovit China. Numărul estimat al victimelor foametei oscilează între 15 şi 30 de milioane de persoane, iar faptul că *nici măcar nu ştim* dacă au murit sau nu 15 milioane de oameni nu face decât să adauge un element suplimentar în aritmetica macabră a celor întâmplate.

Ai zice că lecţia de bază – nu te pune cu natura decât dacă eşti foarte, foarte sigur de consecinţe şi poate că nici aşa nu-i o idee prea bună – ar fi fost reţinută. Dar pare puţin probabil. În 2004, guvernul chinez a ordonat exterminarea în masă a mai multor specii de mamifere, de la zibete la viezuri, ca reacţie la răspândirea virusului

SARS, ceea ce sugerează că abilitatea fiinţelor umane de a învăţa din greşeli rămâne la fel de vagă.

Nu subestimaţi păsările, partea a II-a:

Shakespeare în parc

Eugene Schieffelin a făcut practic aceeaşi greşeală ca şi preşedintele Mao, doar că pe dos. Şi dacă eroarea lui Mao s-a datorat unei combinaţii între obiective de sănătate publică şi ordine dictatoriale, dezastrul pe care l-a provocat Schieffelin în ecosistemul său – un dezastru artificial care continuă şi în ziua de astăzi – s-a datorat în întregime unui capriciu.

Ceea ce a făcut Schieffelin într-o zi rece de la începutul primăverii lui 1890 a ajuns să răspândească boala, distrugând recolte de sute de milioane de dolari pe an şi chiar a omorât 62 de oameni într-un accident de avion. Cred că e o pagubă destul de mare pentru cineva care a încercat doar să se dea mare că era un admirator al operei lui Shakespeare.

Schieffelin era un producător de medicamente înstărit care locuia în New York, dar în pofida potenţialului serios de a face boacăne cu efect dăunător în acest domeniu, contribuţia la haosul ecologic nu şi-a avut originea în profesia lui, ci mai degrabă în hobby-urile sale. Era foarte entuziasmat de două tendinţe la modă ale epocii – devotamentul absolut faţă de opera lui Shakespeare şi transplantarea speciilor în habitate noi.

La vremea respectivă, cultura occidentală trecea printr-o perioadă de renaştere shakespeariană totală, cu rezultatul că statutul Bardului în cultura populară era cam la nivelul de azi al lui Beyoncé. Între timp, plecând de la o idee de inspiraţie franceză, în lumea occidentală începuseră să apară grupuri care îşi spuneau „societăţi de aclimatizare” – grupuri de voluntari bogaţi şi plini de bune intenţii care se dedicau introducerii unor specii străine de plante şi animale în ţările în care trăiau. (Asta se întâmpla cu mulţi ani înainte ca oamenii să bage de seamă ce idee îngrozitoare era.)

Greşeala lui Schieffelin a plecat de la faptul că era preşedintele Societăţii Americane de Aclimatizare, cu sediul în New York, şi că era şi absolut îndrăgostit de Shakespeare. Aşa că a venit cu un plan excentric şi încântător: ce cale mai bună să-l onoreze pe cel mai mare poet de limbă engleză, s-a gândit el, decât să introducă în Statele Unite absolut toate speciile de păsări pomenite în piesele lui Shakespeare? Societatea Americană de Aclimatizare s-a pus pe treabă.

La început, s-a confruntat cu o serie întreagă de eşecuri: au fost lăsate în libertate (mă rog, cel puţin în oraş) păsări cum sunt ciocârliile, botgroşii şi sturzii cântători, dar acestea nu au reuşit să se adapteze şi au murit după doar câţiva ani petrecuţi în mediul nefamiliar. Însă apoi, pe 6 martie 1890, Eugene Schieffelin s-a dus în Central Park cu asistenţii săi şi a început să deschidă câteva colivii în care se aflau 60 de grauri europeni.

Nu prea poţi să dai vina pe Shakespeare pentru toate astea, dar dacă ar fi ales o altă hiperbolă pentru actul I, scena III din *Henric al IV-lea*, Partea I, atunci probabil că lucrurile ar fi stat cu totul altfel. În această scenă, Hotspur, descriindu-şi hotărârea de a insista pe lângă rege să plătească răscumpărarea pentru cumnatul său, Mortimer (în ciuda faptului că regele îi interzisese să pronunţe numele acestuia), spune:

Aşa! *şi am să prind un graur să-l învăţ*
Doar „Mortimer" să spună, să i-l dărui.
Ca pururea să fiarbă fierea-n vodă.[15]

Este singura dată când vorbeşte Shakespeare despre grauri. În restul operei complete a dramaturgului, nicio pasăre cu jabou. Dar această unică referire a fost suficientă pentru Eugene al nostru.

Aceşti primi 60 de grauri au fost puşi în libertate în 1890, iar Schieffelin s-a întors în 1891 şi a mai eliberat

15 William Shakespeare, Henric al IV-lea, actul lz scena III, Partea I, traducere de Dan Duțescu și Leon D. Levițchi, Editura Univers, București, 1985, pag. 21 (N.t.)

încă 40. La început, situaţia nu a fost deloc roz pentru primii grauri americani – după câteva ierni grele la New York, mai trăiau numai 32 din cele 100 de exemplare eliberate şi se părea că şi acestea o vor lua pe urmele ghinionişti lor predecesori. Însă graurii sunt păsări rezistente, adaptabile, capabile să se integreze în medii noi şi îşi asigură cu agresivitate supravieţuirea. Ironia sorţii, un mic stol s-a adăpostit de stihii sub streşinile Muzeului American de Istorie Naturală – o clădire dedicată conservării istoriei naturale americane care a contribuit fără intenţie la schimbarea dramatică a acestei istorii. Pentru că, treptat, numărul graurilor a început să crească. Şi să crească. Şi să tot crească.

Înainte de sfârşitul deceniului, păsările deveniseră o prezenţă obişnuită în New York. Până în anii 1920, se răspândiseră deja pe jumătate din teritoriul american. În anii 1950 ajunseseră şi în California. Astăzi, pe teritoriul Americii de Nord se află 200 de milioane de mici ticăloşi şi poţi să dai peste ei oriunde, din Mexic până în Alaska.

Graurii au devenit, aşa cum susţine *New York Times*, „una dintre cele mai costisitoare şi mai dăunătoare păsări de pe continent” – sau, cum i-a descris odată *Washington Post*, „s-ar putea spune că sunt pasărea cea mai antipatizată din America de Nord”. Trăind împreună în stoluri uriaşe care pot ajunge până la un milion de exemplare, graurii distrug recoltele pe scară largă, pustiind în egală măsură lanuri de grâu şi culturi de cartofi şi devastând şi silozuri. Sunt agresivi, alungă din cuiburi speciile native de păsări şi contribuie la răspândirea unor boli care afectează atât oamenii, cât şi vitele, de la infecţii micotice până la salmoneloză. Îşi fac nevoile absolut peste tot şi miroase îngrozitor.

Stolurile imense de grauri reprezintă un pericol şi pentru transportul aerian – în 1960, vreo 10.000 de grauri au lovit un avion la Boston, în timpul decolării de pe aeroportul Logan, distrugând motoarele şi provocând prăbuşirea aparatului de zbor, soldată cu moartea a 62

dintre cei 72 de pasageri aflaţi la bord.

Graurii sunt o nenorocire şi un pericol pentru sănătate şi generează pagube financiare semnificative pentru economia agricolă nord-americană. Singurul motiv pentru care au ajuns să trăiască pe continent este faptul că un membru al păturii superioare a clasei de mijloc era prea preocupat de hobby-urile sale şi n-a stat să se gândească la posibilele consecinţe. Dacă se apuca de atletism, de produs băuturi alcoolice la domiciliu sau de pictat acuarele nu s-ar fi întâmplat nimic din toate astea.

Partea bună, bănuiesc, e că probabil că graurii au contribuit la menţinerea unui nivel scăzut al populaţiei de insecte.

ALTE CINCI SPECII PE CARE LE-AM DUS ÎN LOCURI UNDE N-AR FI TREBUIT SĂ SE AFLE

Pisicile

Toată lumea iubeşte pisicile. Mai puţin în Noua Zeelandă, unde nu existau niciun fel de astfel mamifere prădătoare până nu le-am adus cu noi – ceea ce a fost o veste proastă pentru speciile locale, în special pentru papagalii *kakapo*, care sunt durdulii şi nu zboară.

Broasca marină

Ca şi iepurii, broaştele râioase (originare din America de Sud) au fost introduse în Australia cu cele mai bune intenţii – în cazul de faţă, pentru a scăpa de un dăunător, gândacul de trestie. Nu au mâncat gândaci de trestie. Au mâncat, totuşi, aproape orice altceva.

Veveriţele cenuşii

Când veveriţa cenuşie, specie originară din America, a fost aclimatizată în Marea Britanie şi Irlanda, a început imediat să-şi impună autoritatea şi să împingă aproape de dispariţie veveriţa roşcată.

Ţânţarul-tigru asiatic

Un ţânţar deosebit de enervant şi cu potenţial de răspândire a bolilor (se hrăneşte la orice oră, spre deosebire de multe alte specii), este remarcabil prin faptul că a trecut de pe un continent pe altul – a ajuns din

Japonia în America în 1985, într-un transport de cauciucuri uzate.

Peştele Channa argus (peştele-şarpe)

Uite, dacă aveţi de gând să aclimatizaţi o specie asiatică în America, poate vă gândiţi să nu luaţi în considerare o specie feroce de peşte carnivor care poate să se deplaseze pe uscat şi să supravieţuiască zile întregi fără apă. Asta înseamnă să cauţi problemele cu lumânarea.

Urmează-ţi liderul

Pe măsură ce societăţile umane au devenit din ce în ce mai complexe, satele transformându-se în orăşele şi apoi în metropole în toată regula, am fost obligaţi să ne confruntăm cu o problemă comună tuturor grupurilor mari aflate în faţa unei misiuni complicate – indiferent dacă e vorba să întemeieze o civilizaţie sau să se hotărască unde să iasă la cină. Până la urmă, ai nevoie de cineva care să ia decizie.

Nu ştim prea multe despre cum se organizau primele societăţi omeneşti. Natura umană fiind ceea ce este, putem presupune că au existat mereu persoane cărora le plăcea să le spună tuturor ce să facă, dar nu e foarte clar când a devenit asta o ocupaţie în sine şi nu un hobby.

Ce ştim este că (aşa cum am spus deja), la scurt timp după apariţia agriculturii, omenirea a inventat inegalitatea. Bravo, oameni buni! Arheologii au tras această concluzie uitându-se la dimensiunea caselor din primele aşezări. Iniţial, nu erau diferenţe prea mari între ele. Comunităţile păreau să fie destul de egalitare. Dar, în decursul primelor mii de ani în care oamenii s-au apucat să cultive plante, a început să se contureze o elită, care avea case mai mari şi mai sofisticate decât ale celorlalţi. Pe continentele americane, această inegalitate tot mai mare pare să fi atins un nivel stabil după vreo 2500 de ani de agricultură, dar în Lumea Veche diferenţele au tot crescut. De ce? O posibilă explicaţie este că Lumea Veche avea animale de povară, cum erau caii şi vitele, care puteau fi folosite pentru transport şi pentru muncile câmpului, ceea

ce facilita formarea unor averi personale transmisibile de la o generaţie la alta. Şi aşa s-au născut cei 1%.

La un moment dat, aceste elite nu mai erau doar puţin mai înstărite şi au început să-i conducă efectiv pe ceilalţi. Liderii spirituali sau religioşi ai primelor oraşe-state erau probabil cel mai aproape de conceptul de conducător, dar după aceea, acum vreo 5.000 de ani, atât în Egipt, cât şi în Sumer (actualul Irak) s-a schimbat ceva şi ne-am ales cu primele exemple ale formei de guvernare preferate de toată lumea – monarhia dinastică absolutistă! Există o tăbliţă sumeriană din piatră care, în mod salutar, enumeră în ordine toţi regii (şi o singură regină răzleaţă), ceea ce înseamnă că s-ar putea să fie o consemnare a primilor regi din istoria omenirii. Mai puţin salutar, totuşi, este faptul că o bună parte din listă sunt aiureli. Primul rege menţionat, Alulim, ar fi domnit 28 800 de ani, ceea ce, sincer, pare improbabil, ţinând cont că asta ar însemna că în zilele noastre încă i-ar mai fi rămas peste 22.000 de ani de domnie.

Oare de ce optează omenirea, iar şi iar, pentru abordarea de tip „să punem un băiat să se ocupe de toate” când vine vorba de luat decizii? Evident, poate că pe vremea aceea nu prea existau opţiuni: primii conducători trebuie că au preluat puterea folosind forţa sau altă metodă de constrângere. Dar pare probabilă şi o legătură cu războaiele – dinastia faraonilor egipteni începe când Egiptul este unificat prin cuceriri, iar regii sumerieni apar într-o perioadă de intensificare a conflictelor între oraşe. Puţin mai târziu, în 2334 î.e.n., după câteva sute de ani de domnie a regilor sumerieni, au fost cuceriţi de regele vecin Sargon cel Mare din Akkad, care se ocupa de înfiinţarea primului imperiu din istorie. În Mexic, în valea Oaxaca, arheologii pot vedea toate acestea petrecându-se într-un singur loc. Aşezarea San José Mogote a fost iniţial un sătuc egalitar, fără ierarhie, apărut la scurt timp după începuturile agriculturii, acum vreo 3 600 de ani. În următorii cam o mie de ani, conflictele minore cu satele

vecine s-au intensificat, iar averile şi inechităţile au sporit, până acum 2 400 de ani, când aşezarea era condusă ca obşte, valea cădea într-o stare de război, iar populaţia din San José Mogote urcase la munte şi începuse să construiască un zid defensiv.

Întrebarea „Ce a apărut întâi, conducătorii sau războiul?” cam seamănă cu cea cu oul şi găina, dar cele două par să meargă mână în mână – şi, din păcate pentru toată lumea, nu prea poţi să spui că nu te bagi şi preferi să rămâi un sătuc egalitarist. O veste bună pentru fanii războiului, o să mai discutăm despre asta peste câteva capitole, dar acum hai să ne concentrăm asupra conducătorilor.

Ştiu că, în vremurile noastre fericite şi luminate, e greu să credem aşa ceva, însă uneori oamenii care devin conducători de ţară nu sunt de fapt extraordinar de potriviţi pentru treaba asta. De fapt, nu e deloc surprinzător: probabil trebuie să fii măcar un pic ciudat ca să vrei măcar să conduci o tară. Unora dintre noi le e destul de greu şi să-şi aleagă şosetele dimineaţa – imaginaţi-vă cum ar fi să vrei să alegi ce şosete să poarte o ţară întreagă.

Bineînţeles, există o grămadă de tipuri diferite de lideri şi o mulţime de modalităţi prin care pot ajunge ţările să nu mai poată scăpa de ei. Ai diverse varietăţi de autocrat: dinastiile ereditare, domnia prin drept divin, preluarea puterii prin forţă şi varii tipuri de dictatură. Ah, şi mai ai şi alegerile democratice. În capitolul următor, o să dăm o raită printre boacănele democraţiei; în acesta, o să aruncăm o privire la unii dintre cei mai incompetenţi, groaznici şi pur şi simplu ciudaţi autocraţi.

Haide să începem cu Qin Shi Huang, primul împărat al Chinei, un om care a modelat lumea modernă într-o măsură uluitoare, printr-o combinaţie de viziune pe termen lung şi o abordare brutală, dar eficientă, de rezolvare a lucrurilor. Din nefericire pentru el, a dat-o în bară cu un exemplu clasic de comportament maniacal de supererou

negativ care întrece măsura.

Qin a unificat într-un singur stat cele şapte regate ale Chinei aflate în război, recurgând la tactica diplomatică subtilă a cuceririi acestora. Nimeni nu mai reuşise aşa ceva până atunci: în anul 222 î.e.n., când Roma abia începea să se gândească să se extindă cum se cuvine dincolo de Italia şi să-şi facă un imperiu, Qin punea bazele unei vaste entităţi politice care avea să dăinuie mai mult decât toate celelalte.

Nu numai că a reuşit acest lucru, dar a şi făcut-o în timp ce a iniţiat o serie de reforme care aveau să stabilească standardele pentru organizarea unei ţări moderne: reducerea influentei lorzilor feudali şi crearea unei! *1*

birocraţii centralizate, standardizarea scrierii, a monedei şi a sistemelor de măsuri, precum şi construirea unor infrastructuri de comunicaţii esenţiale, cum ar fi o reţea uriaşă

11 11 de drumuri şi un prim sistem poştal. A, şi a început şi construcţia primelor segmente din ceea ce avea să devină Marele Zid Chinezesc.

Deci… ce e în neregulă cu Qin? Ei bine, din păcate, a făcut toate acestea anihilând întreaga opoziţie, interzicând filosofiile care-i stăteau împotrivă, executând persoane care nu erau de acord cu el şi înrobindu-i pe ţărani pentru proiectele lui de construcţie. Probabil că asta nu-i chiar aşa de surprinzător, având în vedere cum tind să se petreacă lucrurile în istorie.

Puţin mai surprinzător este obiectivul pentru care şi-a folosit puterea centralizată până la un nivel fără precedent şi amplele reţele de comunicaţii: pe scurt, ca să-şi facă supuşii să caute elixirul vieţii.

Fiind genul ambiţios, Qin era obsedat de nemurire şi era convins că, dezlănţuind puterea noului său stat, ar fi putut găsi secretul vieţii veşnice folosind metoda atacului brut, prin încercarea tuturor variantelor posibile. A trimis solii peste tot, convingând pe toată lumea, de la doctori la

soldaţi şi negustori din cele mai îndepărtate colţuri ale ţării să ia parte la această explorare. Şi-a condus misiunea personală ca pe o iniţiativă guvernamentală, Curtea sa primind de la diferite avanposturi rapoarte regulate şi mostre de ierburi şi poţiuni pe care să le analizeze, în acest proiect, doctorii trebuiau să se înregistreze ca practicieni. Într-un fel, această măsură poate fi considerată o formă incipientă de sistem centralizat de sănătate. Din alte puncte de vedere, n-a fost deloc aşa.

Din păcate pentru Qin, în cazul lui n-a funcţionat ca un sistem de sănătate grozav. În buna tradiţie a adevăraţilor eroi negativi, goana lui după nemurire i-a adus şi decăderea: se crede că multe dintre potenţialele elixire ale vieţii pe care le-a încercat conţineau mercur. Ceea ce, fireşte, l-a ucis. (Şi cel mai probabil l-a făcut să-şi piardă minţile din cauza intoxicaţiei cu mercur înainte să moară, iar asta este, evident, tot ce-ţi poţi dori la un conducător absolutist însetat de putere şi al cărui cuvânt era lege.)

Până să moară, toată lumea era aşa de sătulă de el, că s-a revoltat aproape imediat după ieşirea lui din scenă, înlăturându-l de la putere pe moştenitorul său la doar câţiva ani după moartea lui Qin. Dinastia Qin n-a durat, chiar dacă ţara pe care a fondat-o el a rămas până în zilele noastre o superputere. Totuşi, chinezii n-au găsit niciodată secretul vieţii veşnice.

Rămânând în China, dar derulând pe repede înainte vreo şaptesprezece secole, până în anul 1505, dacă vreţi un ghid util despre motivele pentru care nu este bine să dai o ţară pe mâna unei persoane cu un temperament de copil răsfăţat, atunci împăratul Zhengde (născut Zhu Houzhao) este probabil un început destul de bun.

Aversiunea lui fată de exercitarea efectivă a conducerii, când ar fi preferat să se ducă la vânătoare de tigri sau să se culce cu un număr caraghios de mare de femei, e una. Nu e cazul ideal, dar asta e, defilezi cu ce ai.

Mai ciudat a fost când şi-a inventat un alter ego – un

lider militar neînfricat numit generalul Zhu Shou – şi a început să-i dea acestuia ordine să se ducă şi să lupte în nord, pe care, în rolul lui Zhu Shou, bineînţeles că le urma supus. Şi care, printr-o coincidenţă remarcabilă, îl ţineau luni în şir departe de treburile ţării.

Acest aspect era cu siguranţă ciudat.

Însă probabil că nu la fel de ciudat ca faptul că pusese să se construiască, în grădinile palatului, o replică la scară reală a unei pieţe şi îi obliga pe oficialii şi comandanţii miliari de rang înalt să se costumeze în precupeţi şi să joace roluri de negustori, astfel încât el să se îmbrace ca un om de rând şi să se plimbe prin piaţă, prefăcându-se că face cumpărături. Şi dacă-l prindea pe vreunul dintre ei părând fie şi numai un pic prost dispus de această pierdere de timp umilitoare îl alunga sau chiar mai rău.

Mda, probabil că partea asta era cea mai ciudată

Ah, şi a mai fost şi momentul când a decis că era o idee bună să-şi depoziteze tot praful de puşcă în palat chiar înaintea unui festival al lampioanelor. Poveste care s-a încheiat exact cum v-aţi aştepta: exploziv. (împăratul a supravieţuit incendiului, dar a fost răpus apoi, la vârsta de 29 de ani, de o boală cu care s-a ales când a căzut dintr-o barcă. Tâmpit.)

Una dintre problemele sistemelor ereditare este că, destul de des, ajunge la putere o persoană care în mod clar ar prefera să facă orice altceva decât să conducă. A fost cazul împăratului Zhengde şi a fost şi cazul bietului Ludovic al II-lea al Bavariei. Spre deosebire de majoritatea celorlalţi cârmuitori de pe listă, „Ludovic nebunul” era inofensiv în cea mai mare parte a timpului; nu era nici pe departe preocupat de chestiile la care te-ai fi aşteptat din partea regelui Bavariei. În schimb, a preferat să-şi dedice viaţa făcând lucrurile să arate fabulos.

Când cercetezi istoria presupusei „nebunii” a conducătorilor, este greu să nu observi că în multe cazuri personajele incluse în listele cu „cei mai nebuni monarhi”

au ceva în comun. Mai precis, cei însărcinaţi cu scrierea istoriei par să folosească „tulburarea mintală” sau „excentricitatea” ca sinonime cifrate pentru „insuficient de heterosexual”. (Salutări în mod special reginei Cristina a Suediei, care a refuzat să se căsătorească, preferând îmbrăcămintea masculină, părul nepieptănat şi ceea ce azi s-ar numi probabil o „prietenă intimă” Când a fost presată să-şi găsească un soţ, a renunţat la tron, a plecat din Suedia deghizată în bărbat şi s-a mutat la Roma, unde şi-a făcut apariţia în oraş călare pe cal şi înveşmântată ca o amazoană.)

Nu putem decât să facem presupuneri în ceea ce priveşte orientarea sexuală a figurilor istorice (şi trebuie să ţinem cont că noţiunea de „homosexual” ca orientare distinctă s-a cristalizat în societăţile occidentale în ultimii cam 150 de ani). Acestea fiind spuse, tot pare destul de sigur să spunem că Ludovic al II-lea era foarte-foarte-gay.

Ludovic era un bărbat timid, un visător foarte creativ, profund dezinteresat de politică şi de conducerea armatei, în schimb, când a devenit rege, în 1864, la frageda vârstă de 19 ani, s-a retras din viaţa publică şi şi-a dedicat domnia artelor. Mai mult, se descurca destul de bine.

A direcţional resurse financiare importante către teatre, angajând oameni talentaţi, şi a transformat Münchenul într-o capitală culturală a Europei. Era un admirator devotat al lui Wagner şi a devenit protector personal al acestuia, finanţându-l şi susţinându-l pe compozitor să-şi scrie ultimele capodopere, după ce toată lumea încercase să-l alunge din oraş pentru că era un nenorocit. Şi mai presus de orice, era vorba despre castele.

Ludovic îşi dorea o Bavarie împânzită cu castele de basm. Recurgând pentru proiectare mai degrabă la scenografi decât la arhitecţi, a cheltuit sume extravagante pe o serie de palate tot mai bogat decorate şi mai flamboiante – Schloss Linderhof, Herrenchiemsee şi în mod special spectaculosul Schloss Neuschwanstein, cocoţat pe

un afloriment stâncos din Alpi, aproape de locul unde copilărise regele.

Şi mai era şi problema moştenitorului. Aşa cum se întâmplă de obicei cu regii, Ludovic era supus presiunii constante de a se căsători şi a avea copii. S-a logodit cu o ducesă care-i împărtăşea dragostea pentru Wagner, dar când se apropia data nunţii tot amâna ceremonia, până s-o anuleze cu totul în cele din urmă. De atunci nu s-a mai apropiat vreodată de ideea de căsătorie.

Până la urmă, pe măsură ce datoriile creşteau şi planurile lui Ludovic de a mai construi şi alte castele deveneau

Schloss Neuschwanstein din ce în ce mai elaborate, duşmanii săi de la curte au hotărât să acţioneze şi au urmat calea tradiţională, declarându-l nebun. Acuma, ideea că în familia lui Ludovic puteau să existe nişte probleme de sănătate mintală nu este de ignorat (mătuşa lui, Alexandra, credea că are un pian de sticlă în corp, deşi asta n-o împiedicase să aibă o carieră literară.) însă dintre cei patru medici eminenţi pe care conspiratorii i-au convins să-i pună diagnosticul lui Ludovic, niciunul nu la examinat pe rege, ba mai mult, unul singur îl întâlnise personal (cu 12 ani înainte). Printre dovezile care

susţineau că nu era apt să conducă ţara medicii induseseră şi faptul grăitor că Ludovic interzisese unui servitor să-i pună lapte în cafea.

Dar stratagema a funcţionat şi, în ciuda eforturilor depuse de o baroneasă binevoitoare care i-a alungat vremelnic pe împuterniciţii guvernamentali cu umbrela, Ludovic a fost detronat şi dus să fie închis (pardon, „tratat pentru problema lui de sănătate”) într-un castel aflat la sud de München. Suspiciunea că această poveste nu-i tocmai sinceră este alimentată de faptul că, trei zile mai târziu, atât Ludovic, cât şi doctorul lui au fost găsiţi morţi într-un lac nu foarte adânc, în ceea ce nu poate fi descris decât „circumstanţe curioase”.

Dar într-un fel Ludovic a fost cel care a râs la urmă. Vă amintiţi de toate castelele acelea pe care a cheltuit o grămadă de bani? Acum sunt cunoscute în întreaga lume – Schloss Neuschwanstein a devenit simbolul Bavariei – şi atrag milioane de vizitatori anual, ceea ce este o veste foarte bună pentru economia locală. Dacă planurile lui Ludovic nu ar fi fost oprite de complotişti, cine ştie câte altele ar fi putut avea acum bavarezii. În cazul acesta, nu bietul visător Ludovic a dat-o în bară. Ci complotiştii.

Chiar dacă nu aţi auzit niciodată de Schloss Neuschwanstein, tot l-aţi văzut de sute de ori. Turnurile şi fleşele lui romantice au fost sursa de inspiraţie pentru castelele din producţiile Disney *Cenuşăreasa* şi *Frumoasa adormită*, care au devenit la rândul lor sinonime cu cea mai mare companie de divertisment din lume. De fiecare dată când vedeţi steaua căzătoare care-şi împrăştie praful magic asupra castelului din logoul Disney, vă uitaţi la visul încă viu al lui Ludovic.

Acesta nu a fost nici pe departe singurul conducător ale cărui visuri şi talente se îndreptau într-o altă direcţie decât cea a guvernării. Măcar dragostea lui pentru ridicarea castelelor era o chemare oarecum potrivită în ograda unui monarh. O carieră mai puţin potrivită ar fi, să zicem, cea de hoţ de buzunare entuziast şi neobosit*!*

Faruk I al Egiptului (1920 – 1965)

Dacă singurul lucru notabil pe care l-ar fi făcut în viaţă ar fi fost să-i fure ceasul lui Winston Churchill în cursul unei întâlniri cruciale din timpul celui de-al Doilea Război Mondial, atunci Faruk I al Egiptului ar fi rămas în istorie puţin altfel. Ar fi fost amintit în cel mai rău caz drept un personaj uşor excentric; iar în cel mai bun caz, drept legendar Rege al Zeflemelei.

Dar Faruk nu s-a oprit aici.

În ciuda faptului că era mai bogat decât ar putea visa oricare dintre noi, lui Faruk – cel de-al doilea şi ultimul rege adult al Egiptului – îi plăcea al naibii de mult să fure diverse lucruri. Fura şi de la lumea bună, fura şi de la oamenii de rând. Pusese să fie eliberat din închisoare unul dintre cei mai cunoscuţi hoţi de buzunare din*!*

Egipt doar ca să-l înveţe să fure mai bine. Când corpul neînsufleţit al şahului Iranului a fost depus în Egipt, în drum spre Teheran, Faruk a furat din coşciug o sabie bătută în pietre scumpe şi alte obiecte de valoare ceva mai mărunte. (Nu e cazul să ne mirăm că aşa s-a ajuns la un fel de incident diplomatic.)

Nu doar furturile au scos în evidenţă faptul că Faruk n-avea poate tocmai stofă de rege. Era renumit pentru pofta exagerată de mâncare, petreceri şi stilul de viaţă extravagant. Descris la un moment dat drept „un stomac

cu cap”, a urcat pe tron ca adolescent cu înfăţişare plăcută, dar ulterior s-a umflat rapid până a ajuns la 127 de kilograme. Era aşa de încântat de maşina sa oficială, un Bentley roşu, încât a decretat că nimeni altcineva în Egipt nu avea voie să deţină maşini roşii. A strâns o colecţie vastă de materiale pornografice de cea mai joasă speţă. Era un jucător de noroc înrăit şi risipitor, care s-a înconjurat de o gaşcă de şarlatani, escroci şi oficiali corupţi. Odată, după ce avusese un coşmar în care era atacat de lei, s-a trezit şi a cerut să fie dus la grădina zoologică din Cairo, unde a împuşcat pe loc toţi leii.

Poate că ar fi putut scăpa cu toate astea dacă nu s-ar fi ocupat să-şi îndepărteze lumea şi în alte moduri. Britanicii au recunoscut fără tragere de inimă independenţa Egiptului în 1922, dar au menţinut o prezenţă militară importantă şi impopulară, iar mulţi dintre supuşii lui Faruk vedeau tot mai mult monarhia drept o marionetă a Occidentului. La rândul lor, britanicii erau tot mai deranjaţi că Faruk nu era *destul de* marionetă (Pentru mai multe detalii de acest fel, citiţi şi capitolul despre colonialism.)

Când a venit al Doilea Război Mondial, nu doar chestiile de genul şutitului ceasului lui Churchill i-au întors pe toţi împotriva lui Faruk. Au mai fost şi alte lucruri mărunte, cum ar fi că a refuzat să stingă luminile în palatul din Alexandria când oraşul era în camuflaj din cauza bombardamentelor germane. Sau faptul că i-a trimis lui Adolf Hitler o notă în care spunea că o invazie nazistă ar fi binevenită, ţmând cont că l-ar putea scăpa de britanici.

Faruk aproape că a scăpat cu bine de ostilităţi, declarând tardiv război puterilor Axei, cam în momentul în care confruntările se încheiaseră, dar n-a mai rezistat mult după aceea. A fost detronat în urma unei lovituri militare în 1952 (fiul lui în vârstă de şase luni a devenit practic rege pentru aproape un an, înainte de abolirea monarhiei) şi şi-a petrecut restul vieţii în Monaco şi Italia, unde, după cum scrie revista *Time*, „s-a îngrăşat din ce în ce mai tare

şi a devenit şi mai insistent în încercarea de a cuceri femei”. A murit în cele din urmă în modul tradiţional al liderilor exilaţi – în urma unui atac de cord, la vârsta de 45 de ani, în timp ce savura un trabuc după o cină copioasă într-un restaurant din Roma.

(Ca să se ştie, lui Churchill nu i s-a părut amuzantă păţania cu ceasul şi l-a cerut furios înapoi.)

Ai zice că nivelul liderilor pe care-i avem s-ar fi îmbunătăţit un pic cu timpul, dar în epoca modernă sunt mulţi care pot rivaliza cu omologii lor istorici la capitolul grozăvie care te lasă cu gura căscată. De exemplu, Saparmurad Niazov, care a condus Turkmenistanul mai bine de 20 de ani, încă din perioada când acesta încă mai făcea parte din Uniunea Sovietică, este exponentul perfect al faptului că poţi oricând să creezi un cult al personalităţii în jurul unui dictator, chiar dacă personalitatea este extrem de tâmpită.

Timp de 20 de ani, preşedintele pe viaţă Niazov a condus ţara după capricii personale, aproape toate cât se poate de ciudate. Insista să i se spună „Türkmenbaşy”, ceea ce se traduce prin „lider al turkmenilor”. A interzis prezenţa câinilor în capitala Ashabad pentru că nu îi plăcea mirosul acestora. A scos în afara legii bărbile, părul lung în cazul bărbaţilor şi dinţii de aur. Era dornic să-şi dea cu părerea despre personalităţile TV şi le-a interzis crainicilor de ştiri să poarte machiaj, deoarece spunea că bărbaţii deveneau greu de deosebit de femei. A interzis spectacolele de operă, balet şi circ, play-backul la concerte, muzica înregistrată la nunţi şi ascultatul programelor radio în maşină.

Şi-a ridicat în Ashabad o statuie uriaşă din aur, care se rotea astfel încât să fie tot timpul cu faţa la soare. Îi plăcea la nebunie să boteze diverse lucruri. În 2002, a redenumit luna ianuarie şi i-a spus „Türkmenbaşy”, în timp ce aprilie s-a transformat în „Gumbansoltan”, după numele mamei

Statuie de aur a lui Saparmurad Niazov (cunoscut şi drept Türkmenbaşy) în Ashabad sale. Bizareriile au continuat: un oraş important a fost rebotezat „Türkmenbaşy”. Pâinea a fost redenumită după numele mamei sale. Aeroportul din Ashabad a devenit „Aeroportul Internaţional Saparmurad Türkmenbaşy”. S-a instituit o sărbătoare publică în cinstea pepenilor, mai precis a unei noi varietăţi de pepene galben care, în mod surprinzător, a fost botezat „Türkmenbaşy”.

A scris o carte intitulată *Ruhnama*, care este parte antologie de poezie, parte autobiografie, parte lecţie de istorie dubioasă şi parte broşură de autoperfecţionare. Cei cărora nu le plăcea cartea riscau să fie torturaţi. Cunoaşterea ei era integrată în examenul pentru permisul de conducere. A închis toate bibliotecile din afara capitalei, pe motiv că *Ruhnama* şi Coranul erau singurele cărţi pe care avea cineva nevoie să le citească. A ridicat în capitală o statuie uriaşă a propriei lui cărţi, care se rotea şi emitea pasaje audio la intervale regulate. Lectura cărţii a fost declarată condiţie prealabilă pentru intrarea în rai. (Este posibil să fi fost scrisă de un „negru”, la comandă.)

A cheltuit sume uriaşe pe clădiri ridicole, cum ar fi un palat de gheaţă în deşert, o piramidă gigantică şi o moschee de 60 milioane de lire pe care a numit-o „Spiritul lui Türkmenbaşy”. A construit o scară uriaşă de beton pe un munte golaș și i-a obligat pe toţi funcţionarii publici să

parcurgă în fiecare an 37 de kilometri de-a lungul ei. În 2004, a dat afară 15.000 angajaţi din sistemul medical şi i-a înlocuit cu soldaţi; a închis toate spitalele din afara capitalei, pe considerentul că dacă oamenii sunt bolnavi, pot veni la Ashabad; a înlocuit jurământul lui Hipocrat cu unul depus în faţa lui. Se spune că avea obiceiul să confişte transporturi de droguri de contrabandă şi să le ţină pentru el şi trăgea pe întuneric cu pistolul în duşmani imaginari în reşedinţa prezidenţială. În Turkmenistan nu exista presă liberă, disidenţii erau persecutaţi şi toate grupările publice, partidele politice şi confesiunile trebuiau să se înregistreze la „Ministerul Echităţii”. În faţa ministerului era amplasată o statuie gigantică a Justiţiei – care, oamenii nu aveau cum să nu observe, semăna surprinzător de mult cu mama lui Türkmenbaşy.

Nu este foarte clar ce lecţii mai cuprinzătoare putem învăţa din lunga şi extrem de înspăimântătoarea guvernare a lui Niazov în afara faptului că, dacă te surprinzi vreodată purtându-te fie şi numai un pic ca el, te rog, te rog, încetează.

Dar oricât de rău a fost Türkmenbaşy şi oricât de mult ghinion a avut Turkmenistanul să sufere timp de două decenii cârmuirea lui, tot nu ajunge în fruntea listei cu „autocraţi extrem de nefericiţi”. Au existat lideri mai nemiloşi şi este posibil să fi existat chiar şi lideri mai incompetenţi. Dar dacă vreţi un exemplu despre cât de dată peste cap poate deveni autocraţia, atunci este greu să surclasezi perioada Imperiului Otoman, care a dovedit că uneori relele vin în serii de câte trei.

Cuşca aurită

Foarte puţine locuri din lume au avut parte de o serie de lideri aşa de groaznici ca Imperiul Otoman în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Doi dintre ei şi-au căpătat ulterior porecla „Nebunul”, ceea ce nu e niciodată un semn bun. Mai rău, cel care nici măcar nu e numit „Nebunul” s-ar putea s-o fi meritat cel mai tare.

Ţinând cont că doi dintre ei erau fraţi, iar celălalt era

unchiul lor, e greu să nu bănuieşti că s-ar putea să fi fost ceva ereditar. Dar în egală măsură există şi o senzaţie copleşitoare de genul „ei bine, la ce te *aşteptai*?” Dacă încerci de fapt să instituie un sistem care să producă nişte cârmuitori oarecum instabili, este greu de crezut că te-ai putea descurca mai bine de atât.

Palatul Topkapî din Istanbul nu era cel mai sigur loc unde să te afli în acea perioadă, mai ales dacă erai fiul sultanului în funcţie. Problema erau fraţii tăi – sau cel puţin ei erau problema imediat ce murea sultanul şi încercaţi cu toţii să revendicaţi tronul în acelaşi timp.

Aşa cum se cam întâmpla cu monarhiile din epocă, luptele extrem de sângeroase pentru succesiune deveniseră o adevărată tradiţie în secolele anterioare – o tradiţie care avea obiceiul supărător de a se transforma într-un război civil de durată. Situaţia nu convenea foarte tare nimănui, în special dacă aveai un imperiu de dezvoltat, aşa că fiii sultanului decideau de cele mai multe ori că era mai eficient să prevină orice rivalitate dintre rude prin… ei bine, punând să fie omorâţi toţi fraţii.

Partea proastă a acestui fratricid instituţionalizat era că dinastia otomană risca tot timpul să ajungă la un sfârşit abrupt dacă un sultan murea fără să aibă fii care să preia tronul şi nici fraţi care să nu fi fost asasinaţi. A mai fost şi mica problemă a sultanului Mehmet al III-lea, care, când s-a urcat pe tron, în 1595, a pus să fie asasinaţi nu mai puţin de 19 fraţi mai mici, ceea ce toată lumea pare să fi fost de acord că a fost un pic cam mult. Aşa încât, începând cu succesorul său, Ahmet I, s-a ajuns la un compromis: a apărut *Kafes*, care înseamnă „Colivia” şi care era locul unde-ţi ţineai fraţii de rezervă.

Colivia nu era de fapt o colivie – era un turn relativ luxos, decorat cu gust, aflat lângă harem –, dar avea câte ceva în comun cu o cuşcă. De exemplu, faptul că nu puteai pleca de-acolo.

Când a devenit sultan în 1603, Ahmed I a întrerupt în mod neaşteptat tradiţia uciderii fraţilor şi şi-a lăsat în viaţă

fratele mai mic, pe Mustafa. Faptul că la vremea aceea Ahmed avea doar 13 ani, iar Mustafa, 12 s-ar putea să fi jucat un rol în această decizie – Ahmed n-avea să aibă un băiat până în anul următor. Şi un alt rol s-ar putea să-l fi jucat simpatia lui Ahmed pentru fratele lui, care părea să aibă deja o sănătate destul de şubredă. Practic, se pare că există posibilitatea ca Ahmed să fi fost… aproape drăguţ?

Oricum, în loc să fie ucis, Mustafa a fost trimis să trăiască în Colivie, în timp ce Ahmed I şi-a văzut de treburile de sultan. Toate au mers ca pe roate până în 1617, când Ahmed a murit de tifos.

Până la acel moment, avea deja o grămadă de fii, care ar fi trebuit, teoretic, să moştenească tronul. Dar pentru că aceştia erau destul de mici şi din cauza diverselor intrigi de palat (în mare parte datorate consoartei favorite a lui Ahmed, Kösem, care nu-şi dorea ca fiii ei să fie ucişi când se urca pe tron fratele lor vitreg mai mare), jucătorii de culise au decis să schimbe linia de succesiune. În loc să vină pe tron fiul cel mare al lui Ahmed, Osman, succesiunea urma să aibă loc între fraţi. Şi aşa s-a întâmplat ca Mustafa să devină Mustafa I.

Trebuie spus că lucrurile n-au mers bine.

Mustafa nu era făcut să fie sultan. Nu pare că l-a încântat prea tare ideea şi nu era de prea mare ajutor nici faptul că-şi petrecuse primii 12 ani din viaţă cu convingerea că fratele lui mai mare avea să-l omoare, iar următorii 14, închis fără să aibă nimic altceva de făcut decât să consume opiu. Influenţii eunuci de la curte sperau că revenirea în societate l-ar putea face să se gândească mai bine. Nici gând.

Abordarea de bază a lui Mustafa faţă de guvernare consta în chicotit la greu, smuls bărbile vizirilor şi trântit turbanele acestora în timp ce încercau să-i spună chestii administrative importante. Avea o înclinaţie să numească oameni de rând – cum ar fi un fermier pe care-l cunoscuse la vânătoare – în înalte funcţii oficiale. Era cunoscut şi pentru că era însoţit prin palat de două sclave practic

despuiate, ca şi pentru că încerca să hrănească peştii cu monede de aur şi de argint.

Toată povestea a durat vreo trei luni, până s-a săturat toată lumea, iar Mustafa I a fost detronat de Osman, care la vremea aceea avea 14 ani. Nu se ştie cum, a reuşit pentru a doua oară să evite asasinarea şi a fost în schimb trimis înapoi în Colivie.

Asta ar fi fost tot, numai că Osman al II-lea, foarte precoce, era un sultan ambiţios şi neconvenţional, avea idealuri reformiste şi refuza să fie legat de tradiţii. (Mă rog, în mare. De dragul vremurilor apuse, a reuşit să-şi facă timp şi pentru asasinarea cel puţin a unui frate în timpul domniei.) Osman a făcut greşeala critică de a enerva unităţile de elită ale armatei otomane, pe ieniceri – când a dat vina pe ei pentru pierderea unei bătălii în care el însuşi comandase oştile şi, ca pedeapsă, le-a închis cafenelele şi le-a interzis să mai fumeze şi să bea, înainte de a pune la cale desfiinţarea completă a corpului de armată şi formarea unei forţe alternative în Siria.

Chiar dacă Osman ar fi avut dreptate în legătură cu eficienţa lor militară, ienicerii, cum era de aşteptat, n-au fost întru totul de acord cu acest plan. Aşa că lui Osman al II-lea i-a revenit cinstea de a deveni primul sultan din istoria otomană ucis de propria armată, care a recurs la o combinaţie ingenioasă de strangulare şi „compresie a testiculelor”.

Şi apoi, în lipsa cuiva care să urce pe tron, Mustafa a ieşit iar din Colivia lui. Şi… nu se simţea bine.

Nu este clar dacă toată lumea credea că încă patru ani de izolare i-ar fi putut îmbunătăţi cumva starea mintală, dar, dacă aşa era, au fost cu toţii dezamăgiţi în scurt timp, pentru că Mustafa a revenit pe dată la vechile lui tâmpenii, în primul rând, când s-au dus să-l scoată din Colivie şi i-au spus că era iar sultan, s-a baricadat şi a refuzat să iasă spunând (nu inexplicabil) „nu vreau să fiu sultan”. După ce au reuşit să-l tragă afară printr-o spărtură în acoperiş, Mustafa şi-a petrecut mare parte din timp

alergând prin palat şi căutându-l cu disperare pe Osman al II-lea, despre care credea că trăieşte şi că se ascunde probabil într-un dulap. Raţionamentul lui era că, dacă reuşea să-l găsească pe Osman, putea să fie *acesta* sultan, iar el n-ar mai avea de-a face deloc cu povestea asta.

Lucrurile au continuat aşa încă 17 luni (perioadă în care Mustafa a găsit măcar timp să pună un conducător de măgari în fruntea unei importante moschei) înainte ca toată lumea să decidă că lucrurile ajunseseră prea departe. Chiar şi mama lui Mustafa începuse să agreeze ideea detronării lui pentru a doua oară, cu amendamentul că ar fi preferat să reuşească să nu fie ucis. În mod neaşteptat, toată lumea a fost de acord, iar Mustafa a fost trimis să-şi trăiască restul zilelor în Colivie, după ce reuşise cumva să fie sultan de două ori şi să nu fie ucis niciodată.

Noul sultan, Murad al IV-lea, prezenta două avantaje pentru strategii de la curtea otomană: a) nu părea nebun şi b) n-avea decât 11 ani. Mama lui, Kösem, ea însăşi deosebit de pricepută în privinţa jocurilor de putere, s-a ales din acest aranjament cu câţiva ani buni de guvernare în numele unui sultan-marionetă. Asta înainte ca Murad al IV-lea să crească destul de mare ca să se observe că, deşi nu suferea de o boală psihică propriu-zisă, era un nenorocit în toată puterea cuvântului.

Moştenind un imperiu destul de dezorganizat, a luat decizia să-şi impună autoritatea. La modul dur. Considerând că fratele său vitreg, Osman, nu a mers destul de departe când a interzis armatei anumite activităţi, Murad a interzis fumatul, băutul şi mai ales cafeaua în tot Imperiul Otoman.

Dacă ar fi să facem o listă cu „lucruri cu care scoţi din sărite o grămadă de oameni”, interzicerea cafelei în Turcia este probabil sinonimă cu interzicerea brânzei în Franţa, a armelor în America şi… ei bine, a folosirii stereotipurilor naţionale în Marea Britanie. Dar Murad era hotărât, îi detesta aşa de tare pe băutorii de cafea încât

patrula pe străzi noaptea, îmbrăcat în haine civile, căutând oameni care beau cafea şi apoi executându-i pe loc.

Când nu se ocupa cu aplicarea legilor lui stricte anticafea, îi plăcea să se relaxeze executând oameni pentru absolut orice motiv îi trecea prin cap: cântau muzica nepotrivită, vorbeau prea tare, se aventurau prea aproape de palat sau numai pentru că erau femei. *Mai ales* pentru că erau femei. Le ura din tot sufletul.

Către sfârşitul domniei, Murad nici măcar nu mai executa propriu-zis pe cineva, pentru că asta ar fi însemnat să aibă măcar un pretext vag. În principiu se învârtea pe-acolo cu o sabie, cu totul scos din minţi, omorând orice nefericit care-i ieşea în cale. Unele estimări sugerează că este posibil să fi executat personal circa 25.000 de persoane în numai cinci din cei 17 ani de domnie – ceea ce înseamnă, în medie, mai mult de 13 persoane pe zi. Repet, merită subliniat că Murad este cel căruia *nu* i s-a spus „Nebunul”.

A, şi evident că i-a ucis pe majoritatea fraţilor pe care nu-i ucisese Osman.

Când a murit, în 1640 (de ciroză a ficatului, ceea ce trebuie să fi fost o surpriză pentru supuşii lui cărora le interzisese să bea alcool), nu mai rămăsese neucis decât un singur frate: Ibrahim. Până la vremea aceea, Ibrahim îşi petrecuse practic toţi cei 25 de ani de viaţă în Colivie, trăind cu spaima permanentă de aparent inevitabila sa asasinare. Nu se înşela pe deplin: pe patul de moarte, Murad a ordonat uciderea lui Ibrahim, preferând să vadă dinastia otomană sfârşindu-se definitiv decât să permită urcarea lui Ibrahim pe tron. Singurul motiv pentru care crima nu a avut loc a fost că, aşa cum se întâmplă de multe ori cu fraţii care se ciondănesc, a intervenit mama lor, Kösem, şi a împiedicat-o.

Dar dacă lumea era tentată să ofteze uşurată că Murad dispăruse din peisaj, Ibrahim i-a lecuit. Pentru că, dacă nu fusese nebun când intrase în Colivie, cu siguranţă era când a ieşit.

Ca şi Mustafa înaintea lui, iniţial nu era dornic să iasă deloc din Colivie, fiindcă era convins că era o farsă imensă a lui Murad, numai bună ca să-l ucidă. Nu l-au putut convinge decât arătându-i trupul neînsufleţit al fostului sultan.

După ce l-au înduplecat să iasă, Kösem – probabil dându-şi seama că nu era tocmai potrivit pentru guvernare – i-a sugerat că poate i-ar plăcea să se ocupe mai bine de nişte concubine. Din păcate, Ibrahim a dat dovadă de exces de zel.

În plus faţă de alte înclinaţii (cum era obsesia pentru blănuri, Ibrahim purtând tot timpul haine de blană şi cerând ca fiecare încăpere din palat să fie împodobită cu cantităţi uriaşe de blănuri), era obsedat sexual şi avea un apetit aproape de nesatisfăcut. Acest lucru îi convenea lui Kösem, care se ocupa să guverneze în locul lui – a avut grijă să aibă la dispoziţie un număr mare de sclave şi să-l ţină pe afrodiziace, astfel încât epuizarea sau impotenţa să nu-l lase neputincios suficient de mult timp ca să rişte să guverneze accidental de unul singur.

Obiceiurile sexuale ale lui Ibrahim includeau – o să fiu sincer pe subiectul ăsta – mizerii extrem de urâte. Cum scria, câţiva ani mai târziu, domnul Moldovei, Dimitrie Cantemir: „În grădina Palatului, (…) aduna de multe ori toate concubinele lui, le făcea să se dezbrace cu totul şi se dezbrăca şi el în pielea goală, necheza ca armăsarii şi se arunca între ele; acestea, la porunca lui, trebuiau să se apere cu mâinile, cu picioarele, până când răpea pe una ori alta şi o siluia.”[16]

Şi situaţia se agravează. După spusele lui Cantemir, în timpul unei călătorii, Ibrahim a văzut o bivoliţă şi a devenit obsedat de organele ei genitale. În asemenea măsură, încât a pus să i se facă un mulaj după ele şi apoi dubluri turnate în aur, după care le-a trimis prin tot

16 Dimitrie Cantemir, Istoria măririi și decăderii Curții Othmane, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință si Artă, București, 2015, vol. I, cartea a II-a, pag. 657. (N.r.)

imperiul, poruncindu-le slujitorilor să găsească o femeie cu organe genitale pe măsura celor ale bivoliţei.

Mda.

(Un avertisment: merită observat că Dimitrie Cantemir s-ar putea să nu fie o sursă *întru totul* nepărtinitoare. Pe de o parte, trăise şi studiase la Constantinopol, vorbea turceşte şi făcea aceste însemnări la numai câteva zeci *f* de ani după evenimente. Pe de altă parte, cartea lui s-a numit *The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire* („Istoria măririi şi decăderii Curţii Otomane") şi a fost scrisă la puţin timp după ce domnitorul schimbase taberele, trecând de sub suzeranitatea turcă sub cea rusă, pierduse dezastruos în luptă, apoi fusese detronat şi exilat, aşa că s-ar putea să fi purtat o uşoară ranchiună. Imperiul Otoman, chipurile pe panta „decăderii", a mai rezistat, sub o formă sau alta, încă două secole.)

Căutarea femeii ideale, fie că a fost sau nu insuflată de întâlnirea cu o bovină, s-a sfârşit cu găsirea ei în Armenia. Fata se numea Cub de Zahăr şi a devenit repede favorita lui Ibrahim. De aici, lucrurile au început să scape un pic de sub control: la un moment dat, femeia i-a spus lui Ibrahim că una dintre celelalte concubine îi fusese necredincioasă, ceea ce l-a înfuriat atât de tare pe sultan, încât acesta l-a tăiat pe faţă cu un cuţit pe fiul său pentru că făcuse o glumă pe tema asta şi apoi – nereuşind să-şi dea seama cine era vinovata – a pus să fie băgate în sac toate cele 280 de concubine, mai puţin două, şi să fie înecate în Bosfor. Numai una a supravieţuit. La un moment dat după aceea, temându-se de influenta tot mai mare a lui Cub de Zahăr, Kösem a invitat-o la cină şi la o mică bârfă între fete, în cursul căreia a ucis-o rapid. (Lui Ibrahim i-a spus că femeia murise din cauza unei boli ivite pe neaşteptate.) în acest moment excesele sultanului îndepărtaseră cam pe toată lumea, iar costul menţinerii stilului său de viaţă extravagant cu sex şi blănuri secătuia vistieria. Ibrahim a avut mai mulţi fii şi dinastia nu mai era

în pericol. Chiar şi Kösem era de acord că lucrurile merseseră prea departe şi a fost de acord cu un plan pentru a-l detrona. Şi astfel, pentru a doua oară în câteva zeci de ani, ienicerii s-au revoltat; mulţimea l-a linşat pe Marele Vizir şi Ibrahim a fost închis din nou în temuta Colivie. Şi-a petrecut ultimele zece zile nefericite ale vieţii în acelaşi loc unde-şi petrecuse şi cea mai mare parte a copilăriei, înainte ca grupul de complotişti să decidă să n-o mai lungească şi l-a ucis.

Istoria acestei perioade a Imperiului Otoman seamănă aşa de tare cu un delir febril sângeros şi misogin – ceva pe lângă care *Urzeala tronurilor* pare un episod din *Countryfile*[17] –, încât pe alocuri e greu de crezut. Avem cu siguranţă înaintea noastră un alt exemplu în care este uneori dificil să deosebeşti ce e adevărat de ce era doar propagandă menită să justifice prefacerile politice şi crimele.

Povestea acestei epoci istorice nu este doar cea a unor dementi şi a câtorva femei puternice care au încercat să menţină stabilitatea; în multe părţi ale lumii era o eră a noii tehnologii şi a unor transformări economice spectaculoase, cu alianţe în permanentă schimbare, graniţe modificate şi războaie în tot locul. Imperiul Otoman nu făcea excepţie. Până în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea, când s-a încheiat în cele din urmă această perioadă de instabilitate, otomanii spuseseră la revedere fratricidului instituţionalizat şi războiului civil, aveau un nou sistem monetar şi îşi schimbaseră efectiv forma de guvernare, trecând de la o monarhie absolutistă de tip feudal la o birocraţie modernă. Departe ca acesta să fie punctul în care Imperiul Otoman începe să intre în declin, per total a ieşit chiar bine din toată povestea.

Probabil că asta nu-i încălzeşte totuşi prea tare pe cei care au fost omorâţi.

---

17 Program de televiziune difuzat săptămânal de BBC One, având ca subiect probleme rurale și de mediu din Marea Britanie. (N.r.)

ALŢI CINCI LIDERI CARE NU AR FI TREBUIT SĂ CONDUCĂ NIMIC

Kaizerul Wilhelm al II-lea

Wilhelm al II-lea al Germaniei se credea un negociator extraordinar, cu un deosebit talent diplomatic. De fapt, singurul său talent era să insulte cam orice ţară cu care venea în contact, ceea ce poate explica de ce a început Primul Război Mondial.

Iacob I Angliei şi Irlandei şi al VI-lea al Scoţiei

Nu chiar cel mai rău rege din toate timpurile – a unificat coroanele Scoţiei, Angliei şi Irlandei şi a comandat o traducere unificată a Bibliei –, dar era obsedat de vânătoarea de vrăjitoare, supraveghind personal torturarea acestora şi scriind o carte despre marile lui isprăvi în domeniu.

Christian al VII-lea

Cristian al VII-lea al Danemarcei a fost un rege slab în multe privinţe, dar masturbarea obsesivă şi incontrolabilă era probabil cea mai puţin regească faţetă a lui.

Ţarul Petru al III-lea îi plăceau mult soldăţeii de jucărie. Ani de zile, nu a avut timp să-şi consume mariajul cu Ecaterina (devenită „cea Mare” după ce l-a detronat), pentru că era prea ocupat să se joace cu soldăţeii şi odată a trimis în faţa Curţii marţiale un şobolan pe care l-a găsit rozându-i una dintre jucării.

Carol al IV-lea

Mai bine cunoscut în istorie pentru convingerea delirantă că era făcut din sticlă şi se putea sparge în orice moment, Carol al IV-lea al Franţei şi-a încheiat trista domnie la scurt timp după ce englezii l-au păcălit să semneze un tratat care-i recunoştea pe monarhii britanici drept moştenitori ai tronului Franţei – garantând practic câteva sute de ani de război.

Puterea poporului

Mulţumită capacităţii conducătorilor autocraţi de a

face boacăne măreţe şi teatrale pe o scară înspăimântătoare, diverse state au încercat, de-a lungul istoriei, să o tempereze încercând ceva care se cheamă „democraţie”. Cu diverse grade de succes, trebuie spus.

Locul exact unde a fost testată prima dată democraţia e oarecum disputat – formele de luare colectivă a deciziilor erau aproape sigur caracteristice micilor societăţi primitive. Există şi nişte dovezi despre ceva care cel puţin se apropia de democraţie în India acum 2500 de ani. Însă meritul pentru adoptarea şi sistematizarea guvernării democratice este atribuit în general oraşului-stat grecesc Atena cam în aceeaşi epocă, în 508 î.e.n.

Desigur, multe din elementele-cheie ale democraţiei (accesul tuturor cetăţenilor la guvernare şi alegeri prin care aceştia îşi pot înlocui guvernul dacă nu le place cel în funcţie) depind de cine este considerat cetăţean. Şi în cea mai mare parte a istoriei, în multe ţări această categorie nu a inclus câteva grupuleţe nesemnificative de persoane – cum ar fi femeile, populaţia săracă sau minorităţile etnice. Adică nu poţi lăsa puterea chiar pe mâna *oricui*, nu-i aşa?

O altă problemă a democraţiei este faptul că oamenii sunt în general mari fani ai acesteia când cred că le poate aduce puterea, dar devin dintr-odată mai puţin entuziaşti când i-ar putea îndepărta de la putere. Ca urmare, democraţia implică adesea un volum de muncă sincer extenuant doar ca să îşi asigure existenţa.

De exemplu, Roma a experimentat diverse tehnici isteţe pentru a împiedica democraţia să alunece în autocraţie. Una dintre ele a fost desemnarea a doua persoane pentru funcţia de consul – cea mai influentă poziţie ocupată pe bază de vot, care îmbina conducerea civilă şi militară. Cei doi consuli erau aleşi pentru câte un an, îşi treceau lunar de la unul la altul cele mai importante atribuţii şi fiecare primea comanda a doua dintre cele patru legiuni ale armatei imperiale. Era o modalitate destul de ingenioasă să te asiguri că puterea absolută nu ajunge în mâinile unui singur om.

Din păcate, nu era tocmai cazul ideal când era nevoie de toate cele patru legiuni pentru o singură luptă – cum s-a întâmplat în bătălia de la Cannae din anul 216 î.e.n., când Roma s-a confruntat cu puterea forţelor cartagineze aflate sub comanda lui Hannibal, fânul elefanţilor. În acel caz, comanda armatei se schimba *zilnic* între cei doi consuli – Lucius Aemilius Paulius şi Gaius Terentius Varro. Problema a fost agravată de faptul că nu erau de acord asupra tacticii. Azi se afla la comandă prudentul Paulius, mâine era rândul nechibzuitului Varro şi aşa mai departe. Hannibal, care voia să-i atragă pe romani în luptă, n-a făcut decât să aştepte ziua în care se afla la comandă Varro, iar dorinţa i-a fost îndeplinită. Rezultatul a fost că armata romană a fost practic spulberată.

Romanii aveau de fapt o cale de a împiedica acest gen dene în telegere – numeau un „dictator”, o persoană căreia i se încredinţa puterea absolută în perioade de criză, cu condiţia să se retragă din funcţie după îndeplinirea misiunii pentru care obţinuse puterea. (în mod ironic, chiar înainte de bătălia de la Cannae, Senatul se descotorosise de un dictator pentru că nu-i plăcuse tactica acestuia.) Repet, în teorie aceasta era o idee grozavă, dar pleca de la premisa că persoana căreia tocmai i-ai pus în braţe puterea absolută şi comanda unei armate numeroase va renunţa ulterior de bunăvoie la acestea. Ceea ce în principiu şi făceau, până s-a găsit un băiat ambiţios pe nume Iulius Cezar care a hotărât că-i cam place puterea şi că de fapt ar prefera s-o păstreze, dacă nu vă deranjează. Lucrurile s-au terminat sfredelitor pentru Cezar, dar şi succesorii lui au fost de părere că puterea absolută era ceva foarte interesant de avut, aşa că Republica Romană s-a transformat rapid în Imperiul Roman.

Unele dintre căile la care au recurs sistemele democratice ca să-i împiedice pe cei ahtiaţi după putere să capete o influenţă nedorită asupra lucrurilor au fost de-a dreptul remarcabile. Dacă sunteţi nedumeriţi de să zicem, funcţionarea Colegiului Electoral din Statele Unite, atunci

fiţi recunoscători că n-aţi trăit în Republica Veneţia. Cu câteva secole înainte ca termenul „doge” să devină o memă populară pe internet cu poza unui căţel Shiba Inu[18] încurcat şi totuşi netulburat, Veneţia era condusă de un doge, un lider ales pe baza celui mai complicat sistem de colegii electorale care a existat vreodată.

Dat fiind faptul că dogele era ales pe viaţă de către un Mare Consiliu format din aproximativ o sută de oligarhi – un aranjament cu un evident potenţial pentru corupţie –, sistemul electoral a fost creat în anul 1268 cu scopul de a preveni orice încercare de fraudare a alegerilor. Iată cum era ales dogele Veneţiei: întâi, erau aleşi prin tragere la sorţi 30 dintre membrii Consiliului. Aceştia trăgeau din nou la sorţi, numărul electorilor reducându-se la nouă. Aceştia nouă alegeau apoi 40 de membri ai Consiliului, al căror număr se reducea apoi la 12, tot prin tragere la sorţi. Aceştia desemnau alţi 25 de membri, al căror număr era redus în acelaşi mod la nouă, cei nouă alegeau un grup de 45, din care se trăgeau la sorţi 11 membri, care desemnau apoi alţi 41… şi în cele din urmă, la a zecea rundă a procesului, *acei* 41 îl desemnau pe doge.

Încercaţi să citiţi toate astea cu voce tare, fără să faceţi pauză de respiraţie.

Sistemul este evident complet ridicol şi probabil că pentru experţii veneţieni era un coşmar absolut să facă vreo predicţie. Dar, în apărarea oligarhilor Veneţiei, pare să fi avut destul de mult succes (asta dacă te numărai printre ei), pentru că a funcţionat peste 500 de ani, în majoritate prosperi, până când Republica Veneţia a fost în cele din urmă cucerită de Napoleon Bonaparte în 1797.

Sincer, Veneţia devine astfel un exemplu de stabilitate, mai ales dacă te gândeşti că, la vremea când scriu, Italia a avut 65 de guverne şi 43 de prim-ministeriate în cei 72 de ani de după război. Dimpotrivă,

18 Memă populară pe Internet, cu imaginea unui câine Shiba Inu (rasă japoneză) căruia i se atribuie diverse comentarii într-o engleză plină de greșeli. în general, mema este cunoscută drept „doge", termen format de la cuvântul englezesc „dog" (câine). (A/.r.)

Marea Britanie a avut doar 15 prim-ministeriate în aceeaşi perioadă (în ambele cazuri au existat prim-miniştri care au condus guvernul de mai multe ori, de unde şi „prim-ministeriat” şi nu „prim-ministru”). Şi partea cu „la vremea când scriu” este destul de importantă, pentru că, deloc de folos, la momentul termenului de predare a cărţii, Italia trece printr-una dintre crizele ei constituţionale regulate. Până la publicarea volumului, s-ar putea să ajungă la guvernul numărul 66 şi la prim-ministrul numărul 44 sau poate chiar mai mult. Ca atare, de dragul acurateţei, rescriu fragmentul şi las spaţiu să actualizaţi dumneavoastră numărul de guverne pe care le-a avut Italia.

Italia a avut () guverne începând cu anul 1946. (Vă invit să vizitaţi howmanygovernmentshasitalyhad.com pentru cifra la zi. Şi poate ar fi bine s-o scrieţi în creion?)

Una dintre problemele pe care le aduce fragilitatea democraţiei este că politici care ar fi putut părea rezonabile într-o democraţie liberală blândă şi drăguţă pot avea efecte secundare îngrozitoare când vine la putere un regim mai autoritar. De exemplu, să ne uităm la situaţia din Mexic din prima jumătate a secolului al XIX-lea, când autorităţile – cu independenţa faţă de Spania proaspăt obţinută – au decis să tragă foloase de pe urma terenurilor neproductive din provincia Texas, aflată în nordul ţării. Vrând o zonă-tampon care să apere Mexicul atât de raidurile comanşilor, cât şi de expansiunea spre vest a Statelor Unite, mexicanii au început să-i încurajeze pe proprietarii de ferme şi de ranch-uri americane să vină şi să se stabilească în zonă, oferindu-le suprafeţe întinse aşa-numiţilor *empresarios*, agenţi care-i încurajau pe americani să se mute (faptul că nu exista un tratat de extrădare s-ar putea să fi fost un argument important pentru unii).

Autorităţile mexicane au început să-şi dea seama că nu e tocmai bine când s-a dovedit că unii *empresarios* începeau să obţină o influenţă politică semnificativă – şi

mulţi colonişti nu erau dispuşi să se integreze şi să respecte legile guvernului mexican. Pierzându-se cu firea, mexicanii au încercat în 1830 să interzică brusc imigraţia, dar s-au trezit fără nicio putere în faţa influxului de americani care se revărsa peste graniţă.

Situaţia a devenit critică în momentul în care guvernul (relativ) liberal mexican a fost înlocuit de un conducător autocrat şi autoritar, în persoana preşedintelui Antonio Lopez de Santa Anna, care, în 1835, a dizolvat congresul şi a impus schimbări majore în constituţie, în vederea centralizării puterii, devenind practic un dictator. A început să înăbuşe în forţă opoziţia din Texas, o represiune împotriva comunităţii de imigranţi americani care n-a făcut decât să agraveze tensiunile – şi curând era aproape sigură declanşarea unei rebeliuni pe scară largă. Până în 1836, după un război care a inclus cunoscutele evenimente de la Álamo, Texasul şi-a declarat independenţa. Până în 1845, făcea deja parte din Statele Unite, aflate într-o permanentă expansiune şi, în loc să aibă parte de o zonă-tampon eficientă în faţa acesteia, Mexicul pierduse o provincie de mare preţ.

Există câteva concluzii contradictorii pe care le putem trage de aici. Pe de o parte, este lecţia cu „nu încuraja imigrarea doar ca să te întorci după aceea împotriva comunităţilor de imigranţi cu pricina”. Pe de altă parte, mai e şi „nu pleca de la premisa că o să fii întotdeauna o democraţie, pentru că TOCMAI ATUNCI ÎNCEP S-O IA RAZNA LUCRURILE”.

Democraţia, desigur, se bazează întrucâtva pe faptul că alegătorii iau decizii bune de la bun început. De exemplu, în 1981, micul oraş Californian Sunol şi-a ales un câine ca primar. Bosco Ramos, o corcitură de labrador neagră, a obţinut o victorie covârşitoare împotriva celor doi contracandidaţi umani ai săi, când stăpânul său, Brad Leber, l-a înscris în cursă după ce îşi petrecuse seara vorbind vrute şi nevrute la un bar local. În apărarea lui Bosco şi a alegătorilor din Sunol, lucrurile par să fi mers

bine – Bosco a fost aclamat ca un câine bun ce era şi a fost primar mai bine de zece ani, mandatul încheindu-se doar la moartea lui, în 1994. Potrivit *Sun José Mercury News*, un localnic povestea în 2013 că „primarul obişnuia să bată toate cârciumile şi te mârâia dacă nu-i dădeai de mâncare”!

şi umbla vorba că făcuse o grămadă de pui cu diverse căţele din oraş, ceea ce, ca să fim cinstiţi, cam seamănă cu comportamentul-standard al politicienilor. Bosco este comemorat cu afecţiune în Sunol, unde şi în ziua de azi este expusă statuia lui în bronz, iar mandatul său a implicat doar un singur incident internaţional major – când, după masacrul din Piaţa Tiananmen, ziarul chinezesc *People's Daily* a folosit exemplul lui Bosco pentru a denigra democraţia vestică, pe motiv că „nu face nicio diferenţă între oameni şi câini”. Bosco a ajuns să se alăture unui grup de studenţi chinezi la o manifestaţie prodemocraţie în faţa consulatul Chinei din San Francisco.

Se prea poate ca alegerea lui Bosco în funcţia de primar să fi fost neaşteptată, dar nu e nici pe departe cel mai bizar caz de victorie electorală a unui candidat non-uman. Titlul ajunge probabil la Pulvapies, o marcă de pudră de picioare care a fost aleasă în 1967 în funcţia de primar al oraşului Picoaza din Ecuador. Pulvapies nici nu se înscrisese oficial în cursă, dar producătorul lansase la nivel naţional o campanie de marketing amuzantă, cu sloganul „Votaţi orice candidat, dar dacă vă doriţi o stare de bine şi igienă votaţi Pulvapies”. În ziua alegerilor, mii de alegători din câteva regiuni au scris numele Pulvapies pe buletinele de vot – iar în Picoaza pudra a reuşit cumva să se claseze pe primul loc, spre întristarea multor candidaţi umani.

Cu toate astea, oricât de neconvenţională ar fi alegerea unor politicieni non-umani, dacă vrei să obţii un bucluc democratic cu adevărat impresionant, cea mai bună şansă este să alegi tot un om – aşa cum demonstrează faptul că alegerea în funcţia de primar a unei pudre pentru

picioare nici măcar nu este cea mai proastă decizie electorală din istoria recentă a Ecuadorului.

Această cinste revine probabil alegerii lui Abdalá Bucaram în funcţia de preşedinte în 1996. Bucaram, fost comandant al poliţiei, primar şi cântăreţ ocazional de rock care şi-a făcut campanie cu supranumele pe care şi l-a conferit singur „El Loco" („Nebunul"), a obţinut o victorie uluitoare după o campanie populistă în care a atacat elitele ţării. În calitate de comandant al poliţiei era cunoscut pentru felul în care „urmărea femeile în rochii scurte, sărind de pe scuter şi rupându-le tivurile ca să le lungească fustele", după cum relata *New York Times* când a fost ales. Ca primar avea un palmares de extorcare a afacerilor locale, iar în 1990 a fugit în Panamá pentru a evita acuzaţia de corupţie. În timpul campaniei pentru prezidenţiale, mitingurile sale neconvenţionale şi mesajele electorale – care îl prezentau adesea cântând, acompaniat de trupa care l-a însoţit pe tot parcursul campaniei – au însufleţit clasa muncitoare, căreia i s-a promis că Bucaram va pune capăt politicilor neo-liberale de privatizare şi austeritate pe care şi le asumase anterior clasa politică. Aspecte care ar fi putut însemna sfârşitul carierei în cazul altor politicieni – ştiţi, chestii de genul că avea o mustaţă à la Hitler şi a zis odată că *Mein Kampf* e cartea lui preferată – n-au părut să fie tocmai o barieră în calea succesului său.

După ce a ajuns la putere, sărmanii care îl votaseră au fost oarecum surprinşi de planul de măsuri economice pe care l-a prezentat la câteva luni după alegeri: un program neo-liberal care extindea privatizarea şi miza pe austeritate, exact lucrurile pe care fusese ales să le oprească. A, şi a încercat să elimine limitarea numărului de mandate prezidenţiale. Şi în discursul de prezentare a politicii economice a început să improvizeze ca să lanseze un atac interminabil la adresa unui ziar care îl criticase.

Cât s-a aflat în funcţie, a rămas fidel comportamentelor excentrice, care au inclus lansarea unui cântec intitulat „A Madman Who Loves/Z (Un nebun care

iubeşte), o întâlnire cu Lorena Bobbitt (femeia devenită faimoasă pentru că i-a tăiat penisul soţului ei) şi vânzarea mustăţii à la Hitler pentru o cauză caritabilă. De asemenea, dacă articolele din presa vremii erau exacte (iarăşi, uneori este greu de spus care acuzaţii sunt adevărate şi care sunt doar bârfe), l-ar fi însărcinat neoficial pe fiul său adolescent cu supravegherea vămilor şi se zice că ar fi dat o petrecere pentru a sărbători primul milion de dolari făcut de băiat. La vremea aceea, salariul minim în Ecuador era de 30 de dolari pe lună, aşa că vă daţi seama de ce chestia asta i-ar fi putut enerva pe unii.

Deloc surprinzător, opinia publică s-a întors destul de repede împotriva lui Bucaram, declanşând proteste de stradă masive împotriva regimului său, iar preşedintele a fost acuzat oficial şi înlăturat din funcţie la doar şase luni de la începerea mandatului, invocându-se „lipsa de discernământ”. (Acesta a fost aproape sigur numai un pretext, dar dacă ai de gând să-ţi faci campanie sub numele „El Loco”, atunci probabil că nu ţi-au mai prea rămas argumente în apărarea ta.) A fost şi acuzat că a delapidat milioane de dolari şi a fugit rapid – din nou – în exil în Panamá. Putem trage diverse concluzii din toate astea, dar cea mai importantă este probabil că „dacă cineva are mustaţă à la Hitler, atunci, hm, poate că e un mic semnal de alarmă?”

Că veni vorba… nu putem vorbi cu adevărat de capacitatea democraţiei de a o lua razna rapid şi coşmaresc fără să discutăm despre, ei bine, Hitler.

Hitler

Uite, ştiu la ce vă gândiţi. Să-l pui pe Hitler într-o carte despre greşelile îngrozitoare pe care le-am făcut ca specie nu e tocmai cea mai îndrăzneaţă mişcare cu putinţă. Probabil că nu vă spuneţi în clipa asta „Ah, uau, n-am auzit niciodată de el, ce găselniţă istorică fascinantă”.

Dar în afara faptului că a fost (evident) un maniac care a comis genocid, există un aspect al guvernării lui oarecum trecut cu vederea în abordarea noastră clasică.

Deşi cultura populară s-a bucurat multă vreme să-l transforme în obiect de batjocură, tot suntem înclinaţi să credem că maşinăria nazistă era neîndurător de eficientă şi că» marele dictator îşi petrecea cea mai mare parte a timpului, ei bine… dând dictate despre diverse lucruri.

Deci merită reamintit că Hitler era de fapt un egolatru incompetent şi puturos şi că guvernul său era un circ total.

De fapt, asta s-ar putea chiar să-l fi ajutat să ajungă la putere, pentru că a fost subestimat în mod constant de elita germană. Înainte de a deveni cancelar, mulţi dintre adversarii săi îl luaseră în glumă din cauza discursurilor grosolane şi a mitingurilor de prost gust. Era un „nerod jalnic”, potrivit unui redactor de revistă; un altul scria că partidul lui este o „adunătură de incompetenţi” şi că lumea nu ar trebui să „supraestimeze bâlciul”.

Chiar şi după alegerile care le-au asigurat naziştilor cea mai largă reprezentare în Reichstag, lumea tot mai credea că Hitler era oţiată uşoară, un fanfaron care ar fi putut fi controlat cu uşurinţă de persoane inteligente. Franz von Papen, care fusese recent înlăturat din funcţia de cancelar şi era ferm hotărât să îşi redobândească puterea, credea că îl poate folosi pe Hitler ca pion, aşa că a început negocieri cu acesta pentru formarea unui guvern de coaliţie. După încheierea acordului în ianuarie 1933, când Hitler era cancelar şi von Papen vicecancelar, iar din cabinet făceau parte o mulţime de aliaţi conservatori ai acestuia, von Papen era convins de victorie. „L-am angajat”, i-a dat el asigurări unei cunoştinţe care a încercat să-l prevină că făcuse o greşeală. „În două luni o să-l înghesuim aşa de tare într-un colţ încât o să chiţăie înnebunit”, a prezis vicecancelarul într-o discuţie cu un alt prieten.

Nu s-a întâmplat aşa. De fapt, în două luni Hitler preluase controlul total asupra statului german, convingând Reichstagul să adopte o lege care-i permitea să nu ţină cont de constituţie, preşedinţie şi chiar şi

parlament. Dintr-odată, ceea ce fusese o democraţie nu mai era democraţie.

!

De ce elitele Germaniei l-au subestimat în mod constant pe Hitler? Poate pentru că nu se înşelaseră de fapt când îi estimaseră nivelul de competenţă – atâta doar că nu înţeleseseră că acest lucru nu era suficient ca să stea în calea ambiţiei sale. S-a dovedit că Hitler chiar nu i se pricepea să conducă un guvern. Aşa cum a scris mai târziu Otto Dietrich, directorul departamentului de presă al guvernului german, în volumul de memorii *The Hitler I Knew*: „În cei 12 ani în care a condus Germania, Hitler a produs în cadrul guvernului cea mai mare confuzie din câte au existat vreodată într-un stat civilizat”.

Lui Hitler nu-i plăcea să citească hârţogărie şi lua cu regularitate decizii importante fără să se uite măcar la documentele pe care i le pregăteau consilierii. În loc să discute cu subalternii despre politică, le ţinea discursuri improvizate şi dezlânate despre orice îi trecea prin cap – ceea ce îi îngrozea, pentru că însemna că nu se mai putea face treabă până nu termina.

Guvernul se afla permanent în haos, iar oficialii nu aveau nici cea mai vagă idee despre ce ar fi vrut Hitler să facă ei şi nimănui nu-i era cu adevărat clar cine de ce răspundea. Atunci când i se cerea să ia decizii dificile, Hitler tergiversa şi adesea ajungea să se bazeze pe instinct, neinformându-i nici măcar pe aliaţii apropiaţi în legătură cu planurile sale. Faptul că „nu se puteau baza pe el îi făcea pe cei din jur să se ia cu mâinile de cap”, avea să scrie ulterior confidentul lui, Ernst Hanistaengl, în memoriile sale, *Zwischen Weißem und Braunem Haus*. Asta însemna că, în loc să-şi vadă de treburile de stat, îşi petreceau majoritatea timpului certându-se şi înjunghiindu-se pe la spate în încercarea de a-i câştiga aprobarea sau de a nu-i atrage deloc atenţia, în funcţie de starea de spirit a lui Hitler.

Există o mică dispută printre istorici, care încă nu s-

au hotărât dacă a fost vorba despre o stratagemă deliberată din partea lui Hitler ca să obţină ce voia sau dacă într-adevăr nu se pricepea chiar deloc să conducă. Dietrich este de părere că era o tactică şireată de a semăna discordie şi haos – şi nu se poate tăgădui că o făcea foarte eficient. Cu toate acestea, dacă te uiţi la obiceiurile personale ale lui Hitler, este greu să scapi de sentimentul că a fost doar consecinţa naturală a instalării la putere a unui narcisist căruia nu-i plăcea să muncească.

Hitler era incredibil de leneş. Potrivit aghiotantului său, Fritz Wiedemann, nici chiar când era la Berlin nu se dădea jos din pat decât după ora 11 şi nu făcea mare lucru înainte de prânz, citind doar ce avea de zis presa despre el, în tăieturile din ziare pe care i le punea la dispoziţie conştiincios Dietrich. Dar nici măcar nu-i plăcea să stea la Berlin, unde lumea tot încerca să-l pună să facă diverse lucruri: profita de orice ocazie să părăsească sediul guvernului şi să se ducă la reşedinţa sa privată de la Obersalzberg, unde nu făcea nici atât. Acolo nici măcar nu ieşea din cameră până la ora două după-amiază şi îşi petrecea majoritatea timpului plimbându-se sau uitându-se la filme până târziu în noapte.

Era obsedat de presă şi celebrităţi şi părea să se vadă adesea prin prisma acestora. La un moment dat s-a descris drept „cel mai mare actor din Europa” şi i-a scris unui prieten: „Cred că viaţa mea este cel mai mare roman din istoria lumii”. Multe dintre obiceiurile sale îl fac să pară ciudat şi chiar copilăros – dormea cu regularitate în cursul zilei, după-amiaza, îşi rodea unghiile la masă şi avea o poftă de dulciuri remarcabilă, care îl făcea să mănânce „cantităţi enorme de prăjituri” şi „să pună atât de multe cuburi de zahăr în ceaşcă încât abia dacă mai rămânea loc şi pentru ceai”.

Era foarte nesigur din cauza lipsei de cunoştinţe, preferând fie să ignore informaţii care îi contraziceau ideile preconcepute, fie să critice competenţa celorlalţi – se zice că „se dezlănţuia ca un tigru” dacă îl corecta

cineva. „Cum poţi să-i spui adevărul cuiva care se înfurie imediat dacă nu-i convin faptele?”, se plângea Wiedemann. Detesta să se facă de râs, însă îi făcea plăcere când ajungeau alţii obiect de batjocură (îi maimuţărea pe cei care nu-i plăceau). Dar şi râvnea după aprobarea celor pe care îi desconsidera, iar starea lui de spirit se îmbunătăţea rapid dacă vreun ziar publica un articol elogios despre el.

Puţine dintre acestea erau secrete sau necunoscute în mod special în epocă. De aceea aşa de multă lume n-a reuşit să-l ia în serios pe Hitler până n-a fost prea târziu, considerându-l un simplu „ticălos pe jumătate nebun” sau un „bărbat cu un organ vocal care duhneşte a bere”, dintr-un anumit punct de vedere, lumea nu se înşela. Din altul, mult mai important, greşea amarnic. Neajunsurile personale ale lui Hitler nu l-au împiedicat să aibă un instinct uluitor al retoricii politice care cucerea masele şi s-a dovedit că nu trebuie neapărat să ai un guvern deosebit de competent sau funcţional ca să faci lucruri îngrozitoare.

Suntem înclinaţi să presupunem că, atunci când se întâmplă ceva cumplit, există în spate vreo mare inteligenţă care controlează totul. E de înţeles: ne întrebăm cum ar fi putut lucrurile să meargă atât de prost dacă n-ar fi existat un geniu malefic care să tragă sforile? Dezavantajul în acest caz este că avem tendinţa să presupunem că, dacă nu putem localiza pe loc geniul malefic, atunci ne putem relaxa puţin cu toţii, pentru că *totul o să fie în regulă*.

Însă istoria sugerează că facem o greşeală şi este una dintre greşelile pe care le tot repetăm. Multe dintre cele mai grave incidente provocate de om petrecute vreodată n-au fost produsul unor genii malefice. În schimb, au fost produsul unui şir de idioţi şi de lunatici, care şi-au făcut loc printre întâmplări zbătându-se incoerent, ajutaţi pe parcurs de oameni prea siguri pe ei care au crezut că-i pot controla.

ŞASE POLITICI GUVERNAMENTALE CARE NU AU MERS BINE

Impozitul pe cap de locuitor

Cele mai strălucite minţi din cabinetul Margaret Thatcher au propus un sistem de impozitare despre care credeau că este mai echitabil: fiecare persoană, bogat sau sărac, plătea aceeaşi sumă. A dus la neplata pe scară largă a impozitelor, revolte de masă şi, în cele din urmă, Thatcher a fost nevoită să demisioneze.

Prohibiţia

Eforturile Statelor Unite de a interzice consumul de alcool în perioada 1920 – 1933 a dus într-adevăr la scăderea numărului de băutori – dar, în acelaşi timp, a permis crimei organizate să monopolizeze industria alcoolului, iar rata criminalităţii a crescut spectaculos în multe zone.

Efectul cobra

Ca măsură de control a dăunătorilor în Delhi, guvernul britanic a oferit o recompensă pentru cobrele moarte. În consecinţă, oamenii creşteau pur şi simplu cobre ca să ceară recompensa. Aşa că britanicii au renunţat la recompensă. Lumea a eliberat cobrele inutile. Rezultatul: şi mai multe cobre.

Efectul legislaţiei Smoot-Hawley

Când Marea Depresiune economică a început să se facă simţită în 1930, Statele Unite au introdus taxe vamale ridicate pentru importuri, pentru a încerca să sprijine industriile locale. În schimb, războiul comercial care a rezultat a agravat criza economică la nivel mondial.

Orfanii Duplessis în anii 1940 şi 1950, guvernul din Québec a oferit grupurilor religioase subvenţii ca ia în grijă orfani şi persoane bolnave mintal. Dar subvenţiile psihiatrice erau duble faţă de cele pentru orfani – aşa că mii de orfani au fost diagnosticaţi fraudulos cu boli mintale.

Hoy No Circula în 1989, México City a încercat să reducă poluarea aerului interzicând circulaţia anumitor maşini în anumite zile. Din nefericire, în loc să ia autobuzul, lumea şi-a mai cumpărat maşini, astfel încât să

aibă tot timpul la dispoziţie un vehicul cu care să poată circula legal.

Războiul. La ce e bun?

Oamenii sunt foarte dornici de război. În multe privinţe, e ceva ce ne defineşte. Cea mai veche dovadă privind existenţa unor violenţe de masă organizate datează de acum vreo 14.000 de ani şi a fost descoperită la Jebel Sahaba, în valea Nilului, deşi, să fim sinceri, probabil că aveam vreun soi de încăierări încă de cu mult timp înainte. Totodată (aşa cum am pomenit acum câteva capitole), dovezile din Mexic, de la Oaxaca, sugerează că aproape imediat ce oamenii au început să trăiască în sate, un sat a încercat să atace un altul, iar lucrurile se agravau rapid.

Se estimează că 90 – 95% din societăţile cunoscute au fost implicate în războaie cu destul de mare regularitate; puţinele care au reuşit să le evite sunt cele relativ izolate, care şi-au păstrat un stil de viaţă nomad, de jaf sau de vânători-culegători.

Există totuşi o excepţie istorică notabilă – civilizaţia Harappa[19], care a existat acum 5.000 de ani în valea Indusului, întinzându-se în zone din Afghanistanul, Pakistanul şi India zilelor noastre. Dezvoltându-se cam în acelaşi timp cu civilizaţiile din Mesopotamia şi Egipt, Harappa a fost o societate avansată, cu o populaţie de milioane de locuitori. Avea oraşe importante care demonstrează o planificare urbană complexă şi care dispuneau de chestii cum ar fi canalizare şi toalete şi băi publice şi a fost leagănul unei culturi care a produs tehnologii inovatoare şi obiecte de artă comercializate pretutindeni. Şi se pare că practic nu avea războaie. Deloc. Arheologii fac deja de un secol săpături în ruinele oraşelor civilizaţiei Harappa şi au găsit puţine dovezi că aşezările ar fi fost atacate sau distruse, doar câteva exemple de

19 Harappa — oraș antic (milen. 3-2 î.e.n.), unul dintre principalele centre ale civilizației Harappa (Indus) din Epoca bronzului (India și Pakistan). Săpăturile arheologice au scos la iveală orașe cu ziduri din cărămizi smălțuite. Ruinele se află astăzi în nord-vestul Pakistanului (Punjab). (N.r.)

fortificaţii sau întăriturі semnificative, nicio reprezentare a vreunui conflict armat în arta civilizaţiei Harappa şi nimic care să sugereze existenţa unei armate sau depozite mari de arme. (Interesant, spre deosebire de alte civilizaţii comparabile din aceeaşi perioadă, n-au prea găsit nici cine ştie ce monumente ale marilor conducători.)

Din acest motiv, membrii civilizaţiei sunt uneori descrişi drept un fel de proto-hipioţi, ceea ce e drăguţ, dar probabil mai mult dorinţă decât realitate. Deşi par să fi avut o societate destul de relaxată, care se înţelegea bine cu vecinii, aveau şi avantajul că erau bine protejaţi din punct de vedere geografic de orice posibil invadator, ceea ce te ajută cu siguranţă să n-ai războaie. Şi, bineînţeles, este la fel de posibil ca istoricii să nu fi găsit *încă* dovada legată de război; dacă aşa e, nu ar fi prima dată când o civilizaţie îşi câştigă o reputaţie pacifistă numai pentru ca aceasta să fie complet distrusă de descoperirile ulterioare. Sistemul de scriere nu a fost încă descifrat propriu-zis, aşa că e posibil ca într-o bună zi să-l decodăm şi să ne dăm seama că mesajul este „haha, hai să ne ascundem tot echipamentul de război, ca să-i zăpăcim pe arheologi”.

Cu toate astea, deocamdată toate indiciile arată că, în acelaşi timp în care celelalte civilizaţii se băgau în toată povestea cu războaiele şi cuceririle, societatea Harappa a reuşit să existe în forma ei maximă timp de 700 de ani fără să fie tulburată semnificativ de conflicte externe. Şi apoi, din motive neclare, civilizaţia Harappa a cam… dispărut din istorie. Oamenii au început să plece din oraşe şi să se întoarcă în zonele rurale. Schimbarea climatică din jurul anului 2200 î.e.n., care a provocat declinul altor civilizaţii timpurii, a afectat probabil valea Indusului, care a devenit din ce în ce mai aridă şi mai puţin fertilă; suprapopularea şi agricultura intensivă ar fi putut duce la o penurie de alimente; şi, la fel ca în cazul tuturor aglomerărilor urbane, locuitorii erau mai vulnerabili la bolile infecţioase. Indiferent care ar fi fost cauza, cam acum 3.500 de ani oraşele au fost aproape în întregime abandonate, iar

această scurtă licărire pacifistă din istoria umanităţii s-a stins. Între timp, celelalte civilizaţii ale lumii au continuat să se dezvolte şi să se ocupe de războaie.

(în acest caz, ideea tulburătoare e că greşeala de bază a civilizaţiei Harappa ar fi că n-a avut războaie, iar civilizaţia ar avea de fapt nevoie de război ca să se menţină. Asta-i ideea care să vă înveselească pe ziua de azi.)

În momentul de faţă, suntem destul de norocoşi să trăim într-o perioadă relativ paşnică a istoriei, deşi, chiar şi aşa, poate că aţi observat că nu am dus lipsă de oarece războaie. Rata anuală a mortalităţii în războaie în întreaga lume se înscrie de câteva zeci de ani pe o pantă descendentă, unii autori sugerând că aceasta ar arăta că, de fapt, am intrat într-o nouă eră a păcii, raţiunii şi prieteniei internaţionale. Totuşi, ca să fim cinstiţi, probabil că este puţin cam devreme să susţinem aşa ceva: la urma urmelor, curba se află în coborâre după cel mai mare vârf din istorie, atins în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Poate că omenirea îşi trage doar sufletul înainte s-o ia de la capăt.

Într-o carte despre nereuşite, sper că se înţelege de la sine că toate războaiele sunt, într-o oarecare măsură, nereuşite enorme ale *cuiva*. Însă pe lângă faptul că războaiele sunt un rău în sine, haosul, îngustarea perspectivei şi aiurelile machiste ale acestora sporesc capacitatea înnăscută a omenirii de a o da în bară din greu în multe alte moduri. Războiul este o criză de nervi colectivă; altfel spus, este chixul de bază.

Cel mai clar s-a văzut în cazul pe bună dreptate cunoscutei bătălii de la Cádiz, care ar trebui poate redenumită, mai corect, Matoleala de la Cádiz. În 1625, englezii au decis că îşi doreau să-i potolească pe spanioli o dată pentru totdeauna. Regele Iacob al VI-lea şi I (unificator al regatului, promotor al Bibliei şi vânător de vrăjitoare) tocmai murise, lăsându-l pe necioplitul de Carol I pe tron. Carol – dând dovadă de tactul şi judecata care

aveau să-l lase descăpăţânat – le purta pică spaniolilor, care nu-l lăsaseră să se însoare cu una dintre prinţesele lor şi voia să-şi ia revanşa. Aşa că, împreună cu amicii lui, a decis să rezolve problema în stil clasic şi a lansat câteva atacuri piratereşti ca să fure tot aurul şi argintul pe care le aduceau spaniolii din Americi.

În luna noiembrie a acelui an, 100 de nave şi 15.000 de soldaţi care făceau parte dintr-o forţă expediţionară anglo-olandeză au intrat în golful Cádiz, aflat în sud-vestul Spaniei. S-au dus să jefuiască şi nu s-au dat bătuţi. E drept, n-au ajuns decât până în Cádiz pentru că fuseseră aşa de dezorganizaţi şi întârziaseră aşa de mult, încât rataseră complet întoarcerea din America a flotei spaniole şi a tezaurului acesteia, dar orişicât. Venise vremea revanşei.

Din păcate, chiar înainte să ajungă la Cádiz, englezii şi-au dat seama că nu aduseseră destulă mâncare şi băutură cu ei. Aşa încât, când au acostat forţele invadatoare, comandantul expediţiei, Sir Edward Cecil, a decis să-şi lase trupele înfometate să stabilească singure dacă e mai important să-şi găsească mijloace de subzistenţă sau, cum să zic, să se bată cu cineva. Firește, trupele sale au făcut fără întârziere ce fac întotdeauna englezii în străinătate: s-au dus glonţ la depozitele de vin din Cádiz. Şi au purces să se facă praf de-a binelea.

Când a realizat că întreaga lui armată era trotilată, Cecil a luat hotărârea de bun-simţ să renunţe cu totul la plan şi le-a ordonat oamenilor săi să revină la corăbii şi să se furişeze dezonoraţi acasă. Cei mai mulţi au reuşit până la urmă, dar vreo mie dintre ei erau aşa de beţi, că au tândălit prin Cádiz până au apărut forţele spaniole şi i-au executat.

Şi aşa a ratat Anglia invadarea Cádizului.

Păţaniile englezilor la Cádiz apar adesea pe listele cu cele mai mari eşecuri militare din istorie – dar, ca să fim complet cinstiţi, dacă nu iei în considerare partea cu execuţiile, sună de fapt destul de grozav. Este vacanţa

clasică: vii, nu mănânci suficient, te îmbeti, faci scandal şi îţi pierzi pe parcurs câţiva dintre camarazi. Dacă în loc să plecăm la război am trimite cu regularitate în ţara celorlalţi grupuri numeroase de oameni să le bea vinul şi să se plimbe fără ţintă prin oraşele lor, atunci lumea ar fi probabil un loc mult, mult mai fericit. Acum, că am pus pe hârtie, îmi dau seama că, în esenţă, asta e UE.

Chiar dacă o să vă surprindă, alcoolul joacă un rol principal într-unele dintre cele mai stupide momente care au onorat câmpul de bătălie – cum este cazul şi cu nu-tocmai-bătălia de la Caransebeş din 1788. Impresionează prin modul cum a reuşit armata austriacă să sufere pierderi grele în luptă, în pofida faptului că adversarii nici măcar nu şi-au făcut apariţia. De fapt, inamicul (se luptau cu Imperiul Otoman în acel moment) nici măcar n-a ştiut că a avut loc bătălia decât când a dat, ceva mai târziu, peste dezastrul rămas în urmă.

Ce *anume* s-a întâmplat este, hm, oarecum tulbure. Ce e clar e că armata austriacă se retrăgea pe timp de noapte prin oraşul Caransebeş (în prezent aflat în România), ţinând un ochi prudent după urmăritorii turci. În acest moment, relatările despre incident devin divergente. După una dintre ele, o unitate de trupe locale din Valahia a început să răspândească zvonuri că turcii au ajuns deja, ca să creeze confuzie şi să poată jefui convoiul cu bagaje. O alta spune că un grup de ofiţeri de cavalerie s-a întâlnit cu un ţăran valah cu căruţa plină de rachiu şi a hotărât că deja călăriseră din greu o zi întreagă şi meritau o pauză. După o vreme, a apărut un grup de infanterişti şi a întrebat direct dacă ofiţerii de cavalerie aveau de gând să împartă băutura cu fraţii lor pedeştri, moment în care lucrurile au devenit… zgomotoase.

Indiferent care a fost cauza (poveştile divergente poartă semnul clar al încercării celor două corpuri de armată de a da vina unul pe celălalt), majoritatea surselor par să fie de acord că lucrurile s-au înfierbântat când cineva a tras un foc în aer şi apoi cineva a început să strige

„Turcii, turcii!”. Cavaleriştii (foarte probabil beţi) au luat-o în serios, aşa că, fireşte, au pornit călare strigând şi ei „Turcii, turcii!”. Moment în care toată lumea s-a panicat ca naiba şi a dat să fugă de forţele turce închipuite. În beznă, confuzie şi probabil stare de beţie, două coloane ale forţelor austriece au dat una peste alta, fiecare crezând că ceilalţi sunt inamicul, şi au început să tragă ca nebunii unii în alţii.

Până s-a lămurit toată lumea că de fapt nu-i atacau niciun fel de turci, o bună parte din armata austriacă fugise, căruţele şi tunurile fuseseră răsturnate şi majoritatea proviziilor fuseseră pierdute sau distruse. Armata turcă şi-a făcut apariţia a doua zi, găsind mai mulţi austrieci morţi şi resturile împrăştiate ale taberei acestora.

Estimările pierderilor variază destul de mult. Una dintre surse spune doar că au fost „mulţi” morţi şi răniţi; alta susţine că au fost 1 200 de răniţi; în timp ce împăratul austriac Iosif al II-lea precizează într-o scrisoare, deloc convingător, că armata sa a pierdut „nu numai corturile şi toate vasele de gătit… ci şi trei piese de artilerie”. Cea mai cunoscută relatare a bătăliei vorbeşte despre 10.000 de morţi, dar aceasta este aproape sigur o cifră pe care a inventat-o vreun băiat ca să sune povestea mai bine. În concluzie: s-a întâmplat ceva, s-ar putea să fi murit nişte oameni, dar toată lumea este de acord că a fost o mare tâmpenie.

Cred că asta înseamnă „negura luptei”.

Un alt exemplu bun pentru cum poţi să te învingi efectiv de unul singur vine din timpul asediului de la Petersburg, din Războiul american de Independenţă, când forţele Uniunii au transformat, într-un mod remarcabil de inventiv, o victorie tactică într-un pas înapoi umilitor. Blocaseră forţele confederate în fort şi au petrecut o lună pregătind lovitura de graţie care avea să străpungă zidurile de apărare printr-o manevră dramatică, săpând o galerie de peste 150 de metri chiar sub fortul Confederaţiei şi amplasând acolo o grămadă de explozibili.

Când au aruncat în aer zidul, la primele ore ale dimineţii de 30 iulie 1864, dimensiunea exploziei a părut să ia prin surprindere pe toată lumea. A ucis sute de soldaţi ai Confederaţiei şi a produs un crater enorm, de peste 50 de metri lungime şi 9 metri adâncime. După vreo 10 minute de confuzie în care s-au uitat şocaţi la groapă, soldaţii unionişti au atacat – deşi, din păcate, nu erau aceiaşi care se antrenaseră zile în şir pentru tactica pe care au aplicat-o când au luat cu asalt fortul după străpungerea zidului. Şi asta pentru că soldaţii care fuseseră instruiţi erau negri şi, în ultimul moment, comandantul armatei unioniste le-a cerut subordonaţilor să fie înlocuiţi cu soldaţi albi, fiind preocupat de aparenţe. Aşa că soldaţii albi au dat năvală spre poziţiile confederate – şi au nimerit direct în crater.

Poate au crezut că groapa le va asigura acoperirea. Nu a fost aşa. Odată ce soldaţii din fort s-au regrupat după şocul exploziei, s-au trezit că încercuiau un crater imens plin de inamici care nu mai aveau nicio scăpare. Trupele unioniste au tot primit întăriri care, nu se ştie de ce, se alăturau camarazilor din crater. Mai târziu, comandantul trupelor Confederaţiei a descris scena spunând că inamicii erau „victime sigure”.

Lecţia de bază pe care o putem învăţa de aici în privinţa tacticii militare este să nu dai în gropi adânci săpate în pământ.

O altă lecţie esenţială pentru orice strateg militar în faşă este că, în vreme de război, comunicarea este de o importanţă vitală. Insula Guam din Pacific a învăţat-o în timpul războiului americano-spaniol din 1898, când suzeranii din Spania au uitat să anunţe măcar că are loc un război.

Ca urmare a acestei scăpări, când o flotă militară americană de mici dimensiuni s-a îndreptat spre insula suspect de lipsită de apărare şi a tras 13 salve de tun în direcţia vechiului fort spaniol Santa Cruz, demnitarii locali s-au urcat în bărci şi au vâslit până la navele de luptă,

mulţumindu-le americanilor pentru salvele de salut generoase şi scuzându-se că nu le puteau răspunde imediat, pentru că trebuia să mute tunurile aflate în altă parte a insulei.

După câteva momente penibile, americanii au explicat că nu salutaseră, încercau de fapt să se bată, pentru că era război. Demnitarii din Guam, care erau oarecum ofensaţi să constate că deveniseră prizonieri de război, au explicat că nu mai primiseră de peste două luni nicio înştiinţare din partea Spaniei şi habar n-aveau de toată povestea cu războiul. S-au retras să discute puţin despre ce era de făcut, în timp ce unul dintre comercianţii locali a rămas la o mică şuetă, pentru că s-a dovedit că era un vechi prieten de-al căpitanului american.

Insula Guam s-a predat oficial câteva zile mai târziu şi de atunci este teritoriu american!

Ca specie, nu ne prea pricepem la chestia aia cu „nu repeta greşelile trecutului”. Dar puţine exemple sunt la fel de grăitoare ca aceea făcută de Hitler în 1941, când a reprodus cu foarte mare precizie greşeala fatală făcută cu 129 de ani înainte de Napoleon, greşeală care, în ambele cazuri, le-a dat peste cap planurile până atunci destul de reuşite de a cuceri toată Europa. Greşeala a fost, bineînţeles, încercarea de a invada Rusia.

Singura invazie pe scară largă cu adevărat izbutită a Rusiei – sau mai degrabă a Rusiei Kievene, pentru că Rusia nu exista pe atunci – este cea mongolă, iar mongolii au fost cam fără pereche la chestiile astea (cum o să vedem peste câteva capitole). Au reuşit şi polonezii pentru o scurtă perioadă (şi chiar au ocupat Moscova vreme de câţiva ani), dar tot au fost alungaţi în cele din urmă, în timp ce pentru Suedia singura tentativă a mers extrem de prost, încheindu-se cu o înfrângere care a contribuit efectiv la destrămarea Imperiului Suedez. Practic, lecţia pe care o avem de învăţat aici este „n-o face”.

Dintre cei doi lideri, motivaţia lui Napoleon de a continua planul a fost ceva mai bună decât a lui Hitler, în

primul rând, el n-avea exemplul eşecului anterior al lui Napoleon după care să se călăuzească. Mai avea şi toate motivele să fie sigur de succes, ţinând cont de seria de victorii demnă de Harlem Globetrotters[20] repurtate de o *Grande Armée* aflată pe val până în acel moment. În plus, avea şi un mic dezacord legitim cu ţarul Alexandru, despre care credea că îi subminează blocada economică împotriva britanicilor, celălalt punct de rezistenţă important în faţa cuceririi complete a Europei. Ce-i drept, despicatul firului în patru pe tema unui embargou comercial nu prea e un motiv grozav pentru începerea ostilităţilor cu o ţară uriaşă. Dacă a făcut o greşeală esenţială, a fost aceea că metodele lui de a obţine ce-şi dorea începeau şi se sfârşeau cu „hai să ne batem”. Diplomaţia şi negocierea nu erau punctele lui forte.

Cu decizia că o să invadeze *pe cineva* luată dinainte, Napoleon trebuie să fi crezut că Rusia părea o miză mai sigură decât Marea Britanie, pentru că era măcar pe continent. Şi ştiind că, din cauza climei din Rusia, avea practic la dispoziţie doar trei luni în care să invadeze ţara, a venit cu o strategie: să se îndrepte direct spre Moscova şi să-i forţeze pe ruşi să intre într-o luptă aprigă, pe care urma s-o câştige mulţumită faptului că avea o armată cu adevărat motivată şi competentă şi nu o adunătură de mercenari cărora le dădeau ordine nişte aristocraţi.

Din nefericire, era unul dintre planurile care sună bine când le spui, dar se bazează în întregime pe premisa că adversarul va face exact ce vrei tu să facă. În schimb, ruşii i-au cam lăsat să înainteze. S-au tot retras, evitând de câte ori era posibil confruntările majore şi pârjolind pământul ca să-i lase pe francezi fără resurse, şi au aşteptat pur şi simplu să vină iarna şi să le facă treaba. Până să-şi dea seama Napoleon care era tactica, era deja prea târziu să se mai retragă înainte să se lase frigul, iar

20 Echipă de baschet formată exclusiv din jucători de culoare, care a dominat baschetul profesionist american în anii 1930, ulterior orientându-se către jocuri demonstrative. (N.r.)

francezii au fost împinşi, cu o armată zdrobită, într-un marş lung şi descurajant către casă. Restul Europei a văzut dintr-odată slăbiciunea acolo unde nu se văzuse până atunci decât forţă, iar acesta a fost începutul sfârşitului pentru Napoleon.

În 1941, Hitler se afla într-o poziţie similară: descoperind la rândul său dificultăţile care stăteau în calea invadării Marii Britanii, din cauza poveştii cu ţara insulară, a decis şi el că dispunea, ca alternativă, de un interval scurt de vară în care să invadeze Uniunea Sovietică. E drept, Hitler chiar avea un pact de neagresiune cu sovietele, dar, pe de altă parte, el era nazist, iar ei erau comunişti, aşa că îi ura.

Hitler chiar a studiat strategia lui Napoleon şi a crezut că o să poată face un plan isteţ ca să evite aceleaşi greşeli, în loc să-şi trimită toate trupele direct la Moscova, le-a împărţit în trei şi a atacat Leningradul, Kievul şi capitala sovietică. Şi, spre deosebire de Napoleon, nu s-a retras la primele semne ale iernii, ci a rămas şi a luptat. Ambele decizii au fost dezastruoase. Ce n-a sesizat el a fost că, deşi tactica era diferită, planul de bază (atacă rapid şi decisiv, câştigă cu uşurinţă confruntări importante, pleacă de la premisa că totul va duce la prăbuşirea grabnică a adversarilor) rămânea acelaşi. Ca şi neajunsurile lui (bazează-te pe faptul că inamicul respectă scenariul tău, nu-ţi face niciun plan de rezervă pentru cazul că nu se întâmplă aşa, continuă să nu iei în seamă chestia aia cu iarna rusească).

Mulţi dintre ofiţerii care făceau parte din înaltul Comandament german ar fi putut să-i arate lui Hitler aceste neajunsuri, dar imediat ce simţea vreo urmă de dezacord sau scepticism, nu le mai spunea nimic despre planurile lui sau îi minţea în faţă. Era un proces de luare a deciziilor bazat în egală măsură pe orgoliu, o confuzie între dorinţe şi realitate şi strategia struţului, care-şi bagă capul în nisip.

Strategia lui avea acelaşi scăpări ca şi a lui Napoleon

iar rezultatul a fost, în mare, acelaşi, însă de data asta au fost şi mai multe victime. Nemţii au cucerit teritorii întinse şi au câştigat câteva bătălii, dar sovieticii nu s-au

Retragerea germană din Rusia, 1944

năruit aşa cum cerea scenariul. Au folosit tactici de pârjolite a pământului şi i-au împiedicat pe nemţi să avanseze până a venit iarna, moment în care s-a dovedit că aceştia nu aveau nici îmbrăcăminte adecvată, nici suficiente provizii sau măcar antigel pentru tancuri. Ordinele lui Hitler de a continua lupta pe timp de iarnă nu i-au adus cine ştie ce succes; n-au făcut decât să ducă la moartea şi mai multor soldaţi. Pentru a doua oară, o armată care cucerise cea mai mare parte din Europa continentală era slăbită în mod catastrofal de o invazie inutilă a Rusiei, iar soarta războiului se schimba.

Pe deasupra, cam în aceeaşi perioadă, aliaţii Germaniei din Japonia îşi lansau propriul atac insuficient gândit de la Pearl Harbour, care a băgat inutil o superputere într-un război de care încerca să seţmă deoparte. Fără aceste două decizii teribil de proaste, puterile Axei ar fi putut câştiga. Demonstrând că uneori capacitatea mizerabilă a oamenilor de a lua decizii poate să aibă cele mai bune rezultate pe termen lung (cel puţin presupunând că nu eşti fan al lui Hitler).

Cu americanii şi japonezii angrenaţi în războiul din Pacific, se poate dovedi că negura luptei poate implica şi o

ceaţă cât se poate de reală, precum şi una metaforică. Aşa s-a întâmplat pe Kiska, o insulă pustie, dar importantă din punct de vedere strategic, aflată în Pacificul de Nord, cam la jumătatea distanţei dintre Japonia şi Alaska (de care şi aparţine). A fost una dintre cele două insule capturate de japonezi în 1942, în momentul de apogeu al celui de-al Doilea Război Mondial, situaţie care i-a scos din sărite pe americani, fiindcă era pentru prima dată după războiul cu britanicii din 1812 când le ocupa cineva teritoriul. Chiar dacă teritoriul respectiv era extrem de limitat şi situat foarte departe.

În vara lui 1943, 34.000 de militari americani şi canadieni se pregăteau să încerce să recucerească Kiska. Erau încă şifonaţi şi prudenţi după experienţa recuperării insulei vecine Attu, o poveste violentă şi sângeroasă în care forţele japoneze luptaseră până la moarte. Comandanţii operaţiunii erau siguri că bătălia pentru Kiska avea să fie la fel de feroce. Când au debarcat, pe 15 august, aliaţii au găsit insula învăluită într-o pâclă groasă, rece ca gheaţa, în condiţii infernale, cu frig aspru, vânt şi ploaie şi cu vizibilitate zero, trupele şi-au croit orbeşte drum pas cu pas pe terenul stâncos, încercând să evite minele şi mecanismele explozive, în timp ce pâcla din jurul lor era luminată de rafale de focuri de armă trase de un inamic invizibil. Timp de 24 de ore, trupele s-au ferit de focurile trase de lunetişti şi au avansat chinuitor pe versantul care ducea spre centrul insulei, însoţite de exploziile înăbuşite ale obuzelor de artilerie, de sacada focurilor de armă din apropiere şi strigăte nedesluşite care încercau să transmită ordine sau zvonuri despre forţele japoneze aflate în apropiere.

Abia a doua zi, când îşi evaluau pierderile – 28 morţi şi 50 de răniţi – şi-au dat seama care era situaţia: pe insulă nu mai era nimeni în afara lor.

În realitate, japonezii părăsiseră insula cu aproape trei săptămâni înainte, iar americanii şi canadienii trăseseră unii în alţii.

Probabil că incidentul ar fi fost considerat o greşeală nefericită, dar explicabilă, dacă n-ar exista un detaliu. Echipa de supraveghere aeriană le spusese de fapt comandanţilor, cu câteva săptămâni înainte de acostare, că nu mai detectase nicio activitate japoneză pe insulă şi credea că aceasta a fost probabil evacuată. Însă după experienţa de pe Attu, comandanţii trăiau cu convingerea că japonezii nu s-ar retrageniciodată, aşa că nu au luat în considerare rapoartele de observaţie. Distorsiunea de confirmare a luat-o razna. Erau aşa de convinşi, că au refuzat câteva misiuni aeriene de observare suplimentare. Probabil că morala care reiese de aici e să nu pleci cu idei preconcepute.

Doi ani mai târziu, în aprilie 1945 – cu doar câteva săptămâni înainte de încheierea războiului –, submarinul german U-1206, lansat de numai nouă zile şi aflat în călătoria inaugurală, patrula în apele din largul coastei de nord-est a Scoţiei. Era o navă ultramodernă, rapidă, aerodinamică, dotată cu tehnologie de ultimă oră şi, cel mai important, cu un nou tip de toalete sofisticate, care evacuau dejecţiile în apa mării în loc să le colecteze într-un tanc septic.

Singurul neajuns al toaletei era că s-a dovedit neaşteptat de complicat de folosit. Atât de complicat încât, în data de 14 aprilie, căpitanul a fost nevoit să cheme un mecanic, pentru că nu reuşea să facă toaleta să tragă apa, ceea ce probabil că nu e genul de lucru pe care să ţi-l doreşti când încerci să menţii o aparenţă de autoritate. Din păcate, nici mecanicul nu s-a descurcat mai bine. Încercând să activeze mecanismul, a deschis valva greşită şi cabina a început să se inunde cu un amestec neplăcut de apă de mare şi excremente umane.

f

Nu, nu ştiu cine a zis „hai să montăm la toalete o valvă care *seamănă al naibii de bine* cu mecanismul de evacuare, dar care, de fapt, lasă să intre apa în măreţul nostru submarin nazist”, dar probabil că aparţinea

aceleiaşi şcoli de gândire ca şi tipul care a pus canalul ăla de evacuare pe *Death Stai*[21].

Inundarea cabinei cu un cocktail înţepător de fecale şi apă sărată ar fi fost destul de neplăcută în sine, dar situaţia s-a agravat semnificativ când apele reziduale s-au scurs pe puntea de dedesubt şi au ajuns la bateriile submarinului, pe care proiectanţii le instalaseră, convenabil, direct sub toaletă. În urma inundaţiei, bateriile au început să degaje cantităţi mari de clor gazos letal, obligându-l pe căpitanul Schlitt să iasă la suprafaţă – unde a fost atacat fără întârziere de RAF[22] şi a fost nevoit să abandoneze cu totul nava şi să o scufunde. Şi a lăsat U-1206 cu faima nefericită de a fi fost singura navă din cel de-al Doilea Război Mondial care a fost scufundată de o toaletă nefericit proiectată.

De aici se desprind lecţii preţioase despre importanţa maximă a designului interfeţei pentru utilizator în medii cu presiune ridicată şi necesitatea separării fizice a unităţilor de infrastructură de importanţă critică pentru misiuni, dar, ca să fiu cinstit până la capăt, am inclus acest exemplu numai pentru că este foarte amuzant.

Existenţa unui plan este, evident, esenţială pentru succesul unei operaţiuni militare. Dar uneori s-ar putea ca planul să fie prea subtil şi încâlcit pentru binele lui. Dacă aţi jucat vreodată şah cu cineva mult, mult mai bun, probabil că ştiţi ce se întâmplă: stai o groază de vreme încercând să-l ademeneşti într-o capcană foarte şireată, numai ca să înţelegi că partenerul tău ţi-a anticipat fiecare mişcare şi că de fapt te-ai învins cu propriile arme. Practic, asta a făcut generalul francez Henri Navarre în Vietnam, numai că el a făcut-o cu oameni în loc de piese de şah. Ca şi înaintaşul său Napoleon, a gândit un plan care era

21 Referire la seria Star Wars, unde Death Star (Steaua Mortii — o platformă militară de mari dimensiuni) este distrusă de eroul principal, Luke Skywalker, care reușește să lanseze un proiectil printr-o gură de aerisire neprotejată, acesta ajungând în miezul stației și distrugând-o. (N.r.)

22 Royal Air Forces — Forțele aeriene britanice (N.r.)

perfect atâta timp cât adversarii făceau exact ce voia el să facă.

Era anul 1953, iar obiectivul lui Navarre era să provoace o înfrângere zdrobitoare şi umilitoare a forţelor comuniste ale mişcării Viet Minh (care opuneau rezistenţă stăpânirii coloniale în Indochina franceză şi făceau o treabă enervant de bună), pentru a le slăbi poziţia la iminentele negocieri de pace. Aşa că a decis să le întindă o capcană extrem de şireată. A construit o nouă bază franceză într-o zonă izolată, ameninţând rutele de aprovizionare ale Viet Minh-ului, şi a încercat să îi atragă pe vietnamezi într-o confruntare. Baza de la Diên Biên Phù era înconjurată de munţi cu junglă deasă, care îi avantaja pe vietnamezi, oferindu-le adăpost şi o poziţie strategică. Francezii se aflau la distanţă de întăriri. Pur şi simplu, era o ţintă mult prea tentantă pentru Viet Minh. Dar (zicea planul) tehnologia superioară franceză avea să-i înfrângă cu uşurinţă: dominaţia aeriană le permitea să aducă provizii pe calea aerului; în timp ce puterea de foc va aduce victoria în luptă, în condiţiile în care Viet Minh-ul n-avea cum să transporte prin junglă artilerie grea. Un plan excelent. Navarre şi-a pus oamenii să construiască baza şi apoi a aşteptat.

Şi a tot aşteptat. Luni de zile nu s-a întâmplat nimic. Niciun atac. Ce făceau forţele Viet Minh?

S-a dovedit că transportau artilerie grea prin junglă. Un grup de militari şi civili din zonă şi-a petrecut luni de zile dezasamblând armele, cărându-le chinuitor, bucată cu bucată, kilometri întregi prin munţii împăduriţi până la Diên Biên Phù şi apoi reasamblându-le. După aceea, au aşteptat pur şi simplu să înceapă sezonul ploios şi, după ce forţele franceze au fost înnămolite, iar avioanele nu mai puteau şti unde să paraşuteze proviziile, au atacat. Oamenii lui Navarre, care se aşteptau la atacuri pedestre sinucigaşe sortite eşecului, comise de ţărani cu puşti învechite, au fost luaţi prin surprindere de bombardamentul susţinut al unei artilerii moderne care n-

ar fi trebuit să existe acolo.

Trupele franceze au rezistat sub asediu două luni înainte să fie învinse. Amploarea înfrângerii şi modul în care au fost învinse au fost atât de ruşinoase şi de zdrobitoare, încât guvernul francez a demisionat, iar Viet Minh a contribuit la obţinerea independenţei pentru regiunea cunoscută acum drept Vietnamul de Nord. Ce a urmat după aceea este o poveste cunoscută: cu Vietnamul împărţit în două, membrii Viet Minh-ului care au rămas în Vietnamul de Sud au devenit Viet Cong, care a declanşat imediat o insurgenţă violentă împotriva guvernului din sud. Statele Unite au decis să se implice pentru a-i sprijini pe aliaţii lor din sud, datorită poveştii cu anticomunismul din timpul Războiului Rece. S-a dovedit că Unchiul Sam n-a fost mult mai eficient decât francezii când a fost vorba să ducă practic aceeaşi luptă. Războiul din Vietnam a durat aproape 20 de ani, iar numărul estimat al victimelor este estimat între 1, 5 şi 3 milioane. Toate acestea întâmplându-se, în parte, pentru că Henri Navarre a gândit o capcană extrem de inteligentă.

Dar în istoria eşecurilor militare, un exemplu de neuitat vine de pe un front diferit al încercării de a intensifica Războiul Rece – unul în care plevuşcă a umilit o superputere, din cauza disonanţelor cognitive ale unui grup mic de oameni.

Cârpăceala din Golful Porcilor

Dezastrul din 1961 din Golful Porcilor, rezultat când americanii au încercat să invadeze Cuba, nu este doar un exemplu clasic de gândire de turmă în acţiune – este chiar evenimentul care a dat naştere cuvântului. Termenul a fost inventat de psihologul Irving Janis, în mare parte pe baza analizei modului în care administraţia Kennedy a reuşit să o dea în bară aşa de rău.

Operaţiunea din Golful Porcilor a fost aproape fără îndoială cel mai umilitor incident dintr-un şir lung şi foarte distractiv de eşecuri înregistrate de Statele Unite în încercarea de a răsturna regimul unei insuliţe aflate chiar

în coasta lor, deşi, în apărarea SUA, s-ar putea să nu fi fost şi cea mai ciudată. (Locul ar fi probabil ocupat de operaţiunea în care CIA a cumpărat o cantitate mare de moluşte, încercând să-l asasineze pe Fide] Castro cu un crustaceu-capcană în timp ce făcea scufundări.)

Planul de bază era aşa: SUA urma să instruiască un grup de exilaţi cubanezi anti-Castro, care aveau să lanseze o invazie cu sprijin aerian american. Văzând victoriile iniţiale, obţinute fără dificultate împotriva armatei cubaneze slăbite, populaţia insulei avea să-i întâmpine ca eliberatori şi să se ridice împotriva comuniştilor. Simplu, în definitiv, era ceva ce făcuseră deja în Guatemala.

Lucrurile au început s-o ia razna când John F. Kennedy l-a învins pe Richard Nixon în alegerile prezidenţiale. Planul fusese pus la punct plecând de la premisa că Biroul Oval va fi ocupat de Nixon, fostul vicepreşedinte american şi susţinător al planului. Kennedy era considerabil mai puţin entuziasmat şi, nu de neînţeles, îngrijorat de declanşarea unui război cu sovieticii, aşa că a insistat asupra unor modificări: sprijinul american pentru operaţiune trebuia să rămână cu totul secret (deci fără susţinere aeriană), iar locul de debarcare urma să fie mutat undeva departe de zonele cu populaţie civilă numeroasă, subminând oarecum elementul „declanşarea unei revolte populare”.

În acest moment, ar fi fost cazul să fie limpede că operaţiunea, care era deja mai degrabă optimistă, ar fi trebuit anulată, pentru că nu mai avea nici măcar o spoială de logică. Şi totuşi toată lumea şi-a văzut de treabă de parcă ar fi avut. Nu s-au pus întrebări, nu s-au pus la îndoială premisele. Istoricul Arthur Schlesinger, consilier al administraţiei Kennedy care se opunea planului, spunea ulterior că întâlnirile pe această temă aveau loc „într-o atmosferă bizară de consens asumat” şi că, deşi credea că planul era stupid, la întâlniri se trezea că nu spune nimic. „Nu-mi pot explica faptul că n-am făcut altceva decât să pun câteva întrebări timide decât raportându-mă la faptul

că impulsul de a denunţa aiureala asta era pur şi simplu înăbuşit de condiţiile în care se desfăşura discuţia”, a scris el. În apărarea lui, am participat cu toţii la astfel de şedinţe.

În aprilie 1961, când a fost lansat atacul, a mers prost tot ce putea merge prost. În lipsa forţelor aeriene americane care să anihileze aviaţia lui Castro, misiunea le revenea exilaţilor cubanezi care au decolat din Nicaragua cu bombardiere modificate astfel încât să arate ca avioanele cubaneze. Planul era ca unul dintre ele să aterizeze cu mare tam-tam la Miami, iar pilotul să anunţe public că este dezertor cubanez şi a hotărât să bombardeze el însuşi bazele aeriene ale regimului Castro. Vicleana stratagemă a rezistat cam cât le-a trebuit oamenilor să-şi dea seama că avionul nu era de fapt modelul folosit de cubanezi.

Grupul de desant, care ar fi trebuit să ajungă în secret, la adăpostul întunericului, a fost zărit în scurt timp de nişte pescari locali, care, în loc să-i întâmpine pe luptători drept eliberatori, au dat alarma şi apoi au început să tragă în ei cu puşca („Am zis «Asta-i invazia, băieţi, aveţi grijă! încearcă să ne invadeze»”, a povestit Gregorio Moreira, unul dintre pescarii cubanezi, într-un reportaj realizat de BBC la 50 de ani de la invazie.) Invadatorii au descoperit repede că plaja de unde ar fi trebuit să pornească ocupaţia era destul de greu de părăsit, iar situaţia a devenit şi mai dificilă când o bună parte din armata cubaneză (care s-a dovedit a fi destul de eficientă şi deloc slăbită) a apărut pe plajă şi a început să tragă în ei. A, ca şi un avion al forţelor aeriene cubaneze, care se pare că până la urmă nu fusese distrus de bombardierele neconvingător modificate.

În acest moment, forţelor de pe plajă le-ar fi prins tare bine ceva sprijin aerian, dar Kennedy era deja aşa de descurajat că nimeni nu se lăsase păcălit de tertipul cu „piloţii cubanezi dezertori”, încât a refuzat să-l autorizeze. Aşa că luptătorii cubanezi au rămas blocaţi pe plajă câteva

zile, apărându-se cu tot mai multă disperare în timp ce rămâneau fără muniţie.

La trei zile după începerea invaziei nereuşite, era clar că insurgenţii n-aveau să scape de pe plajă fără o intervenţie spectaculoasă, aşa încât Kennedy s-a răzgândit în cele din urmă şi a autorizat acordarea de sprijin aerian. Dar piloţii cubanezi se simţeau deja aşa de trădaţi de felul cum decursese misiunea, că au refuzat să mai decoleze. Aşa că Statele Unite au renunţat la orice aparenţă de neimplicare şi au recrutat membri ai Gărzii Naţionale din Alabama să zboare la bordul bombardierelor modificate, care aveau să fie escortate de un grup de avioane de luptă americane extrem de nemodificate. Sprijinul aerian ar fi oferit o şansă grupului de desant de pe plajă, numai că, în acest ultim act de minunată incompetenţă, au uitat de diferenţa de fus orar dintre Nicaragua, unde se aflau bombardierele, şi Miami, unde se aflau insurgenţii, astfel încât cele două grupuri de avioane n-au reuşit nici măcar să facă joncţiunea. Câteva dintre ele au fost doborâte.

Toată povestea s-a terminat cu Statele Unite devenite bătaia de joc a întregii lumi, cu Fidel Castro având o poziţie mai solidă ca oricând şi peste 1.000 de invadatori capturaţi, pentru care SUA vor plăti după câţiva ani o răscumpărare de 50 de milioane de dolari.

Partea bună a lucrurilor este că preşedintele american a învăţat din deficienţele procesului de luare a deciziilor – ceea ce s-ar putea să fi salvat pe toată lumea când nu a lăsat capetele înfierbântate să se manifeste în timpul crizei rachetelor, care s-a declanşat în anul următor. Şi, din fericire, impactul a fost atât de puternic, încât Statele Unite nu şi-au mai permis niciodată să ajungă într-o situaţie în care liderii lor să permită gândirii de turmă să-i împingă într-o invazie prost gândită, pe baza unor informaţii dubioase şi fără un plan clar sau o strategie de retragere.

Vai.

ŞASE DINTRE CELE MAI LIPSITE DE NOIMĂ RĂZBOAIE DIN ISTORIE

Războiul găleţii

Circa 2000 de persoane au murit în războiul din 1325 dintre oraşele-stat italiene Modena şi Bologna, care a început când nişte soldaţi din Modena au furat găleata unei fântâni din Bologna. Modena a învins şi a furat imediat altă găleată.

Războiul dintre Anglia şi Zanzibar

Cel mai scurt război din istorie, acesta a ţinut mai puţin de trei sferturi de oră. Un sultan din Zanzibar pe care autorităţile britanice nu-l agreau a ocupat tronul şi apoi s-a baricadat în palat. Britanicii au deschis focul asupra palatului şi au tras timp de 38 de minute, după care sultanul a fugit.

Războiul fotbalului în 1969, tensiunile dintre Salvador şi Honduras au degenerat într-un adevărat război – declanşat în mare măsură de incidentele violente din timpul unor meciuri de calificare încordate pentru Cupa Mondială la fotbal. (Salvador a câştigat la fotbal; războiul s-a încheiat la egalitate.)

Războiul pentru urechea lui Jenkins

Un război între Marea Britanie şi Spania, care a durat mai mult de zece ani şi s-a soldat cu zeci de mii de morţi, a început în 1731 pentru că nişte corsari spanioli au tăiat urechea unui căpitan de vas.

Până să i se pună punct, confruntarea s-a transformat în Războiul Succesiunii Austriece care a implicat aproape toate statele importante din Europa.

Rebeliunea oalei de noapte

Robert Curthose era fiul cel mai mare al lui Wilhelm Cuceritorul, care a fost împins la rebeliune deschisă împotriva tatălui său pentru că acesta nu i-a pedepsit pe cei doi fii mai mici după ce răsturnaseră în capul lui Robert o oală de noapte plină.

Războiul tronului de aur

Este o confruntare între Imperiul Britanic şi

populaţia aşanti din Africa de Vest, care a început după ce guvernatorul englez a făcut o criză din cauza „scaunului ordinar” care i-a fost oferit şi a cerut să stea pe Tronul de aur – un tron sacru pe care nu avea voie să se aşeze nimeni. Britanicii au câştigat războiul, dar guvernatorul n-a ajuns niciodată să stea pe tron.

Petrecerea superdistractivă a colonialismului

Dorinţa nestăpânită a omului de a explora, de a căuta întotdeauna orizonturi noi, este una dintre caracteristicile noastre definitorii. Este motivul pentru care specia noastră şi rudele ei apropiate s-au răspândit în toată lumea de mai multe ori, într-o singură clipită la scara evoluţiei. Şi este forţa motrice ce a dat formă lumii moderne – care este produsul tâmpit, haotic şi adesea inechitabil al mileniilor de migraţie şi comerţ, colonizare şi război.

Chemarea de a explora a fost cea care l-a împins în 1492 pe Cristofor Columb să ridice pânzele pe apele albastre întinse şi pustii ale Atlanticului, doar ca să ajungă, după câteva luni, să eşueze ca un idiot pe o grămadă de stânci.

Acel an era pe aproape de perioada cunoscută în general drept „Epoca marilor descoperiri”, deşi erau descoperiri numai dacă nu erai unul dintre cei care locuiau deja în locurile descoperite. Rutele comerciale terestre dintre Europa şi Asia, care fuseseră frumoase şi uşor de parcurs când Imperiul Mongol se întindea peste cea mai mare parte a Eurasiei (din nou, mai multe puţin mai încolo), erau blocate acum din cauza unei combinaţii între marea epidemie de ciumă din secolul al XIV-lea şi ascensiunea Imperiului Otoman. Şi aşa Europa, plină de noi tehnologii şi avidă de bogăţii, a pus ochii pe mări. Iar ceea ce a început ca o cursă pentru comerţ în Asia, Africa şi nou-descoperitele continente americane se va transforma repede în misiuni de ocupaţie şi cucerire.

După cum ştie aproape toată lumea, Columb a descoperit (mă rog, „descoperit”) Americile întâmplător, nimerind din greşeală în Caraibe în timp ce căuta o

scurtătură către India care să nu implice ocolirea capului sudic al Africii. Dar există şi o mulţime de păreri greşite despre *ce anume* a greşit el.

Potrivit uneia dintre relatările cele mai cunoscute, s-a dovedit că avea în principiu dreptate, deoarece credea în teoria eretică potrivit căreia Pământul era rotund; între timp, nebunii creduli rămaşi acasă credeau că era sortit să cadă peste capătul lumii. Asta e, îmi pare rău s-o spun, o mare porcărie. De fapt, cam orice persoană educată din Europa acelor vremuri (şi este valabil şi pentru majoritatea celor needucaţi) era pe deplin conştientă că Pământul avea forma unui glob şi o ştia de foarte mult timp. Era aşa de bine cunoscut încât, cu peste 200 de ani înainte de expediţia lui Columb, teologul Toma d'Aquino scria în trecere despre asta, ca exemplu de lucru pe care toată lumea îl consideră adevărat. Ţinând cont de faptul că şi în zilele noastre mai există încă o minoritate încăpăţânată care se îndoieşte de povestea Marelui Glob, e foarte posibil ca teoria Pământului plat să fie şi acum la fel de populară ca în secolul al XV-lea. În 2019, un grup de adepţi ai teoriei Pământului plat are de gând să organizeze o croazieră pentru comunitatea lor, care va fi o ocazie interesantă să-şi testeze teoriile. Bravo tuturor.

Deci nu, în epocă nu existau opinii divergente legate de forma Pământului. Scepticismul legat de aventura lui Columb venea dintr-o sursă complet diferită. Problema era că exploratorul încurcase unităţile de măsură, aşa încât calculele lui erau complet greşite.

Întregul său plan pentru această misiune se baza pe propriile calcule legate de două aspecte: cât de mare era Pământul şi cât de mare era Asia. Pentru ambele, rezultatele lui erau departe de realitate. Printre altele, ajunsese la concluzia că Asia era mult mai întinsă pe lungime decât în realitate (şi este destul de lungă oricum) şi astfel, cu un vânt bun, ar fi găsit în cele din urmă Japonia la câteva mii de kilometri la est de localizarea reală a insulei. Dar şi mai!

rău, şi-a făcut calculele privind circumferinţa globului pe baza lucrărilor astronomului persan din secolul al IX-lea Ahmad ibn Muhammad ibn Kathir al-Farghani. Nu era un punct de plecare grozav, pentru că existau estimări mai precise cam de pe vremea când matematicianul grec Eratostene din Cirene stabilise cu precizie cifra cu 1 700 de ani mai devreme. Dar nici măcar aceasta nu a fost cea mai mare greşeală a lui Columb.

Cea mai mare eroare a fost presupunerea că, atunci când vorbea de „mile”, al-Farghani se referea la mile romane, care au circa 4850 de picioare (1478 de metri). Dar al-Farghani nu la asta se referea. El vorbea despre mila arabă, care are undeva între 6500 şi 7.000 de picioare (între 1981 şi 2133 de metri). Aşa că atunci când spunea că un loc se află la un anumit număr de mile, de fapt se referea la o distantă mult, mult mai mare decât îşi dădea seama Columb.

Fanii filmului *This is Spinal Tap*[23] ştiu exact ce i s-a întâmplat lui Columb. El a confundat o unitate de măsură cu una complet diferită şi aşa a obţinut un model ridicol de mic. Columb a crezut că lumea are cam trei sferturi din dimensiunea reală. Adăugat la decizia lui de a muta Japonia la câteva mii de kilometri depărtare, rezultatul a fost că a crezut că trebuie să strângă provizii pentru o călătorie mult mai scurtă decât cea care-l aştepta. Mulţi dintre contemporani ziceau „cred că lumea ta n-are dimensiunea corectă, Cris”, dar el a rămas încrezător în calculele sale. Aşa că, per total, a avut destul de mult noroc să nimerească în Caraibe. (Nimeni nu se gândise serios la posibilitatea ca în locul unde n-avea cum să fie Asia să se afle un întreg continent diferit.)

---

23 Spinal Tap (1984), comedie având în centru o trupă rock care poartă același nume. La un moment dat, unul dintre personaje propune un montaj pentru una dintre piesele trupei, care să reprezinte ansamblul de la Stonehenge. Când face schița decorului pe un șervețel, scrie din greșeală simbolul pentru inch (") în locul celui pentru picioare ('), astfel încât decorul are numai 18 inchi (45 cm) în loc de 18 picioare (5,4 m). (N.r.)

Probabil merită adăugat că presupunerea eronată despre tipul de milă folosit de al-Farghani reflectă o gândire destul de eurocentrică din partea lui Columb! Dar să fim cinstiţi: n-a fost nici pe departe cel mai rău lucru pe care l-a făcut Columb pentru că avea o gândire prea eurocentrică.

Este tentant să te întrebi cât de diferită ar fi putut fi istoria omenirii dacă ar fi fost mai bun la matematică şi nu ar fi plecat niciodată în călătorie. Răspunsul este: probabil că nu prea tare, cu excepţia faptului că acum ar vorbi mai multă lume portugheza. La vremea aceea, portughezii erau cei mai buni navigatori şi marinari din Europa (expediţia lui Columb a fost finanţată de Spania numai pentru că Portugalia îl refuzase, pentru că portughezii ştiau că încurcase calculele) şi în anii următori aveau să acosteze în diferite zone ale Americilor. Pedro Älvares Cabral a ajuns în Brazilia în 1500. Un an mai târziu, fraţii Corte-Real au ajuns fie în Labrador, fie în Newfoundland, unde, anunţând lucrurile ce aveau să vină, au răpit 57 de localnici şi i-au vândut ca sclavi.

De fapt, singurul lucru care ar fi putut într-adevăr să producă o diferenţă în istoria relaţiilor dintre Lumea Veche şi Lumea Nouă ar fi fost ca o persoană, realmente orice persoană, să fie capabilă să-şi stăpânească impulsul natural de a ucide şi de a răpi primul locuitor peste care a dat. Cu nu mai puţin de cinci secole înaintea lui Columb, vikingii au fost în realitate primii europeni care au întemeiat o aşezare în America, Leif Eriksson fiind cel care a plecat din colonia din Groenlanda a vikingilor şi a dat peste un loc pe care s-a hotărât să-l numească Vinland („Ţara Vinului”, care e probabil Newfoundland-ul din zilele noastre). În comparaţie cu Groenlanda aridă şi deloc distractivă, pădurile şi fructele din Vinland trebuie să fi fost o veste minunată pentru vikingi, care chiar au înfiinţat, pentru câţiva ani, o colonie comercială. Din nefericire, perspectivele lor de a realiza schimburi comerciale cu localnicii din Vinland (probabil populaţia

Thule sau Skræling, cum îi spuneau vikingii) au fost oarecum diminuate de ceea ce s-a întâmplat când au dat pentru prima dată unii peste alţii.

Era prima întâlnire dintre europeni şi americani înregistrată oficial în istorie şi lucrurile au stat cam aşa: vikingii au găsit un grup de zece localnici care dormeau sub canoele răsturnate şi i-au omorât.

Fir-ar să fie, băieţi!

Deloc surprinzător, după aceea localnicii nu au fost foarte dornici de schimburi comerciale cu vikingii, iar încăierările dintre cele două grupuri erau ceva obişnuit – inclusiv o confruntare în care neînfricaţii vikingi înarmaţi cu săbii au fost aproape înfrânţi de „o prăjină cu o căpăţână uriaşă în capăt" (probabil o vezică de animal umflată), „care a zburat pe deasupra capetelor şi a făcut un zgomot înfricoşător când a căzut" Vikingii erau atât de speriaţi de noutatea balonului, încât ar fi pierdut lupta dacă Freydis Eriksdottir, sora lui Leif, nu i-ar fi alarmat pe băştinași expunându-şi sânii.

Ca urmare a acestor confruntări şi a altora mai puţin ciudate, aşezarea Vinland nu s-a pus de fapt niciodată pe picioare. Vikingii din Groenlanda au abandonat-o după zece sau douăzeci de ani. Mai mult, şi aşezarea din Groenlanda – care fusese întemeiată în primul rând pentru că Eric cel Roşu fusese exilat acolo fiindcă omora oameni – s-a redus treptat şi a dispărut în secolele care au urmat, iar restul vikingilor din ţinuturile nordice au încetat în mare măsură să-i mai acorde atenţie.

Dacă lucrurile ar fi mers diferit în Vinland, ideal cu mai puţine crime, atunci istoria chiar ar fi putut să urmeze un alt curs. O rută comercială stabilă între cele două Americi şi Europa, cu tot schimbul de cunoştinţe şi calificări care putea rezulta de aici, ar fi putut duce la expunere treptată între cele două populaţii. Ar fi putut însemna un decalaj mai puţin dramatic în domeniul tehnologiei şi al forţei militare decât cel care a transformat colonizarea europeană din secolul al XVI-lea într-o poveste

atât de dezechilibrată. (Le-ar fi putut oferi şi americanilor mai mult timp pentru a dezvolta rezistenţă la bolile infecţioase din Lumea Veche, în loc să fie loviţi cu tot filonul principal deodată.)

În egală măsură, lucrurile ar fi putut fi diferite dacă Abubakari al II-lea, conducătorul Imperiului Mali din secolul al XIV-lea, s-ar fi întors acasă din expediţiile sale. împărat al unuia dintre cele mai mari şi mai bogate imperii de la vremea aceea, care se întindea peste mare parte din Africa de Vest, el a renunţat la tron, putere şi bogăţii pentru a-şi satisface curiozitatea şi a afla dacă de cealaltă parte a oceanului există un ţărm. În 1312, a ridicat ancora din Gambia zilelor noastre, cu o flotă de 2000 de corăbii, se zice – şi niciuna dintre ele n-a mai fost văzută vreodată. Unii istorici malieni susţin că s-ar putea ca Abubakari să fi ajuns de fapt pe ţărmurile braziliene, dar, chiar dacă aşa a fost, nu s-a mai întors, ceea ce, haideţi să fim sinceri, e un element destul de important când vine vorba de explorare.

Sau poate că lucrurile n-ar fi putut sta altfel şi pur şi simplu aşa suntem noi. Când priveşti în perspectivă, o mare parte din istoria omenirii este doar povestea imperiilor care se ridică şi se prăbuşesc şi se omoară de nebune unele pe altele. Ca şi agricultura, conducătorii şi războiul – toate lucrurile care au contribuit, unele după altele, la începerea erei imperiilor –, imperiile nu câştigă neapărat pentru că reprezintă cel mai bun plan pe termen lung pentru umanitate, ci pentru că, atunci când *cineva* decide s-o facă, cam tot restul lumii trebuie să i se alăture sau să se lase zdrobit. E ca o bătaie într-un bar dintr-un western vechi, numai că o mulţime de oameni nu se mai ridică atunci când reîncepe să cânte pianul.

Când Columb a reuşit, în 1492, să scufunde din greşeală *Santa Maria* pe ţărmurile insulei Hispaniola, numărul indigenilor Taino se ridica la câteva sute de mii. Puţin peste 20 de ani mai târziu, după ce spaniolii au introdus mineritul, sclavia şi bolile din Lumea Veche, mai rămăseseră doar 32.000. Columb nu era bun la

matematică, sigur, dar categoric nu aceasta a fost cea mai mare greşeală a lui.

Nu este neapărat treaba istoricilor să emită sentinţe morale legate de trecut. Ei încearcă să descopere, să descrie şi să pună faptele în context; să înţeleagă şi să explice cum se trăia în alte vremuri şi să descopere reţelele întrepătrunse ale puterii şi conflictului care au dat naştere lumii în care trăim astăzi. Poţi face toate astea fără să-ţi dai cu părerea dacă a fost vorba despre virtute sau imoralitate. Fireşte, ţinând cont de complexitatea care-ţi dă dureri de cap, rareori e simplu să nu te apuci să emiţi sentinţe legate de trecut.

Din fericire, *exact* asta e treaba acestei cărţi, aşa că haideţi să stabilim rapid ceva: colonialismul a fost rău. Foarte, foarte rău.

Cât de rău, mai precis? Ei bine, una dintre estimările privind victimele colonialismului european numai în secolul XX indică un număr de circa 50 de milioane de morţi, care-l plasează alături de crimele lui Hitler, Stalin şi Mao – şi asta în secolul în care imperiile coloniale se prăbuşeau. În suta de ani care a urmat colonizării Americilor, o estimare mai degrabă conservatoare arată că 90% din populaţia continentului a murit în urma unei combinaţii de boli, violenţă şi muncă forţată – din nou, un număr de ordinul zecilor de milioane. Singurul motiv pentru care nu putem spune mai precis este că e dificil de estimat câţi oameni trăiau acolo înainte; realmente nu ştim ce am pierdut.

Sigur, povestea nu se reduce numai la numărul victimelor, înspăimântător prin lipsa sa de precizie. Comerţul cu sclavi africani, inventarea lagărului de concentrare, sclavia sexuală din imperiul japonez, sistemul spaniol *encomenienda* din Americi (unde conchistadorii primeau ca răsplată echipe de muncă formate din localnici, cum ar primi angajaţii unei firme proaspăt înfiinţate opţiunea de a cumpăra acţiuni umane la preţ preferenţial) – lista grozăviilor este lungă şi aproape insuportabil de

cumplită. Şi putem adăuga şi multitudinea de civilizaţii şterse de pe faţa pământului, istoria distrusă şi transferul ilegal de bogăţie dintr-o parte în cealaltă a lumii, încă vizibil în perspectivele şi confortul relative de care ai şanse să te bucuri astăzi în funcţie de colţişorul de lume unde te-ai născut.

f

Cum am spus. Rău. Partea asta a cărţii nu e foarte amuzantă, îmi pare rău.

Poate că nici n-ar fi fost nevoie să spunem toate astea, dar ne aflăm în toiul unei reacţii destul de intense de tip „colonialismul a fost de fapt bun”, aşa că iată-ne aici. Argumentul este, pe scurt, că beneficiile colonialismului pentru cei colonizaţi şi descendenţii lor – modernizarea economiei, construirea infrastructurii, transferul de cunoştinţe ştiinţifice şi medicale, introducerea conceptului de domnie a legii – depăşesc greşelile regretabile care au fost făcute. Dar oricum încerci să îndulceşti pilula, situaţia tot se reduce la aserţiunea că popoarele colonizate erau în mod fundamental *necivilizate*; incapabile de autoguvernare, imune la progres şi insuficient de avansate pentru a-şi utiliza resursele naturale în mod corespunzător. Nu făceau decât să stea cu fundul pe o grămadă de aur ca nişte idioţi amărâţi şi habar n-aveau ce să facă cu el.

În primul rând, aceste afirmaţii se bazează mai mult pe mituri despre situaţia societăţilor precoloniale decât pe fapte şi exagerează superioritatea câtorva ţări – temporară din punct de vedere istoric şi cât se poate de conjuncturală – în privinţa tehnologiei militare, făcând-o să pară un fel de lege morală imuabilă care stabileşte lui ar Trebui să i se permită să conducă Lumea. Mai mult, se bazează pe presupoziţia nerostită că fără colonizare restul lumii ar fi rămas pur şi simplu în stază în ultimii 500 de ani sau că este de neconceput ca – fără să dai buzna într-o ţară şi să o revendici – oamenii să poată face schimburi de cunoştinţe ştiinţifice sau tehnologice peste graniţe. Ideea este că, fără

toată această colonizare generoasă, ţinuturile colonizate ar fi încă blocate undeva în anii 1600. Acum acest lucru pare improbabil, mai ales ţinând cont de schimbul de idei între ţări care a determinat avântul iniţial al progresului tehnologic european, dar bineînţeles că este imposibil de dovedit că lucrurile stau într-un fel sau altul, pentru că pur şi simplu nu există destule ţări în lume care să nu fi fost nici colonizate, nici colonizatoare ca să putem face o cercetare. Avem exemplul Thailandei, aproape singura care a reuşit să scape. Tocmai am căutat pe net şi s-a dovedit că în Thailanda există electricitate, aşa încât, plecând de la exemplul ăsta singular, mă gândesc că acest argument ar putea fi o prostie.

Dar, în ultimă instanţă, aici e vorba despre lucruri diferite, pentru că oamenii nu fac distincţia între bine şi rău aşteptând câteva sute de ani şi apoi făcând un fel de analiză cost-beneficii retrospectivă a acţiunilor lor. Pare mai mult o încercare ulterioară de a justifica lucrurile pe care deja vrei să le crezi. Ca urmare, discuţia despre colonialism tinde să implice doi oameni care tot strigă unul la celălalt „Dar există trenurile!” şi „Da, dar şi masacrul de la Amritsar[24]!”, până le piere tuturor cheful. (Ca să se ştie, nu, trenurile nu contrabalansează masacrele şi o spun în condiţiile în care chiar îmi plac trenurile.)

Nimic din toate acestea nu înseamnă că pentru toate relele din lume ar fi responsabil colonialismul, pentru că nu e aşa; sau că înainte de venirea coloniştilor societăţile pe care aveau să le colonizeze erau toate nişte oaze binecuvântate de pace şi bună înţelegere, unde toată lumea trăia în armonie cu natura, pentru că nu erau. Sper că din carte a reieşit până acum destul de clar că abilitatea noastră de a fi tâmpiţi şi îngrozitori s-a manifestat destul de des în istoria lumii. Nu înseamnă decât că oamenii, ca specie, ar trebui probabil să încerce să se gândească la

24 Amritsar (oraș în nord-vestul Indiei) este cunoscut pentru masacrul comis în aprilie 1919 de trupele britanice, care au deschis focul asupra unei mulțimi de 50000 de persoane; intervenția s-a soldat cu circa 1 000 de morți. (N.r.)

trecut pe baza celor întâmplate în realitate şi nu a unei năzuinţe nostalgice şi nedesluşite către nişte poveşti simple despre gloria imperiilor.

Ca să dau un simplu exemplu: ideea că sistemul colonial a adus un stil de guvernare luminat şi a împământenit domnia legii în ţările colonizate nu se prea potriveşte cu istoria numeroaselor tratate semnate între puterile coloniale şi indigeni – o istorie care nu vorbeşte tocmai despre „respectarea domniei legii”. Această noţiune ar fi o surpriză pentru, să zicem, populaţiile de nativi americani care au semnat sute de astfel de tratate cu guvernele Marii Britanii şi apoi ale Statelor Unite, pentru ca toate să fie încălcate, iar ei să rămână fără pământuri. Ar fi o surpriză şi pentru populaţia Maori, care a semnat Tratatul de la Waitangi, unde o serie de erori de traducere între versiunile în engleză şi maori au produs o ambiguitate convenabilă în legătură cu drepturile cedate. Ar fi o surpriză şi pentru populaţia Xhosa, care trăia în colonia britanică Kaffraria (da, chiar au botezat teritoriul după termenul peiorativ cu conotaţii rasiale la adresa populaţiei de negri[25]) din sudul Africii şi care a fost nevoită, în 1847, să îl privească pe proaspăt instalatul guvernator, Sir Henry Smith, râzând în timp ce rupea simbolic tratatul de pace în faţa conducătorilor indigeni şi apoi i-a obligat să înainteze unul câte unul şi să-i sărute cizmele.

Apropo, acestea nu sunt metafore. Chiar aşa a făcut. Merită reţinut că istoria britanică îl ţine minte în general pe Sir Henry Smith drept un personaj energic şi eroic, imortalizat într-un roman romantic popular care descrie căsătoria lui de basm cu o fată [autorul îşi verifică notiţele] de 14 ani.

Toate acestea ne aduc înapoi la una dintre temele cărţii: capacitatea noastră profundă şi constantă de a ne păcăli singuri cu poveşti sau amăgiri despre ceea ce facem

25 Kaffir — termen peiorativ folosit în sudul Africii pentru orice african de culoare (N.r.)

în realitate. Menţinerea unui imperiu cere eforturi eficiente şi permanente de mitizare a prezentului şi de rememorare deformată a trecutului. Nepotrivirea era acolo de la bun început: de aceea scrierile lui Columb arată că era convins că face lucrarea Domnului răspândind credinţa creştină în acelaşi timp în care cântărea potenţialul pentru cucerire şi înrobire al populaţiei Taino. Şi tot de aceea britanicii au distrus sistematic zeci de mii de înregistrări din evidenţele lor când au părăsit Africa, la sfârşitul perioadei imperiale, arzându-le efectiv şi aruncându-le în mare, într-un efort de a şterge istoria şi de a institui amnezia colectivă. (în Uganda, această operaţiune a primit denumirea foarte potrivită „Moştenirea”.)

Şi nicăieri nu este acest lucru mai limpede decât în ironia profundă şi sumbră a unei singure acţiuni, probabil cea mai înfiorătoare din toată era colonială – când regele Leopold al II-lea al Belgiei a cumpărat, în nume personal, aproape 2, 6 milioane de kilometri pătraţi de teren în bazinul fluviului Congo, unde a declanşat un adevărat holocaust al muncii forţate, mutilant şi profitabil, soldat cu moartea a poate 10 milioane de oameni în decurs de două decenii. Ironia este că totul a fost făcut, oficial, în numele filantropiei. Terenul a fost donat în 1885 Asociaţiei Internaţionale Africane, organizaţie înfiinţată de Leopold. Donaţia a avut loc la Conferinţa de la Berlin – o întâlnire în care ţările Europei şi-au împărţit Africa între ele, catalizând „Cucerirea Africii”, o mişcare ce a dus colonizarea continentului la un nou nivel. Misiunea filantropică a Asociaţiei Internaţionale Africane ar fi trebuit să fie „civilizarea” populaţiei din Congo. În realitate, a transformat întreaga ţară într-o imensă plantaţie de cauciuc, unde pedeapsa pentru neîndeplinirea normelor era moartea sau tăierea mâinilor, picioarelor sau nasurilor. Pentru că belgienii voiau să se asigure că trupele lor nu-şi irosesc muniţia scumpă pe activităţi care nu erau esenţiale – adică orice altceva în afară de omoruri –, soldaţilor li se cerea să predea un anumit număr de mâini

tăiate, ca să demonstreze câţi oameni au omorât. Un glonţ, o mână. Şi aşa coşurile cu mâini amputate au devenit un fel de monedă a locului, care putea fi recoltată nestingherit atât de la morţi, cât şi de la cei vii.

Fireşte, Leopold şi-a numit ţara „Statul liber Congo”. Aşa că da. Colonialismul a fost rău.

Aceasta este o carte despre eşecuri şi, deşi colonialismul a fost categoric rău, n-a fost chiar *un eşec*. Dacă reuşeşti cumva să ignori etica şi să te uiţi doar la rezultat, a fost în mare parte un succes răsunător şi mulţi dintre cei aflaţi în spatele lui au ajuns regi (în special cei care, de fapt, erau deja regi).

Însă deşi imaginea de perspectivă este că da, puterile coloniale au reuşit să devină extrem de bogate, furând agresiv lucruri de la restul lumii, aceasta pierde din vedere cât de cumplit de incompetentă a fost o foarte mare parte din goana după teritorii coloniale. Toată automitizarea despre aventurieri plini de eroism, combinată cu ispita unor bani care s-ar fi câştigat uşor, a însemnat că o mulţime de oameni care s-au aruncat în proiectul imperialist erau, ca s-o spun pe şleau, complet idioţi.

Epoca descoperirilor abundă de exemple la scară mare ale efectului Durming-Kruger. Un şir aparent nesfârşit de bărbaţi profund necalificaţi, lipsiţi de experienţă şi de multe ori dezechilibraţi au fost trimişi să conducă

expediţii sau colonii, în principal doar pe baza faptului că se arătau extrem de încrezători în capacităţile lor şi păreau genul corespunzător de băiat.

Să-l luăm, de exemplu, pe John Ledyard, căruia britanicii i-au încredinţat conducerea unei expediţii care să găsească mult-căutatul izvor al râului Niger, în pofida faptului că singura lui experienţă africană fusese o scurtă escală la extremitatea sudică a continentului. Născut în Connecticut, pe atunci colonie britanică, Ledyard şi-a căpătat reputaţia de mare explorator pentru că a scris o carte populară despre călătoriile lui ca membru al

echipajului condus de căpitanul Cook. Aventurile lui de unul singur lăsau totuşi de dorit.

Una dintre abilităţile pe care le avea fără îndoială Ledyard era să-şi facă prieteni printre oamenii importanţi şi să-i convingă să îi dea bani. Primul său proiect a fost o companie pentru comerţul cu blănuri, care tot nu se materializa. Însă în timp ce se afla la Paris în căutare de parteneri de afaceri, a obţinut sprijinul unor personalităţi importante – inclusiv Thomas Jefferson, marchizul de Lafayette şi alţi câţiva care nu fac parte din distribuţia lui *Hamilton*[26] – pentru o cu totul altă expediţie. Era un plan îndrăzneţ, potrivit căruia urma să străbată toată Rusia, până la strâmtoarea Bering, iar de acolo să navigheze până în Alaska şi să exploreze toată lungimea Coastei de Vest a Americii. Jefferson, care venise cu ideea, l-a descris pe Ledyard drept „un om de geniu… neînfricat şi întreprinzător”.

Ledyard a rămas fără un sfanţ în timpul călătoriei către Sankt-Petersburg, dar a împrumutat nişte bani şi a reuşit să ajungă la Irkutsk, unde expediţia s-a încheiat după ce a fost arestat pentru spionaj.

Când, în cele din urmă, s-a întors fără un ban la Londra în 1788, i s-a oferit ocazia să conducă expediţia spre ceea ce era cunoscut drept „cea mai neagră parte a Africii” în ciuda faptului că nu vorbea arabă şi avea în cel mai bun caz un palmares pestriţ, secretarul Asociaţiei Africane – grupul care făcea angajările pentru această expediţie – a fost impresionat pe loc. Domnul Beaufoy povesteşte fără suflare că la prima întâlnire cu Ledyard a fost „impresionat de masculinitatea acestei persoane, de lăţimea pieptului, de expresia deschisă şi de vioiciunea ochilor lui… L-am întrebat când ar pleca. «Mâine

26 Musical american scris de Lin-Manuel Miranda și inspirat din biografia lui Alexander Hamilton publicată în 2014 de Ron Chernow. Musicalul urmărește viața lui Hamilton, unul dintre părinții fondatori ai Statelor Unite, incluzând numeroase personaje printre care se numără marchizul de Lafayette, Aaron Burr sau foștii președinți George Washington, John Adams, James Madison și Thomas Jefferson. (N.r.)

dimineaţă», a fost răspunsul lui”. O singură seară ar putea fi o perioadă suspect de scurtă ca să pregăteşti o expediţie pe un teritoriu neexplorat, aflat pe un continent pe care nu l-ai văzut decât de pe puntea corăbiei, dar probabil că nici n-ai un piept aşa de bărbătesc cum avea John Ledyard.

Până la urmă, acesta nu a ajuns mai departe de Cairo, unde a început să sufere de „indispoziţie biliară” şi a încercat să se trateze singur înghiţind acid sulfuric. Care, deloc surprinzător, l-a ucis. A murit în ianuarie 1789, singurele câteva lucruri notabile din aventura lui africană fiind câteva descrieri cu adevărat utile ale rutelor de caravane şi scrisori către Thomas Jefferson, în care susţinea că egiptenii sunt proşti şi râdea de Nil că nu e la fel de bun ca râul Connecticut.

Robert O’Hara Burke (1820 – 1861)

Şi a mai fost şi Robert O’Hara Burke, un impozant poliţist irlandez cu barbă, un temperament violent şi o totală lipsă de simţ de orientare, care a plecat în 1860 să exploreze centrul Australiei, pornind de la Melbourne şi îndreptându-se către litoralul nordic. Plecată din Melbourne în aclamaţiile mulţimii, expediţia lui Burke a înaintat incredibil de încet, în mare parte din cauză că transporta peste 20 de tone de echipament, care includea obiecte esenţiale, cum ar fi un set uriaş de masă şi scaune

cu furnir de cedru, un gong chinezesc şi 12 perii pentru mătreaţă.

Mulţumită temperamentului lui Burke şi totalei sale lipse de abilităţi de explorator, fluctuaţia de personal a fost ridicată, mulţi dintre membrii expediţiei fiind fie daţi afară, fie plecând din proprie iniţiativă. Când înaintarea chinuitor de lentă l-a convins în cele din urmă să scape de o parte din provizii, a ales să renunţe la cea mai mare parte a armelor şi muniţiei, ca şi la rezerva de limete, folosite pentru prevenirea scorbutului. Până la urmă, după ce parcursese vreo 3 200 de kilometri, lăsase în urmă cea mai mare parte a expediţiei şi plecase mai departe cu numai trei oameni şi câteva cămile, Burke, mort de oboseală, a ajuns la vreo 20 de kilometri de coastă, după care s-a întors pentru că avea în faţă o mlaştină cu mangrove. A murit pe drumul de întoarcere, la scurt timp după ce trăsese cu puşca într-un grup de aborigeni – care trecuseră pe lângă el şi le oferiseră bărbaţilor hămesiţi mâncare şi ajutor.

Chiar şi unii dintre exploratorii care s-au bucurat practic de succes se descurcau de fapt foarte prost. Ca René-Robert Cavalier, un francez care a ajuns să revendice în numele Franţei o mare parte din zona de coastă americană şi să dea numele zonei care a devenit statul Louisiana. Descris de un oficial francez ca fiind „cel mai capabil om din câţi am cunoscut”, primele sale isprăvi de explorator au fost determinate de convingerea că poate găsi un traseu spre China trecând prin Ohio. Era şi un tip arogant – trăsătură de caracter nefericită pentru un explorator –, având talentul de a-i enerva pe cei mai mulţi dintre tovarăşii săi de călătorie. Ultima lui expediţie, întreprinsă în 1687, a fost o încercare de a invada Mexicul şi de a-l cuceri de la spanioli cu o armată formată din numai 200 de francezi. După ce s-a tot dondănit pe tot parcursul călătoriei şi a pierdut câteva nave, depăşind apoi cu peste 800 de kilometri locul de acostare, Cavalier a fost asasinat în cele din urmă de propriii săi oameni, undeva în

Texas.

Însă poate că autoamăgirea şi infatuarea erei coloniale este cel mai bine ilustrată de istoria coloniei care n-a existat niciodată – încercarea eşuată a unui popor de a deveni actor la nivel global, care a lăsat în schimb ţara secătuită şi umilită. Aceasta este povestea nefericită a Imperiului Scoţian.

Omul care a ruinat Scoţia

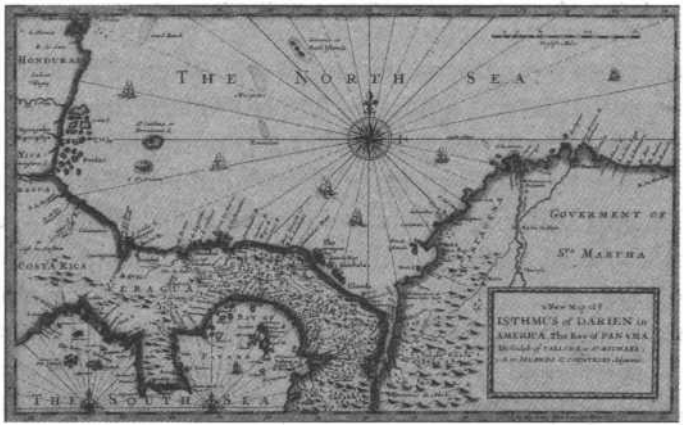

Hartă a istmului Darien, 1721

Ca mulţi oameni a căror viaţă a ajuns clar în coloana cu „pierderi” a istoriei, şi William Paterson a avut o viziune.

Nu numai că a avut o viziune; a avut şi priceperea şi tenacitatea să-i convingă pe alţii să-i accepte planul. Paterson era de meserie bancher şi om de finanţe, dar în sufletul lui era un negustor: un om care părea să îmbine, într-un ambalaj irezistibil, rigoarea unui actuar, sufletul unui poet şi convingerea înflăcărată a unui predicator. Păcat că tocmai această viziune s-a sfârşit cu mii de morţi şi a lăsat Scoţia sa natală în ruină financiară – şi, mai rău, la mila vecinului său de la sud. De fapt, fără planurile dezastruoase ale lui Paterson, ar fi posibil ca Marea Britanie să nici nu existe în ziua de azi în forma pe care o cunoaştem.

Este povestea unei ţări care s-a dedicat unor ambiţii măreţe, dar vagi, pe baza declaraţiilor publice ale unor

ideologi fanatici, a avertismentelor neluate în seamă ale unor experţi şi a refuzului încăpăţânat de a accepta realitatea şi de a schimba cursul, chiar şi când lumea îţi transmite semnale foarte clare că s-ar putea să fi făcut o greşeală. (Mai e şi o poveste despre englezii care au fost nişte nenorociţi, dar probabil că asta se subînţelege.)

Viziunea lui Paterson era cea a unui imperiu scoţian care avea să devină sufletul comerţului global. Şi ştia exact unde voia să se afle primul avanpost al acestui imperiu: un paradis verde aflat în cealaltă parte a Oceanului Atlantic, aşezat pe axul Americilor. Locul se numea Darien.

Între 1698 şi 1699, circa 3.000 de colonişti au pornit din Scoţia, susţinuţi de un val de nationalism şi cam jumătate din averea ţării, îmbătaţi de speranţa că vor găsi paradisul lui Paterson şi vor pune bazele unui imperiu, înainte de sfârşitul secolului, au descoperit că nu era deloc un paradis, majoritatea erau morţi, iar averea ţării ar fi putut fi la fel de bine aruncată în apele Atlanticului.

Acum, în apărarea lui Paterson, nu toate viziunile lui erau dezastruoase. De fapt, una dintre celelalte dăinuie până în ziua de azi – în 1691, a propus pentru prima dată şi apoi, după trei ani, a devenit membru fondator al Băncii Angliei. (Şi în caz că vă întrebaţi: la un an după ce Banca Angliei a fost fondată de un scoţian, Banca Scoţiei a fost fondată de un englez.) Din multe puncte de vedere, Paterson a văzut mult înaintea celor mai mulţi cum va modela comerţul globalizat lumea în care trăim astăzi. Dar era şi optimist („comerţul poate spori comerţul, iar banii pot genera bani până la sfârşitul lumii”), şi extrem de încăpăţânat. Atitudinea lui a reuşit să-i enerveze pe ceilalţi directori ai Băncii Angliei suficient de tare încât să fie obligat să demisioneze din consiliul de administraţie la mai puţin de un an după înfiinţarea acesteia.

Aşa că Paterson a revenit la ideea care fusese un fel de obsesie timp de mai mulţi ani: o colonie comercială la Darien, pe coasta de est a istmului Panamá, fâşia subţire de uscat care forma cel mai îngust punct al continentului

american. Cu secole înainte de construirea faimosului canal, era deja clar că Panamá era locul unde călătoria din Atlantic în Pacific şi invers era cel mai simplu de făcut. Nu tocmai *simplu*, pentru că uscatul nu era nici pe departe simplu de străbătut – totuşi mai rapid şi mai sigur decât călătoriile primejdioase pe mare, în jurul Capului Horn sau prin strâmtoarea Magellan. Făcând legătura între cele două oceane, scria Paterson cu înfloriturі melodramatice, Darien va deveni „poarta către mări şi cheia universului”.

Aceste lucruri se întâmplau la începutul apogeului expansiunii sălbatice a Europei, iar Scoţia îşi dorea şi ea să ia parte la acţiune. Până în anii 1690, spaniolii şi portughezii îşi luaseră, timp de aproape două secole, partea leului din resursele pe care le extrăseseră din coloniile lor americane; mai recent, englezii şi olandezii intraseră în joc cu mare succes. Buluceala pentru crearea de imperii globale acoperea acum Asia, Africa şi Americile, în condiţiile în care strategia generală „fă-ţi apariţia cu puştile şi ia-le tot” promitea în continuare bogăţii nemaivăzute, fără vreun semn de încetinire a ritmului.

Epoca imperială a fost şi epoca revoluţiei financiare: în consecinţă, mare parte dintre cele mai riscante aspecte ale colonialismului au fost jucate nu numai de către state, ci şi de societăţi anonime susţinute de state şi listate public, care estompau limitele dintre afacerile comerciale şi geopolitică. Printre acestea se numărau şi monştri notorii cum erau Compania britanică a Indiilor Orientale şi Compania olandeză a Indiilor Orientale şi modelul acestora avea de *1*

gând Paterson să-l copieze în mare pentru compania lui. Acestea aveau influenţă globală, averi colosale şi o putere care o depăşea pe cea a multor state. Fără îndoială, de multe ori companiile acţionau ca nişte ţări de sine stătătoare şi exercitau o influenţă incredibilă asupra guvernelor din propriile lor ţări. (Foarte diferit de ceea ce se întâmplă azi.)

În plus, anii 1690 au fost şi o perioadă de nesiguranţă

şi îndoială în Scoţia. Scoţienii erau îngrijoraţi încă de când Iacob al VI-lea, cel care comandase o nouă traducere a Bibliei şi fugărise vrăjitoare, se dusese spre sud în 1603 şi unificase coroanele Scoţiei, Angliei şi Irlandei. Făceau parte dintr-o uniune, da, dar încă erau o naţiune independentă din punct de vedere politic: aveau propriul parlament, îşi adoptau propriile legi şi îşi păstraseră moneda. Cu toate acestea, unele pături ale societăţii scoţiene aveau suspiciuni tot mai mari că înţelegerea nu era cinstită. Unificarea coroanelor, credeau ei (nu fără motiv) era un aranjament care venea doar în sprijinul intereselor englezilor; Scoţia avea să rămână întotdeauna ruda mai săracă, iar dictatele transmise de la Londra aveau să favorizeze întotdeauna capitala britanică în detrimentul Edinburgh-ului.

Aceste sentimente erau intensificate şi de faptul că alţii insistau pentru o uniune şi mai strânsă cu Anglia. Iar atmosfera încărcată a fost zgândărită şi mai tare de problemele financiare din anii 1690 – o criză monetară în Anglia, un rege care încerca să finanţeze războaie în ţări străine şi „cei şapte ani de năpastă” ai recesiunii, recolte compromise şi penuria de alimente din Scoţia care au dus la înfometarea şi sărăcirea multora. În loc să-i facă pe scoţieni mai puţin dornici să-şi asume riscuri, criza economică s-a dovedit un teren fertil pentru oricine venea cu o promisiune de a schimba statu-quo-ul. Aşa că, atunci când a apărut planul lui Paterson, a fost îmbrăţişat cu înflăcărare patriotică, fiind considerat o cale prin care Scoţia îşi putea reafirma independenţa, se putea elibera din chingile uniunii şi îşi putea lua viitorul în propriile mâini.

Paterson nu şi-a conceput planul ca pe o chestiune de mândrie naţională – de fapt, încercase să convingă şi alte ţări să-l susţină înainte să se îndrepte către ţara sa natală. Şi chiar şi după ce fusese înfiinţată drept companie scoţiană în 1695 („Compania pentru comerţul Scoţiei cu Africa şi Indiile”, sprijinită de o lege adoptată de

parlamentul scoţian, care îi oferise un domeniu de activitate larg şi termeni ridicol de generoşi), tot a încercat să găsească finanţare la Londra. Acesta este momentul când au început toate s-o ia razna – şi când fondatorii au început să nu mai ia în seamă semnalele de avertizare.

În primul rând, totuşi, lucrurile *nu* au luat-o razna; de fapt, au mers chiar cum trebuie. *Prea* bine, după cum s-a dovedit. Cu reputaţia lui Paterson la Londra şi abilităţile lui de negustor, la care se adăuga un entuziasm nestăpânit pentru societăţile anonime şi cu ambiţii globale.

Compania Scoţiei n-a avut nicio problemă să găsească susţinători, atrăgând angajamente de finanţare în valoare totală de circa 300.000 de lire sterline – o sumă mare. Din păcate pentru ea, interesul pentru proiect a fost atât de mare, încât n-avea cum să nu atragă şi atenţia Companiei Indiilor Orientale.

Ca să ne exprimăm eufemistic, Compania Indiilor Orientale nu era prea încântată de perspectiva competiţiei. La fel ca mare parte din restul comunităţii de afaceri de la Londra, şi aceasta fusese înspăimântată de moarte de problemele financiare din ultimii zece ani şi înregistrase pierderi masive în ultimul an. La acea vreme, Compania Scoţiei nu-şi stabilise ca obiectiv zona Panamá şi (în speranţa complet deşartă de a păstra supersecretul) nici măcar nu menţionase public ideea unei expediţii în America. În schimb, după cum sugera denumirea completă a companiei, proiectul era prezentat ca având drept obiectiv Africa sau Indiile de Est. Răspunsul previzibil al Companiei Indiilor Orientale a fost, ca să parafrazăm aproximativ, „nici în ruptul capului”.

Şi aşa, compania a cărei putere şi bogăţie era legată fără scăpare de succesul proiectului imperial britanic a început să-şi facă simţită influenţa. Pentru Compania Scoţiei, aceasta a fost prima lecţie de *realpolitik* în formă dură în comerţul global: că doar fiindcă spui „vrem să facem comerţ internaţional la greu” şi, mai mult, vrei să faci comerţ internaţional aşa cum ţi-ai dori tu nu înseamnă

că restul lumii o să fie pur şi simplu de acord cu tine.

Parlamentul englez era revoltat de termenii legii adoptate de parlamentul scoţian, care îşi dădea singur cu stângul în dreptul oferind companiei o oportunitate de vis pentru liberul schimb: scutirea totală de tarife şi taxe vamale şi de import pe o perioadă de 21 de ani. Parlamentarii englezi voiau să ştie cum va afecta acest lucru relaţiile vamale şi comerciale dintre Anglia şi Scoţia şi cum de i se permisese parlamentului scoţian să adopte o asemenea lege. Cum între cele două ţări nu exista o graniţă fizică, legiuitorii au avertizat că „bunurile sus-numite vor fi inevitabil aduse de scoţieni în Anglia pe furiş… întru prejudicierea gravă a Majestăţii Voastre la vămile Voastre”.

Parlamentul englez a lansat anchete, a cerut rapoarte şi a ameninţat că va aduce acuzaţii împotriva oricui implicat în Companie. Regele William, luând partea englezilor (ceea ce n-a surprins pe nimeni), a făcut cunoscut că era al naibii de ofticat. Moment în care toate angajamentele de investiţii de la Londra s-au mistuit în mod misterios.

Povestea s-a repetat când compania a încercat să strângă fonduri pe continent, în capitalele comerciale Amsterdam şi Hamburg. Compania Olandeză a Indiilor Orientale nu a fost nici ea mai fericită de această stare de lucruri decât sora ei din Anglia, iar eforturile sale – alături de un şiret diplomat englez care a dus o campanie de denigrare fără egal împotriva companiei – au făcut ca Paterson şi colegii lui să aibă o mulţime de întâlniri la cafea, la care erau obţinute informaţii despre planurile lor, dar s-au ales cu puţin în ceea ce priveşte banii propriu-zişi.

Însă dacă eforturile Angliei de a zdrobi visurile scoţiene au mers de minune în privinţa blocării investiţiilor externe, au avut un efect diametral opus în Scoţia. Întărâtaţi de sentimentul justificat al nedreptăţii, scoţienii au îmbrăţişat proiectul nu numai ca pe o oportunitate financiară, ci şi ca pe o expresie a identităţii naţionale.

Poate că Paterson n-a avut de gând ca proiectul Darien să devină un exerciţiu nationalist – chiar nu era interesat decât de aplicarea în practică a teoriilor sale –, dar, negustor înnăscut fiind, ştia când să profite de sentimentul popular, aşa că şi-a legat bucuros experimentul economic de valul de înflăcărare patriotică şi revoltă naţionalistă.

La 26 februarie 1696, când s-au deschis la Edinburgh registrele de subscripţie pentru Companie, s-au adunat mulţimi impresionante, ceea ce nu era chiar normal pentru ce reprezenta, de fapt, *Contabilitate*: *Transmisiune în direct*\ Scoţienii au *revărsat* efectiv bani în proiect. Scoţia nu era o ţară bogată la vremea aceea, dar nici chiar după cei şapte ani de năpastă tot nu era o ţară săracă. La fel ca mare parte din restul Europei, avea o clasă de mijloc înfloritoare, care se număra printre cei mai entuziaşti susţinători ai proiectului – spre deosebire de alte societăţi, cum era Compania Indiilor Orientale, ai căror investitori erau limitaţi mai degrabă la nobilime şi negustorii bogaţi. Potrivit istoricului şi autorului Douglas Watt, care a studiat actele companiei pentru cartea *The Price of Scotland*, cel mai mare grup unitar de susţinători era format din micii proprietari de terenuri care nu făceau parte din nobilime. Dar lucrurile nu s-au oprit aici. Un segment reprezentativ al societăţii scoţiene şi-a investit banii în Companie – de la nobilii de frunte la avocaţi, doctori, clerici, profesori, croitori, soldaţi, ceasornicari, cel puţin un „săpunar” şi chiar şi nişte servitori mai înstăriţi. Entuziasmul era contagios. Principalul subiect de discuţie pretutindeni erau poveştile despre bogăţiile extraordinare care aşteptau în colonii; se scriau cântece şi poezii de slavă pentru companie şi se ridicau rugăciuni care să-i aducă noroc.

E greu să dai o cifră precisă, date fiind ciudăţeniile istoriei şi faptul că în ţară erau în circulaţie două monede, însă Watt estimează că în vistieria companiei a intrat o sumă cuprinsă între o şesime şi o jumătate din *masa monetară totală a Scoţiei din acea perioadă*. Când incluzi întreaga sumă subscrisă (pentru că numai o parte din bani

trebuia plătită în avans), este posibil ca fondurile angajate să fi depăşit de fapt valoarea totală a monedei aflate în circulaţie.

Ca să fie clar, ăsta nu e un lucru bun.

Paterson părea să fi înţeles bine cum pot fi alimentate ideile fixe financiare şi profita de acest lucru. De fapt, punea problema în termeni tulburător de asemănători cu ceea ce se înţelege astăzi prin „viralizare”. Într-o scrisoare din 1695 spunea că, „dacă nu merge de la prima încercare, strângerea unui fond reuşeşte arareori sau niciodată, gloata fiind condusă de obicei mai mult de exemplu decât de raţiune”. S-ar putea ca unul dintre factorii-cheie să fi fost faptul că registrele de subscripţie nu erau private, ci publice, şi cu siguranţă Compania le făcuse publice tocmai pentru ca toată lumea să vadă cine erau investitorii. Iar Paterson viza în mod deliberat personalităţi proeminente („agenţi de influenţă”, dacă vreţi) care să susţină cauza de la început, în speranţa că vor fi exemplul care să-i îndrume cu mai multă forţă decât raţiunea. Ca un fel Kickstarter sau GOF – und Me de secol al XVII-lea, strategia lui Paterson a transformat simpla susţinere a Companiei dintr-o decizie financiară personală într-o declaraţie publică de credinţă – şi i-a făcut pe cei care *nu* o susţineau să sară în ochi prin absenţă.

Fireşte, toate acestea au dus la crearea unei spirale care se amplifica singură şi a unei atmosfere unde vocile care se opuneau sau îşi exprimau scepticismul erau acoperite. În 1696, John Holland (englezul care fondase Banca Scoţiei) nota cu părere de rău că, atunci când a încercat să critice proiectul, a fost acuzat de spionaj în beneficiul Companiei Indiilor Orientale. „Aşa de mare este zelul populaţiei în privinţa (companiei) pentru comerţul cu India şi Africa, că mulţi s-au întors din acest motiv împotriva mea; şi pentru că nu pot răspunde la ce am ridicat eu împotriva proiectului lor, îşi spun unul altuia că nu trebuie să credem ce zis-a domnul Holland, pentru că e englez… a devenit periculos să-şi exprime omul gândurile

liber pe acest subiect şi oamenii sunt şi mai îngroziţi şi temători să-şi spună părerea…”

Combinaţia de indignare faţă de acţiunile englezilor, siguranţa de sine patriotică tot mai puternică, promisiunile avântate şi o viziune convingătoare, şmecheria cu transformarea sprijinului într-un spectacol şi ispita de modă veche cu banii făcuţi repede au creat cam cel mai fertil cu putinţă teren pentru o adevărată „nebunie a evadării”. Şi aşa s-a întâmplat că pe 14 iulie 1698, conduse de mulţimi entuziaste, cinci vase au ridicat ancora din Leith, avându-i la bord pe William Paterson şi alte 1 200 de suflete pline de speranţă, care se îndreptau către o destinaţie din America Centrală unde Paterson nu mai fusese niciodată.

A, da, nu v-am spus până acum? WILLIAM PATERSON NU MAI FUSESE NICIODATĂ ÎN DARIEN.

De ce era aşa de hotărât băiatul nostru pe Darien ca bază a marelui său experiment comercial rămâne un mister până în ziua de azi. Cu siguranţă a petrecut multă vreme în Caraibe ca negustor, dar în biografia lui sau în scrierile publicate nu există nicio dovadă că s-ar fi apropiat măcar vreodată de istmul Panamá. În schimb se pare că auzise poveşti despre acesta, după toate probabilităţile de la piraţi. (Asta se întâmpla în epoca de aur a pirateriei, când piraţii din Caraibe – cei din viaţa reală, nu cei generaţi pe computer – îşi vedeau de treabă, fie ca elemente criminale, fie, adesea, cu susţinerea tacită a guvernelor care voiau ca aceştia să-i hărţuiască pe rivalii lor cu pretenţii coloniale.)

Nu e clar nici cum a reuşit Paterson să-i convingă de fiecare dată pe ceilalţi directori ai Companiei Scoţiei să-i sprijine viziunea în care Darien devenea nodul viitorului imperiu global scoţian, bazându-se doar pe zvonuri. Cu siguranţă că au avut o mulţime de ocazii să schimbe cursul – în 1697, cu un an înainte de plecarea corăbiilor, chiar au fost cât pe ce să renunţe cu totul la proiectul Darien şi să se concentreze în schimb pe obiective mai modeste.

Directorii deveneau conştienţi de faptul că, plină de bani după strângerea de fonduri de la Edinburgh, Compania cheltuise mai mult decât era cazul şi nu putea garanta fonduri care să susţină complet ambiţiile. (Hotărâseră în mod nesăbuit să cumpere numai corăbii noi, moderne, de pe continent, într-un moment în care majoritatea rivalilor lor îşi închiriau cea mai mare parte a flotei. E posibil să fi fost un efort să se dea mari în faţa potenţialilor investitori olandezi şi germani – cam ca un start-up din domeniul tehnologiei, care nu are profit, dar are birouri ostentative în cea mai scumpă zonă din oraş.) Mai mulţi experţi bine văzuţi şi-au exprimat în faţa directorilor îndoielile în legătură cu viabilitatea expediţiei, solicitând ca suma deja strânsă să fie investită în misiuni comerciale mai puţin imperiale în Asia. Conducerea băncii era pe deplin conştientă de capcanele acestei destinaţii şi chiar a luat în calcul alte câteva locuri din zona Americii, care ar fi putut fi mai potrivite… şi totuşi acest grup de persoane serioase, educate şi extraordinar de respectabile a reuşit să se convingă că a avut dreptate de la bun început şi a decis să meargă înainte.

Ce anume erau capcanele acelea a început să devină clar la scurt timp după sosirea coloniştilor, la începutul lui noiembrie 1698. Mulţi dintre ei nici măcar nu ştiuseră că Darien era destinaţia lor: ordinele au fost dezvăluite numai după plecarea corăbiilor din port, ca parte a eforturilor disperate ale companiei de a-şi ascunde planurile faţă de rivali.

Iniţial, lucrurile au arătat grozav. Coloniştii erau uluiţi de frumuseţea naturii şi de speciile străine (pentru ei), broaştele ţestoase de uscat, leneşii şi furnicarii uriaşi. Localnicii Guba păreau prietenoşi şi povesteau despre mine de aur aflate la doar câţiva kilometri distantă. Coloniştii au fost încântaţi să descopere „un golf excelent” cu o lungime de circa 3 kilometri, protejat natural, despre care unul dintre ei, Hugh Rose, credea că „poate să găzduiască 1.000 dintre cele mai bune corăbii din lume”.

Altă menţiune anonimă dintr-un jurnal spune că „solul e bogat, aerul este plăcut şi temperat şi toate fac locul dătător de sănătate şi confortabil”.

Partea cu „dătător de sănătate” s-ar putea să fi fost o exagerare. Nu peste mult timp, unii dintre colonişti au început să se îmbolnăvească şi să moară. Una dintre primele victime a fost soţia lui William Paterson, la mai puţin de două săptămâni după sosire. Câteva zile mai târziu a murit şi ultimul preot.

Dar în ciuda acestor tragedii nou-veniţii îşi păstrau încrederea. Au denumit golful Caledonia, după vechiul nume al Scoţiei, şi s-au apucat imediat să-şi construiască primul oraş, pe care l-au numit New Edinburgh. Aşa de încântaţi au fost de descoperirile făcute, încât l-au trimis pe contabilul-şef Alexander Hamilton (nu cel din musical) să se întoarcă în Scoţia cu o navă franceză de piraţi care trecea prin zonă şi să ducă veştile bune acasă.

Un semn destul de clar despre cât de prost mergea treaba a venit când corabia lui Hamilton s-a scufundat imediat ce a plecat din port.

În acest moment, s-a lămurit şi de ce un port natural aşa de mare nu era folosit de nicio altă putere colonială. Cam ca în *Hotel California* al celor de la Eagles, era simplu ca bună ziua să intri, dar să pleci era o cu totul altă poveste. Vânturile dominante băteau în aşa fel încât la ieşirea din zona adăpostită a golfului corăbiile erau imediat împinse înapoi şi lovite de valuri uriaşe. Corabia la bordul căreia se afla Hamilton a fost făcută bucăţi în circa 30 de minute, iar jumătate din echipaj s-a înecat. (Hamilton a supravieţuit şi avea să ajungă în cele din urmă în Scoţia şi să le spună tuturor ce bine merg lucrurile.) Compania fusese avertizată de marinari cu experienţă că vasele lor mari şi costisitoare cu chilă joasă erau cu totul nepotrivite pentru navigaţia în Marea Caraibelor, dar ignorase informaţia. Ai zice că, pentru o colonie care-şi propunea să facă schimburi comerciale, faptul că vasele aveau să fie blocate în port mai multe luni pe an i-ar fi

putut face să-şi reconsidere poziţia, dar nu.

Este discutabil şi cât de clar gândiseră toată povestea asta cu comerţul. Cercetările lui Douglas Watt sugerează că, pentru o misiune comercială, cheltuiseră o parte remarcabil de mică din buget pentru bunuri cu valoare comercială – care constau în principal în stocuri masive de pânză, dar includeau şi peste 200 de peruci bărbăteşti, un stoc considerabil de pantofi la modă şi un număr mare de piepteni. (Aceştia din urmă fuseseră poate aduşi cu convingerea că băştinașii din întreaga lume se pierd cu toţii cu firea la vederea unui pieptăn şi vor renunţa pe loc la pământuri. Până la urmă, populaţia Guba pare să nu fi dat doi bani pe piepteni.) Pe de altă parte, dacă scopul misiunii era doar să înfiinţeze o aşezare, probabil că ar fi putut-o face cu ceva mai puţine peruci şi cu ceva mai multe unelte în schimb.

Când a început construcţia coloniei New Edinburgh, a început să se prăbuşească rapid şi moralul. Munca era istovitoare şi se desfăşura într-o căldură cu totul ne-scotiană. Când, după două luni de ciopârţit neproductiv în jungla deasă care nu părea să cedeze niciodată, conducătorii au hotărât că n-au construit unde trebuie de la bun început („o simplă mlaştină”, după cum a descris-o Paterson), iar moralul s-a prăbuşit şi mai rău. Apoi au început ploile – iar ploile din Panamá nu sunt ca ploile din Scoţia. Şi Rose şi-a schimbat destul de repede părerea bună despre loc, acum scriind: „pe ţărm şi în jurul golfului e plin de mangrove şi pământ mlăştinos, ceea ce este foarte nesănătos”.

Mlaştinile erau mai mult decât nesănătoase. Boala care o ucisese deja pe soţia lui Paterson a început să ia viaţa tot mai multor colonişti. Nu este clar despre ce era vorba, pentru că îi spuneau doar „febra”, dar cel mai probabil este vorba despre malarie sau friguri galbene, răspândite de ţânţarii din mlaştinile de lângă colonie. (Bineînţeles, ambele boli erau şi ele coloniste, fiind aduse, convenabil, de europeni din Lumea Veche.) Coloniştii

mureau într-un număr alarmant.

Cei care nu se îmbolnăviseră de friguri îşi distrugeau tot mai mult sănătatea în alte feluri, pentru că unul dintre principalele beneficii pe care decisese Compania să le ofere era o rezervă îmbelşugată de tărie. Oamenii de pe Caledonia au început să-şi înece amarul în rom şi brandy, ceea ce nu grăbea sub nicio formă construcţia coloniei. După o vreme, liderii au decis să renunţe cu totul la ridicarea oraşului şi s-au concentrat să facă un fort, pentru că erau din ce în ce mai îngrijoraţi de riscul unui atac spaniol masiv.

A, da. Spaniolii. Ştiţi, de fapt încă n-am amintit cea mai mare şi mai surprinzător de evidentă problemă pe care o avea planul lui Paterson: faptul că spaniolii erau destul de-al naibii de siguri că Darien le aparţinea deja.

Le-a venit ideea din câteva detalii. Cum ar fi că erau activi în zona istmului Panamá de vreo două secole. Cum ar fi că era o rută vitală pentru aducerea în Spania a aurului şi argintului jefuit din America de Sud. Şi cum ar fi că Darien se afla exact între trei dintre marile lor oraşe. De fapt, chiar ocupaseră Darien-ul în trecut, înainte să renunţe la el, din cauza tuturor problemelor pe care abia acum le descopereau scoţienii. Ideea că Spania avea să permită unei ţari parvenite să vină lejer şi să înfiinţeze o nouă colonie fix în mijlocul posesiunilor sale era caraghioasă.

Cum a putut să-şi imagineze măcar Compania Scoţiei că spaniolii îi vor lăsa pur şi simplu să scape basma curată?

E de-a dreptul un mister. Însă putem să ne facem măcar o idee generală despre cum gândeau. Inspiraţi de poveştile romantice piratereşti despre atacuri încununate de succes asupra proprietăţilor spaniole din zonă, scoţienii păreau să creadă că nu mai era decât gura de Spania, o putere imperială în declin, căreia i-au apus zilele de glorie. În ciuda faptului că flota spaniolă era mai numeroasă decât a Scoţiei (cu scorul de 1 la O), probabil au crezut că, dacă

reuşesc să respingă atacurile iniţiale, o să-i prindă pe adversari cu ocaua mică.

Doar că… nu aşa s-a întâmplat. În primul rând, Spania nu avea nevoie să atace direct. Dacă încercările englezilor de a contracara ambiţiile Scoţiei fuseseră păgubitoare şi înainte, nu erau nimic în comparaţie cu ceea ce se întâmpla acum. Spaniolii l-au informat pe regele William, rapid şi diplomatic, că mica aventură scoţiană era exact genul de mizerie din care pornesc războaiele. Cum abia se extrăsese dintr-unul dintre războaiele programate cu regularitate cu Franţa, William voia cu disperare să menţină pacea cu Spania, aşa că a poruncit imediat ca niciun teritoriu sau navă engleză să nu-i aprovizioneze, ajute sau chiar să corespondeze cu scoţienii.

Când noutăţile au ajuns în Caledonia, coloniştii au pierdut orice speranţă. Nu mai aveau veşti de acasă de când ajunseseră, nici provizii proaspete nu mai veniseră, în pofida solicitărilor regulate pe care le trimiseseră în Scoţia – şi acum erau complet izolaţi, iar toate speranţele de a găsi aliaţi în regiune fuseseră spulberate.

Înainte de instituirea embargoului britanic, coloniştii reuşiseră să respingă un atac spaniol de mică amploare, despre care fuseseră avertizaţi din timp de către căpitanului unui vas englezesc trimis să le spioneze activităţile. (în mod umilitor, căpitanul englez ajunsese de fapt în zonă înaintea lor, deoarece tentativele Companiei de a păstra secretul fuseseră deosebit de stângace.) Acea mică victorie a ridicat moralul pentru o vreme, dar efectul a dispărut când una dintre navele flotei scoţiene a fost capturată de spanioli în timp ce căuta parteneri comerciali, echipajul a fost aruncat în închisoare şi încărcătura a fost confiscată.

Acum, că jumătate din populaţia Caledoniei murise, era pe moarte sau în închisoare şi cealaltă jumătate era parţial epuizată, înfometată şi mahmură, vestea că erau complet izolaţi a fost ultima picătură. Crezându-se cu totul abandonaţi, coloniştii au decis în masă să plece din Darien

şi să se întoarcă acasă cu capul plecat.

Aşa se face că, la nouă luni după ce William Paterson ajunsese în sfârşit în locul la care visase cea mai mare parte a vieţii, văduv şi acum bolnav şi el, a fost urcat la bordul unei corăbii care să plece din Daren. A supravieţuit frigurilor, dar nu mai avea să revadă acele locuri niciodată.

Boala făcea încă ravagii în rândurile coloniştilor, a căror călătorie spre casă via Jamaica şi New York a fost la fel de îngrozitoare ca şi timpul petrecut pe Darien. Le-a luat aproape o săptămână numai să iasă din port, iar pe drumul spre casă au mai murit câteva sute de oameni. O corabie s-a scufundat, iar alta a fost aproape distrusă. La final, un singur vas avea să ajungă clătinându-se până în Scoţia. Unde, din păcate, n-a ajuns în timp util să poată opri o altă flotă care pornise spre Darien ca să afle ce se petrecuse cu ei.

Aşa e, Compania Scoţiei decisese în cele din urmă să trimită întăririle mult aşteptate, tocmai atunci când era prea târziu.

A doua flotă a ajuns la sfârşitul lui noiembrie 1699, găsind „un ţinut pustiu”: rămăşiţele abandonate şi arse ale New Edinburgh-ului, un fort năpădit de vegetaţie şi multe morminte nu prea adânci.

Împotriva oricărei raţiuni, nou-veniţii au decis să rămână, să reconstruiască şi să încerce să reziste cât trimiteau după alte provizii. Tot ce au realizat cu asta a fost că s-au îmbolnăvit şi au murit tot mai mulţi dintre ei, oferind Spaniei ocazia să demonstreze că zilele ei de glorie nu apuseseră încă. La câteva luni după trecerea în noul secol, spaniolii au venit în forţă să le reamintească tuturor cine era încă şeful. Răpuşi de febră, scoţienii au reuşit cumva să reziste sub asediu o vreme, dar până în aprilie au fost forţaţi să se predea. Imperiul scoţian apusese.

Probabil înţelegând valoarea propagandistică a unui inamic învins care fuge cu coada între picioare sau poate doar pentru că le părea rău pentru amărâţii de scoţieni, spaniolii le-au permis să plece. Din nou, pe drumul spre

casă, sute de colonişti au murit de friguri. O furtună violentă le-a mai distrus două nave, la bordul cărora au mai murit 100 de oameni – inclusiv remarcabil de ghinionistul contabil Alexander Hamilton, care, după ce ajunsese în Scoţia în ciuda primului său naufragiu, alesese să se întoarcă pe Darien cu a doua flotă.

În total, aproape 3.000 de oameni au plecat din Scoţia către Darien. Între 1.500 şi 2000 dintre ei au murit probabil fie în golful Caledoniei, fie pe mare. Mulţi dintre supravieţuitori nici nu s-au mai întors în Scoţia.

La Edinburgh, eşecul proiectului a avut efectul unei unde de şoc pe măsură ce ajungeau treptat veştile, pe parcursul anului 1700. Într-un mediu politic proaspăt polarizat, subiectul a devenit o minge de fotbal politică, reacţiile fiind împărţite între cei care dădeau vina pe directorii Companiei pentru eşecul lor ruşinos şi cei care dădeau vina pe englezii perfizi care îşi băgaseră coada. La Edinburgh au avut loc adunări violente în sprijinul Companiei. Un colonist nemulţumit, ale cărui broşuri îi atacau dur pe directorii Companiei, a fost acuzat de defăimare; trei susţinători ai Companiei, care făcuseră o gravură injurioasă la adresa guvernului au fost judecaţi, fără succes, pentru trădare. De fapt, nu mai conta care era realitatea – nu mai conta decât de ce parte eşti.

Efectul nu a fost numai politic, ci şi financiar: în toiul unei crize economice, un procent semnificativ din bogăţia ţării fusese aruncat pe fereastră. Investitorii individuali pierduseră sume importante pe care nu mai sperau să le recupereze. Scoţia fusese umilită şi slăbită.

Bineînţeles, nicio schimbare politică majoră nu se întâmplă dintr-un singur motiv. Forţele care împingeau Scoţia spre uniunea deplină cu Anglia erau complexe şi nu răsăriseră brusc în urma planului nesăbuit urzit de Paterson. În definitiv, era sfârşitul secolului al XVII-lea, când graniţele şi alianţele păreau să se schimbe de la o săptămână pe alta. Dar e al naibii de sigur că şi Darien a avut contribuţia sa – în special când, ca parte a acordului

de uniune de peste câţiva ani, s-a dovedit că Anglia oferea Scoţiei un plan de salvare financiară. Nu numai pentru stat; şi pentru investitorii în nume propriu în Compania Scoţiei, care aveau să-şi recupereze investiţia iniţială, împreună cu o dobândă generoasă.

Mulţi au numit-o mită. „Suntem cumpăraţi şi vânduţi pe aur englezesc”, după cum avea să scrie Burns[27] 80 de ani mai târziu. Unii au considerat toată povestea ca pe un complot englezesc ocult de a face Scoţia într-atât de neputincioasă încât să nu-i mai rămână alte opţiuni. Alţii se bucurau să-şi primească banii înapoi.

Paterson a militat în favoarea uniunii.

În mai 1707, s-a născut Regatul Unit. În august au intrat în Edinburgh douăsprezece căruţe bine păzite încărcate cu aproape 400.000 de lire.

Chestia e că Paterson nu se înşelase. Panamá chiar era o localizare excelentă pentru o colonie – de fapt, arheologul Mark Horton a făcut măsurători în istm în 2007 şi a ajuns la concluzia că rutele propuse de Paterson dinspre Darien erau de fapt realiste. Previziunile lui despre evoluţia comerţului mondial nu sunt departe de adevăr nici în ziua de azi; mai mult, Paterson a promovat în mod explicit comerţul ca pe o alternativă non-violentă la atrocităţile imperiale, scriind că schimburile comerciale puteau aduce bogăţie fără „să luăm asupra noastră atâta vinovăţie şi sânge ca Alexandru şi Cezar” Ceea ce, sincer, îl face aproape un tip destul de ancorat în realitate pentru vremea aceea. (Totuşi, să nu exagerăm: discuţiile vesele despre minele de aur virgine din Darien arată că mulţi dintre susţinătorii proiectului se implicaseră pentru devalizarea resurselor naturale.)

Ceea ce a sortit eşecului proiectul a fost neputinţa colectivă a susţinătorilor de a încerca să rezolve problemele dificile. N-au luat în seamă detaliile, cum ar fi tipul de corabie de care aveau nevoie şi ce provizii să ia cu

27 Robert Burns (1 759-1 796) — poet scoțian, care și-a scris mare parte a operei în dialect. Referire la poemul Sic a Parcel of Rogues. (N.r.)

ei; au ignorat pur şi simplu imaginea de ansamblu, cum ar fi implicaţiile geopolitice ale acţiunilor lor. În schimb, când au apărut obstacole sau capcane au ajuns să-şi creadă propriile înşelătorii şi să se convingă şi mai tare că au avut dreptate de la bun început. Este un caz clasic de mentalitate de grup.

Până în ziua de azi, povestea aventurii din Daren divizează Scoţia. La referendumul pentru independenţă din 2014, a devenit o metaforă pentru ambele părţi. Pentru naţionalişti, o parabolă despre modul cum Anglia a încercat mereu să saboteze şi să oprime speranţele scoţiene; pentru unionişti, o lecţie despre pericolele pe care le implică renunţarea la stabilitate în favoarea unor ambiţii nerealiste.

Ca poveste, se pretează la metaforă. Vreau să spun că e povestea unei ţări care întoarce spatele unei uniuni politice cu unul dintre cei mai apropiaţi parteneri comerciali, în favoarea unei viziuni iluzorii privind o influenţă globală nestingherită promovată de fanatici ai liberului schimb cu vise imperiale, care şi-au ambalat planurile vagi în patriotism ofensat, în timp ce au ignorat în mod constant avertismentele experţilor în legătură cu realitatea practică a situaţiei.

Din păcate, în momentul ăsta nu-mi vine în minte nimic pentru care să reprezinte o metaforă.

ALŢI CINCI EXPLORATORI CARE AU DAT-O-N BARĂ

Louis-Antoine de Bougainville

Un explorator care, deşi a devenit primul francez care a făcut ocolul Pământului pe mare, a ajuns până la Marea Barieră de Corali, dar de-acolo s-a întors, ratând astfel descoperirea Australiei.

John Evans între 1790 şi 1800, Evans, originar din Ţara Galilor, şi-a petrecut cinci ani în căutarea unui trib galez pierdut în America, perioadă în care a fost închis de spanioli pentru spionaj. Ulterior, a găsit tribul Mandan şi a descoperit că n-avea nicio origine galeză.

Vilhjalmur Stefansson

Explorator canadian care credea că zona arctică este de fapt un loc destul de primitor şi care, în 1913, a şi condus o expediţie în zonă. Când nava s-a blocat între gheţuri, le-a spus oamenilor săi că va pleca în căutare de hrană în fruntea unui mic grup, după care i-a abandonat fără întârziere.

Lewis Lasseter în 1930, Lasseter a condus o expediţie de explorare în desertul din centrul Australiei, în căutarea unui enorm „recif" din aur pur pe care pretindea că-l descoperise cu ani în urmă. Aşa ceva nu există. În cele din urmă, membrii expediţiei l-au părăsit şi apoi i-au fugit şi cămilele, în timp ce el îşi făcea nevoile, iar Lasseter a murit.

S. A. Andrée

Inginer şi aventurier suedez, Salomon Andrée a avut ideea excelentă să ajungă la Polul Nord cu ajutorul unui balon cu hidrogen – şi a pornit deşi balonul pierdea gaz. Şi el, şi echipajul lui au murit undeva în zona arctică.

Diplomaţia pentru tonţi şi/sau actuali preşedinţi

Pe măsură ce călătoriile în toată lumea au căpătat avânt în Era descoperirilor, tot aşa s-a întâmplat şi cu ocaziile de a începe accidental tot felul de războaie, deoarece crescuse spectaculos numărul de ţări pe care le puteai scoate din sărite. Plecând de la premisa că, măcar uneori, chiar vrei să eviţi războaiele, atunci (cu excepţia variantei încă neclare a chestiei pe care o făcea populaţia Harappa) cele mai mari şanse le are diplomaţia. Aceasta este arta care permite unor grupuri mari de oameni să nu fie javre unii cu alţii – sau măcar să reuşească să fie de acord că da, toţi suntem uneori javre, dar de ce să nu încercăm s-o lăsăm un pic mai moale?

Din păcate, nici la asta nu ne prea pricepem.

Problema principală în relaţiile internaţionale provine dintr-un aspect mai general şi fundamental al interacţiunilor umane şi implică două principii de bază:

1) E o idee bună să ai încredere în oameni.

2) Dar nu prea mult!

Aceasta este dilema care bântuie cam fiecare moment de interacţiune dintre culturi diferite pe parcursul istoriei.

Din păcate pentru oamenii care trăiesc în acele momente, nu ai de unde să ştii care alegere este cea corectă. Aceasta este o problemă pe care încă nu am rezolvat-o, dar cel puţin ne bucurăm de luxul de a privi în urmă la deciziile oamenilor din trecut şi de a spune „Nu, asta clar a fost o alegere proastă”.

E problema cu care s-a confruntat populaţia Taino când a apărut Columb – în timpul primelor întâlniri, au fost încrezători şi l-au impresionat cu generozitatea şi deschiderea lor. Evident, Columb s-a comportat aşa cum te comporţi când cineva e generos şi deschis cu tine: „Probabil că ar fi nişte servitori buni”, a cugetat el şi, după ce s-a mai gândit câteva zile, a adăugat: „Cu cincizeci de oameni pot fi supuşi cu toţii şi obligaţi să facă tot ce li se cere”. Minunat băiat. Cam acelaşi lucru s-a întâmplat la o scară mai mare câteva zeci de ani mai târziu, când conducătorul aztec Montezuma a luat o hotărâre foarte, foarte proastă în legătură cu intenţiile lui Hernán Cortés.

Aztecii (sau populaţia Mexica, după cum se îşi spuneau ei) stăpâneau un imperiu vast care se întindea de pe o coastă pe alta a actualei regiuni centrale a Mexicului. Montezuma conducea imperiul din oraşul-stat Tenochtitlán, cea mai mare şi mai avansată aşezare de pe continent (acum acolo este México City). Le-a mers binişor până în 1519, când a debarcat Cortés pe coasta Yucatán.

Cortés nu era doar un conchistador, ci era un conchistador rebel – de fapt, el fusese înlăturat de la comanda misiunii de explorare de către guvernatorul spaniol al Cubei, căruia nu îi inspira încredere, dar Cortés tot luase corăbiile şi echipajul şi plecase cu ele. La ceva vreme după ce a ajuns, a scufundat în mod deliberat corăbiile ca să împiedice echipajul să se revolte şi să se întoarcă în Cuba. Vreau să spun că Hernán Cortés nu avea spirit de echipă. Şi în momentul acesta, urmărit de propriii

compatrioţi şi fără nicio cale de a se întoarce, îşi folosise cam toate opţiunile care nu intrau la capitolul „chestii de cucerit”.

Când Montezuma a auzit de sosirea lui Cortés la ceva mai mult de 300 de kilometri de Tenochtitlán, a devenit pe bună dreptate agitat. Din păcate, nu a putut să hotărască ce era de făcut. Nu se hotăra dacă să-i trimită daruri extravagante sau să-i trimită un avertisment să păstreze naibii distanţa. Între timp, Cortés se ocupa cu exploatarea slăbiciunilor populaţiei Mexica. Problema de bază era asta: şi aztecii erau un imperiu şi încă unul destul de violent. Ca atare, în Mexic existau o mulţime de grupuri de localnici care nu erau mari susţinători ai lui Montezuma şi, pe măsură ce înainta pe continent, Cortés a folosit o combinaţie de vorbe dulci, tertipuri şi, ocazional, masacre pe scară largă ca să-i convingă pe localnici să se alieze cu el împotriva Tenochtitlanului.

Toate astea ar fi trebuit probabil să-i arate lui Montezuma că lucrurile nu aveau să se încheie cu o nouă eră a prieteniei, dar el încă mai aştepta. S-ar putea ca nesiguranţa lui să fi fost sporită de credinţa aparent larg răspândită conform căreia Cortés ar fi putut fi varianta reîncarnată a zeului cerului, Quetzalcoatl – deşi singura dovadă că ar fi crezut cineva aşa ceva este că însuşi Cortés vorbeşte o grămadă despre acest lucru în scrisorile lui şi, sincer, pare genul de aiureală pe care ar fi spus-o el.

Când a ajuns în sfârşit la Tenochtitlán, însoţit de câteva sute de soldaţi spanioli şi mulţi dintre aliaţii săi locali, Montezuma s-a hotărât în sfârşit, deşi o grămadă de sfătuitori i-au spus că era o idee foarte proastă. În apărarea lui, nu e clar dacă exista vreo hotărâre *bună* pe care ar fi putut s-o ia, dar asta a fost categoric una proastă: i-a primit pe spanioli ca oaspeţi de onoare. I-a potopit cu daruri, le-a oferit cele mai bune încăperi, tot tacâmul. Nu s-a terminat bine. În câteva săptămâni, Cortés a pus la cale o lovitură de stat, l-a luat pe Montezuma ostatic în propria sa curte şi l-a obligat să devină

marionetă. Primul lucru pe care l-au cerut spaniolii a fost cina; după aceea, au insistat să le spună unde era ţinut aurul.

Totul s-a năruit în primele luni ale anului 1520, în mod ironic în timp ce Cortés era plecat să se bată cu un mare regiment spaniol trimis de guvernatorul Cubei să încerce să-l facă să înceteze ce naiba făcea el acolo. Unul dintre locotenenţii conchistadorului, care fusese lăsat săţ mă sub control capitala, a decis, fără vreun motiv clar, să măcelărească numeroşi nobili Mexica în Marele Templu, în timpul unui festival religios. Scandalizaţi de acest masacru, aztecii s-au răzvrătit, iar Cortés a fost întâmpinat cu o revoltă. El i-a poruncit lui Montezuma să le spună supuşilor să înceteze ostilităţile. N-au făcut-o, iar acesta a fost sfârşitul lui Montezuma. Relatările spaniole spun că a murit lapidat de o mulţime aztecă înfuriată; după toate aparenţele, a fost de fapt asasinat de spanioli când a devenit clar că nu mai era util ca marionetă. După mai mult de un an de lupte sângeroase, spaniolii îi cuceriseră complet pe azteci, iar Cortés – revenit brusc în graţiile superiorilor săi – a fost numit guvernator al Mexicului.

Probabil că nimeni nu ar fi putut opri invazia spaniolă, dar decizia lui Montezuma de a-i trata ca oaspeţi trebuie să fie unul dintre cele mai necugetate acte politice de relaţii internaţionale din istorie. Şi, ca să fim sinceri, dacă guvernul mexican ar fi meditat la acest exemplu 300 de ani mai târziu, când a început să încurajeze imigraţia americană în Texas, atunci morala poveştii triste a lui Montezuma – „pentru numele lui Dumnezeu, Mexic, încetează să mai inviţi oameni albi” – ar fi avut poate ca rezultat o desfăşurare foarte diferită a istoriei.

Din fericire pentru reputaţia lui Montezuma, nu e singur în topul istoric al deciziilor proaste în materie de relaţii internaţionale.

Importanţa crucială a alegerii înţelepte a prietenilor se vede şi în povestea guvernatorului roman al Germaniei din anul 9 e.n., Publius Quinctilius Varus. El încerca

strategia clasică a forţei de ocupaţie: selectezi nobili locali să fie de partea ta, ca să îi ţii pe ţărani relativ paşnici. Din păcate pentru Varus, a decis să se încreadă într-o căpetenie de trib germanic, pe nume Arminius, numai pentru că acesta fusese făcut cetăţean roman şi chiar comandase o unitate auxiliară a armatei imperiale. Deşi fusese avertizat că sfetnicul său de încredere s-ar putea să nu fie chiar deasupra oricărui reproş, a decis să-l creadă pe Arminius când acesta i-a spus că în rândurile triburilor germanice s-a iscat o revoltă care trebuie înăbuşită. Arminius i-a condus pe Varus şi legiunile sale romane direct într-o ambuscadă – pe care el însuşi a condus-o, după ce i-a păcălit cu placa veche cu „o iau eu înainte să văd despre ce e vorba”. Trei legiuni romane au fost nimicite (cea mai gravă înfrângere militară din istoria armatei romane), iar expansiunea spre nord a imperiului s-a oprit brusc.

La polul opus al încrederii excesive în oameni se află politica externă contrară propriilor interese din timpul dinastiei Ming, care a devenit studiu de caz pentru pericolele izolaţionismului. În primele trei decenii ale anilor 1400, China avea una dintre cele mai mari flote navale din istoria lumii, aflate sub comanda legendarului corăbier Zheng He. Formată din 300 de nave, inclusiv corăbii cu nouă catarge, mult mai mari decât orice alt tip de corabie din următoarele secole, flota dispunea de până la 30.000 de marinari; avea chiar şi corăbii care erau folosite ca ferme plutitoare, unde erau cultivate legume şi crescute cirezi de animale.

Mai mult, în această perioadă chinezii se remarcau prin faptul că de fapt nu-şi prea foloseau flota pentru chestii de-astea cum ar fi invadarea diverselor locuri. Fără îndoială, petreceau o grămadă de timp luptându-se cu piraţii şi flota era foarte utilă pentru etalări vag ameninţătoare împotriva oricărei ţări care s-ar fi gândit să-şi facă de cap – dar în toate cele şapte periple ale lui Zheng He prin Asia, Arabia şi Africa de Est, nu a fost

implicată decât într-un singur război relativ neimportant. În schimb, îşi petrecea majoritatea timpului vizitând porturi îndepărtate ca Malacca, Muscat şi Mogadishu şi… ei bine, făcând schimb de daruri. Chinezii ofereau metale preţioase şi ţesături fine şi primeau o largă varietate de daruri, inclusiv o mulţime de animale. Odată s-au întors cu o girafă din Kenya.

Din punct de vedere al manifestărilor imperiale de forţă copleşitoare, asta pare mai degrabă plăcut în comparaţie cu alternativa. Aşa că este deosebit de derutant faptul că, după moartea lui Zheng He, în 1433, dinastia Ming s-a… oprit. A renunţat la marină. Reacţionând cât se poate de exagerat la operaţiunile neîntrerupte ale piraţilor japonezi, chinezii au reluat vechea politică de *haijin* – o interdicţie aproape totală a transporturilor maritime. Distraşi de confruntările cu mongolii, aflate în plină desfăşurare în nord, chinezii au considerat că misiunile diplomatice în străinătate reprezentau o cheltuială inutilă, banii fiind mai bine investiţi într-un alt proiect: construcţia unui zid foarte mare la graniţă.

În anii care au urmat, China s-a întors tot mai mult spre interior şi s-a izolat de restul lumii. Faptul că a făcut acest lucru în momentul în care flotele europene începeau să exploreze globul a avut un dublu efect: a însemnat că peste câteva decenii, când au început să apară europenii în apele asiatice, nu exista nicio putere locală importantă care să le stea în cale, iar China a cam ratat mare parte din accelerarea progresului ştiinţific şi tehnologic care tocmai începea. Va trece mult, mult timp până să-şi recâştige statutul de putere mondială.

Acest lucru subliniază în ce măsură influenţează deciziile diplomatice încercările de a prezice modul în care se va schimba echilibrul puterii în viitor. Ţinând cont că este imposibil să faci aşa ceva cu vreun pic de acurateţe, nu e cu totul surprinzător că lumea pricepe aşa de des greşit. La sfârşitul primăverii anului 1917, chiar în toiul

Primului Război Mondial, în Elveţia, un bărbat de vârstă mijlocie cu o barbă ciudată a venit cu o propunere pentru guvernul german. Era rus şi-şi dorea cu disperare să se întoarcă în ţara lui natală, care tocmai era cuprinsă de prefacerile politice, însă din cauza războiului era imposibil să călătoreşti prin Europa. Cel mai bun traseu către Rusia era prin nord, prin Germania, dar bărbatul avea nevoie de permisiunea autorităţilor germane. Iar guvernul german nu se prea dădea în vânt după politica sa.

Propunerea era simplă. Cu toate divergenţele lor de opinie, el şi germanii aveau un inamic comun: guvernul rus, care lui nu-i plăcea şi pe care era destul de dornic să-l înlăture de la putere. Înaltul Comandament german ducea un război pe mai multe fronturi şi s-a gândit că orice distragere a atenţiei care ar putea deturna resursele ruşilor de la liniile frontului ar fi de ajutor. Aşa că a fost de acord. Nemţii i-au îmbarcat pe bărbat, pe soţia lui şi pe alţi 30 de compatrioţi de-ai să-i într-un tren care se îndrepta spre un port din nord, de unde aveau să călătorească mai departe prin Suedia şi Finlanda. Nu era cine ştie ce avangardă, dar era mai mult decât nimic. Autorităţile germane le-au dat chiar şi nişte bani şi aveau să continue să-i sprijine financiar în următoarele luni. Şi-au imaginat probabil că, aşa cum se întâmplă cu majoritatea persoanelor cu obsesii politice de nişă, bărbatul o să işte ceva probleme, o să le distragă ruşilor atenţia de la ei o vreme şi apoi o să dispară în linişte în anonimat.

Apropo, mda, tipul era Lenin.

Vladimir Ilici Ulianov, mai cunoscut drept Lenin (1870 – 1921)

Acuma, din multe puncte de vedere, planul nemţilor a funcţionat impecabil. Ba chiar mai bine decât se aşteptau, de fapt. Bolşevicii nu numai că i-au sâcâit şi distras pe ruşi, ci au şters de-a dreptul podelele cu autorităţile. După un pic mai mult de şase luni, guvernul provizoriu rusesc nu mai exista, Lenin era la putere şi fusese înfiinţat statul sovietic. Nemţii au obţinut un armistiţiu la care nici măcar nu ar fi îndrăznit să spere în aprilie, când îl conduseseră pe Lenin la gară.

Totuşi, pe termen ceva mai lung, planul nu a avut tocmai un succes covârşitor.

În primul rând, încetarea focului pe frontul de est nu i-a ajutat de fapt pe nemţi să câştige războiul. Şi ulterior relaţia dintre noul stat sovietic expansionist şi amicii săi serviabili s-a stricat repede. Dacă derulăm pe repede înainte câteva zeci de ani şi trecem peste al Doilea Război Mondial, jumătate dintr-o Germanie proaspăt divizată va ajunge sub control sovietic.

Nemţii căzuseră într-o capcană clasică, imaginându-şi că duşmanul duşmanului le va fi prieten. Ceea ce nu e întotdeauna chiar greşit – doar că prieteniile de acest gen au de obicei o viaţă foarte scurtă. Iluzia cu duşmanul duşmanului pândeşte undeva în spatele unui număr uluitor de mare dintre cele mai proaste decizii luate în decursul istoriei, pe lângă faptul că explică şi câteva secole bune de

istorie europeană extrem de derutantă.

O altă denumire pentru acest fenomen ar putea fi „politica externă postbelică a SUA”. În perioada prelungită de decizii proaste luate la nivel mondial care a fost Războiul Rece, Statele Unite s-au aliat cu aproape oricine îndeplinea criteriul riguros „nu e comunist”. Mulţi dintre aceşti aliaţi erau pur şi simplu nişte ticăloşi (vezi: varii dictatori în America Latină sau şirul de lideri îngrozitori în Vietnam). Dar pe lângă problema de bază mai apare una: aceşti aliaţi aveau adesea obiceiul să se dovedească a nu fi fost de la bun început fani ai Statelor Unite.

Luaţi în considerare faptul că numai în ultimele câteva zeci de ani Statele Unite au fost implicate într-un conflict armat împotriva al-Qaeda, care s-a născut din mişcarea mujahedinilor din Afghanistan, o grupare pe care SUA o sprijiniseră în trecut pentru că lupta împotriva sovieticilor. (Recomand cu căldură să vedeţi filmul cu James Bond *Cortina de fier*, din 1987, dacă vă place foarte tare să strigaţi la ecran „AH, CE S-A MAI DEMODAT”. Bond se aliază cu mujahedinii, conduşi de un personaj eroic fermecător, care poate fi cel mai bine descris drept „un bin Laden agreabil, cu un distins accent englezesc”. Temă muzicală bună, totuşi.)

În perioada aceea, Statele Unite mai erau implicate şi într-un conflict armat împotriva Irakului, o ţară pe care o susţinuseră înainte pentru că lupta împotriva Iranului, o ţară care se opunea Statelor Unite pentru că acestea susţinuseră dictatura anterioară din Iran, pentru că se opunea sovieticilor.

Şi Statele Unite mai erau implicate şi într-un conflict armat împotriva ISIS, grupare care s-a dezvoltat din activităţile al-Qaeda în Irakul postbelic şi luptă acum în Siria, într-un război cu *cel puţin* trei tabere, în care Statele Unite se opun unui regim pe care l-au susţinut înainte şi apoi au încercat să-i susţină inamicii, dar s-a dovedit că unii dintre inamicii inamicilor regimului erau prieteni şi cu ISIS, care sunt şi inamicii Statelor Unite, şi ai inamicilor

Statelor Unite, deşi alţi prieteni sunt inamici ai amândurora – a, şi Rusia luptă acolo, doar de dragul vremurilor apuse.

Şi asta e într-o mică parte din lume.

Uitaţi ce e, politica externă e foarte dificilă. Nu prea e loc de idealuri nobile, iar mâna rece a pragmatismului înseamnă că de multe ori trebuie să te descurci cu aliaţii pe care îi poţi convinge şi nu cu cei pe care ţi-i doreşti în realitate. Dar multe dintre problemele de care ne lovim iar şi iar ar putea fi evitate dacă ne-am aminti că, de cele mai multe ori, duşmanul duşmanului nostru este la fel de ticălos ca duşmanul însuşi.

Însă în lunga istorie a greşelilor diplomatice cu adevărat grave există una care tronează deasupra tuturor celorlalte.

Cum să pierzi un imperiu
(fără să te străduieşti)

În 1217, Ala ad-Din Muhammad al II-lea, şahul marelui şi puternicului Imperiu Horezm-şah, a primit un mesaj prietenesc din partea conducătorului unei noi puteri care se dezvolta în est. „Eu sunt stăpân peste pământurile de la soare-răsare, în timp ce tu rămâi stăpân peste cele ale apusului. Hai să încheiem un tratat ferm de bună vecinătate şi pace”, spunea mesajul, care propunea un acord comercial între cele două puteri, în avantajul ambelor părţi.

Moment în care şahul Muhammad al II-lea a luat cea mai proastă decizie din lunga istorie a diplomaţiei internaţionale.

Imperiul Horezm-şah era unul dintre cele mai importante din lume la vremea aceea, întinzându-se aproape de la Marea Neagră, în vest, până la munţii Hindukush, în est, şi de la Golful Persic, în sud, până la stepa kazahă, în nord. Acoperea o suprafaţă imensă care astăzi include fie în totalitate, fie în mare parte teritoriile Iranului, Uzbekistanului, Turkmenistanului, Tadjikistanului, Azerbaidjanului, Afghanistanului şi nu

numai. Într-o perioadă în care Europa mai avea încă un secol sau două până la Renaştere, Horezmul se afla chiar în inima lumii dezvoltate. Prin Horezm trecea Drumul Mătăsii, marea rută care lega estul de vest, de-a lungul căreia circulau atât bunuri, cât şi idei. Domeniul şahului era una dintre inimile vii ale lumii islamice, de departe cea mai bogată şi mai avansată cultură de la acea vreme. Samarkand, Buhara sau Merv, bijuteriile Imperiului Horezm-şah, se numărau printre marile oraşe din Asia Centrală, renumite centre de învăţământ, inovaţie şi cultură.

Dacă vă gândiţi „ce ciudat, n-am auzit de imperiul ăsta până acum”, ei bine, *există un motiv*.

Vedeţi, mesajul pe care l-a primit şahul venea de la un tip pe numele său Genghis-Han. Şi după numai câţiva ani de la această decizie îngrozitoare… ei bine, nu mai exista niciun Imperiu Horezm-şah.

Merită observat că, din câte poate judeca istoria, mesajul de prietenie trimis şahului era întru totul sincer. Până în acel moment, marele războinic îşi îndeplinise practic toate obiectivele: cucerise şi unificase, în imperiul său mongol, populaţiile nomade din nordul Chinei şi teritoriile învecinate, o serie de cuceriri care acopereau o gamă largă, de la unele relativ simple până la cele deosebit de violente. Mai avea câteva bătălii de câştigat în est, dar nu-şi făcuse planuri să meargă mai departe în vest. Cam atât

Genghis-Han înfăţişat în luptă, într-o carte de Rashid-

al Din (secolul al XIV-lea)

se întindeau dorinţele şi ambiţiile sale; şi, mai mult decât atât, se apropia de 60 de ani. Misiune îndeplinită, e momentul să înceapă să-şi planifice o retragere la pensie liniştită.

Recenta cucerire a Kara Khitailor – un imperiu de nomazi chinezi strămutaţi şi aşezaţi aproximativ pe teritoriul actualului Kîrgîzstan şi unul dintre ultimele puncte de rezistenţă împotriva stăpânirii sale – îl adusese pe Genghis-Han în pragul Imperiului Horezm-şah şi crease o nouă graniţă între lumea mongolă şi cea islamică. Aşa cum se mai întâmplă la graniţe, mai ales la cele care nu sunt clar definite, avusese deja loc o încăierare militară neizbutită între trupele mongole şi horezmi. Se petrecuse când Muhammad al II-lea şi armata lui veniseră să se bată cu unii dintre inamicii lor, ca să descopere că mongolii ajunseseră acolo primii şi îi expediaseră deja pe duşmani.

Nici măcar nu era prima dată când se întâmpla. Genghis-Han părea să aibă obiceiul să apară primul şi să câştige războaie pe care Muhammad avea de gând să le poarte el – ceea ce ar putea explica în parte reacţia nechibzuită a şahului la ramura de măslin întinsă de Genghis după acea primă încăierare. S-ar putea să fi fost puţin ofticat şi umilit că mongolii îi tot răpeau gloria. (Ar fi trebuit probabil să-l şi prevină că vecinii lui erau destul de buni tacticieni militari, dar, vai, se pare că nu.)

În plus, relaţiile dintre dinastia Horezm-şahilor şi mongoli par să fi avut de suferit de pe urma problemelor cu care te alegi întotdeauna când lucrurile se încurcă la traducere. „Eu sunt stăpân peste pământurile de la soare-răsare, în timp ce tu rămâi stăpân peste cele ale apusului” este probabil felul în care Genghis făcea o simplă delimitare geografică est-vest şi recunoştea statutul (aproximativ) egal al celuilalt. Dar iată o traducere alternativă a mesajului: „Eu sunt suveranul la răsărit şi tu eşti suveranul la apus”. Dacă pui problema aşa, dintr-odată pare că Genghis este cât se poate de dispreţuitor. Pentru

un conducător care era deja puţin susceptibil pentru că îi câştiga altcineva bătăliile, nu-i aşa că ar fi putut să i se pară că înseamnă „eu sunt o putere în ascensiune şi tu eşti o putere în declin, hi hi hi”?

Purtat printr-o serie de emisari trimişi dintr-o parte într-alta, dialogul care a urmat între Muhammad şi Genghis-Han pare un fel de comedie de moravuri pasiv-agresivă. Genghis s-a simţit tratat de sus din cauza mătăsurilor fine trimise în dar de şah („Omul ăsta îşi închipuie că noi n-am mai văzut aşa ceva?”). A reacţionat trimiţând în dar o pepită enormă de aur, probabil într-un efort de a demonstra că aveau şi ei chestii drăguţe, chiar dacă trăiau în cort. Moment în care repetarea onestă a dorinţelor sale de pace – „Cea mai mare dorinţă a mea este să trăiesc în pace cu tine. O să te privesc ca pe un fiu” – i-a picat cât se poate de prost lui Muhammad, căruia nu-i plăcea să i se spună „fiule”. (Apropo, sună mult mai amuzant dacă spui „fiule” cu glas răguşit de gangster din estul Londrei.)

Totuşi, formalităţile şi protocolul fiind încă respectate (în pofida subtextului de meschinărie), Genghis credea ferm că erau de acord asupra solicitării sale privind o relaţie comercială paşnică. În primul rând era foarte evident în avantajul ambelor părţi. „Ştii că ţara mea este un muşuroi de războinici, o mină de argint şi că nu am trebuinţă să râvnesc alte cuceriri”, după cum îi spunea lui Muhammad într-un alt mesaj. „Suntem în egală măsură interesaţi să încurajăm comerţul între supuşii noştri”.

Şi aşa se face că Genghis şi-a trimis prima misiune comercială în Horezm, susţinută din fonduri proprii şi condusă de emisarul său special: 450 de negustori, 100 de soldaţi şi 500 de cămile cu căruţe încărcate cu argint, mătăsuri şi jad. Scopul lor era, în primul rând, să se asigure că recentul embargou horezm asupra comerţului de la graniţa cu Imperiul Mongol luase sfârşit. Toată lumea era extrem de dornică să se întâmple acest lucru, mai ales dincolo de graniţele Horezmului: unificarea nordului

Chinei realizată de Genghis-Han simplificase teoretic deplasarea pe Drumul Mătăsii, iar negustorii din lumea islamică erau foarte dornici să pătrundă pe piaţa chineză. Doar nevricalele teritoriale ale şahului blocaseră ruta. Ca atare, când caravana de mărfuri şi negustori a ajuns în 1218 în oraşul Otrar, aflat în nordul Horezmului, probabil că trebuie să fi părut că se întorc vremurile bune.

Acesta este momentul în care lucrurile au luat o întorsătură foarte, foarte urâtă pentru o foarte mare parte a lumii.

În loc să ureze bun venit misiunii comerciale, să-i lase pe negustori să-şi parcheze cămilele şi să-i invite la ceai, guvernatorul oraşului Otrar, Inalchuq Qayir-Han, a abordat altfel problema. A pus să fie omorâţi toţi şi a furat tot ce aduseseră cu ei. A fost un atac-surpriză violent, în urma căruia a supravieţuit numai unul dintre cei 550 de membri ai grupului mongol, şi asta pentru că făcea baie în timpul masacrului şi a reuşit să se ascundă în spatele căzii.

Incidentul a şocat o lume întreagă, fiind o ofensă la adresa bunei-cuviinţe, a ospitalităţii şi a bunului-simţ. Explicaţia dată de Inalchuq – că a crezut că tot grupul era format din spioni – era complet ridicolă. Negustorii nici măcar nu erau mongoli, ci în marea lor majoritate musulmani, din regiunea uigură. Ideea că negustori islamici, aflaţi într-un oraş islamic situat pe o rută comercială majoră, riscau acum să fie masacraţi de autorităţile locale cu un pretext transparent era, ca să fim blânzi, destul de îngrijorător şi în mod clar neprielnic schimburilor comerciale.

Mai mult, absolut nimeni nu credea că Inalchuq ar face ceva cu un asemenea potenţial distructiv – pentru un imperiu a cărui bogăţie şi prestigiu depindeau de comerţ – fără să aibă fie permisiunea, fie un ordin direct din partea şahului în persoană.

Dacă mai existau urme de îndoială că Muhammad era ferm hotărât să înceapă un scandal cu mongolii, au dispărut curând. În mod incredibil, în ciuda atrocităţii din

Otrar, Genghis era dispus să îi ofere şahului o a doua şansă. Tratatul comercial era în continuare o prioritate pentru mongoli (de exemplu, campania lor de cuceriri nu prea avantajase agricultura locală, aşa că aveau nevoie să cumpere diverse). Şi atunci Genghis a trimis trei emisari – un musulman şi doi mongoli – ca să clarifice lucrurile cu Muhammad, cerându-i acestuia să-l pedepsească pe Inalchuq, să le ofere compensaţii pentru mărfurile pierdute şi să reinstaureze pacea.

În loc să-şi ceară scuze, şahul l-a decapitat pe emisarul musulman şi a dat foc bărbilor emisarilor mongoli, trimiţându-i înapoi la Genghis-Han mutilaţi şi umiliţi.

De ce? Adică, pe bune, de ce să faci aşa ceva? Oare Muhammad chiar a început un război cu Genghis-Han pentru că a crezut că imaginea unui soare care apune era un afront?

Cu siguranţă este posibil şi nu e o explicaţie mai tâmpită decât altele. În acelaşi timp însă merită spus că paranoia lui Muhammad nu s-a limitat la un pic de bărbăţie extrem de şubredă. De origine turcică şi descendent al unui sclav, era adesea privit de sus de nobilii persani şi arabi din lumea musulmană. Imperiul lui era aproape la fel de nou ca şi cel al lui Genghis şi se confrunta cu diviziuni interne. Avea o relaţie dificilă cu mama lui, ceea ce nu e niciodată de folos. Mai avea şi un conflict pe termen lung cu al-Nasir, califul arab din Bagdad, pe care îl bănuia că ar fi complotat în secret cu mongolii ca să-l înlăture de la putere. (în apărarea lui, nu este imposibil ca al-Nasir chiar să fi complotat cu mongolii, deşi ar fi fost destul de contraproductiv pentru toţi cei implicaţi.) Iar tentativa de ocupare a Bagdadului din 1217, când trupele lui Muhammad se rătăciseră în timp ce încercau să treacă nişte munţi înzăpeziţi, îl făcuse probabil să se simtă şi mai vulnerabil în ceea ce priveşte abilităţile sale militare.

În plus, s-ar putea să fi subestimat pur şi simplu

ameninţarea pe care o reprezenta Genghis. Dând un exemplu bun care arată de ce trebuie să aştepţi până ai cât mai multe informaţii înainte să faci ceva pripit, în timp ce trimişii mongoli rămaşi acum fără bărbi se îndreptau spre casă ducând cu ei vestea provocării lui Muhammad, unul dintre emisarii şahului venea în sens invers, aducând informaţii despre cât de puternice erau forţele mongole. Aflând cu cine se pusese, reacţia şahului pare să fi fost, ca să parafrazăm aproximativ, „Ah”.

Şi aşa Genghis-Han a urcat pe Burhan Haldun, muntele aflat în apropiere de locul unde se născuse şi unde se ducea de fiecare dată când medita la război, şi s-a rugat trei zile şi trei nopţi. Apoi i-a trimis un ultim mesaj lui Muhammad – şi de data asta, cel puţin, era destul de clar şi nu mai putea fi interpretat greşit. „Pregăteşte-te de război”, i-a spus el şahului. „Vin împotriva ta cu o armată căreia nu-i poţi face faţă”.

Genghis a pornit cu armata spre Horezm în 1219. În 1222, imperiul fusese deja şters de pe hartă.

Cifrele variază mult, dar pare probabil ca mongolii să fi mobilizat peste 100.000 de luptători, în timp ce şahul a avut de două ori mai mulţi sau chiar mai mult de atât şi lupta pe teren cunoscut. Nu a avut importanţă. Muhammad a renunţat la avantajul propriului teren luând decizia să aştepte forţele mongole în spatele zidurilor de apărare ale oraşelor, presupunând că mongolii erau de doi bani la asedii. În apărarea lui, *fuseseră* de doi bani la asedii, dar ce nu-şi dăduse Muhammad seama era că mongolii învăţau extrem de repede. Primul asediu al războiului (evident împotriva oraşului Otrar) a durat câteva luni. După aceea, majoritatea au durat câteva săptămâni sau chiar zile.

Armata mongolă era mobilă, adaptabilă, disciplinată şi condusă inteligent. Genghis şi-a împărţit forţele ca să atace din direcţii neaşteptate, să taie calea întăririlor sau să doboare mai multe ţinte în acelaşi timp. Comunicarea rapidă era o prioritate, iar tactica se modifica uşor,

asimilând strategii şi armament de la cei pe care-i cuceriseră deja. Şi mongolii erau nemiloşi.

Au străbătut Horezmul cu o viteză uluitoare. Fiecare oraş pe care îl cucereau avea ocazia să se predea, iar cele care o făceau erau tratate cu o oarecare generozitate (cu accent pe „oarecare”): erau jefuite de tot ce aveau, bineînţeles, dar majoritatea locuitorilor erau lăsaţi în viaţă, însă dacă nu se predau sau încercau să se răzvrătească mai târziu, primeau un răspuns brutal.

La Nishapur, oraşul unde se născuse Omar Khayyam[28] şi unde a fost ucis în luptă ginerele favorit al lui Genghis-Han, văduvei sale îndurerate i s-a permis să decidă soarta oraşului: ca urmare, toţi locuitorii (cu excepţia câtorva artizani pricepuţi) au fost executaţi, iar cele 17.000 de cranii au fost adunate în nişte piramide enorme. Măcelul a durat zece zile, după care mongolii au omorât şi toţi câinii şi pisicile din oraş, doar ca să-şi sublinieze punctul de vedere. La Gurganj, una dintre puţinele aşezări care a reuşit să-i ţină în loc câteva luni, mongolii au deschis stăvilarul care devia apele râului Amudaria, eliberând un val de apă ucigaş care a distrus complet oraşul (şi, după cum se crede, a schimbat şi cursul râului pentru câteva secole, după cum se arată cu câteva capitole în urmă). Apropo, ambele evenimente s-au petrecut în aceeaşi lună din 1221, ceea ce înseamnă, probabil, că ne referim la una dintre cele mai distructive luni din istorie.

Genghis cunoştea valoarea propagandistă a terorii şi a descoperit că lumea islamică educată era de mare ajutor: îi plăcea să se asigure că erau trimise scrisori care povesteau despre cuceririle sale, deoarece acest lucru sporea şansele ca următoarele câteva oraşe să se predea fără luptă.

În acelaşi timp, s-a îngrijit să respecte credinţele

28 Omar Khayyam (c.1048-c.l 131) — poet, matematician și astronom persan. Ca matematician, a elaborat un celebru tratat de algebră în care a clasificat sistematic ecuațiile de gradul doi și trei; ca astronom, a fost unul dintre reformatorii calendarului persan. (N.r.)

religioase, tratând adesea locurile sfinte cu mai multă blândeţe. Cu toată brutalitatea sa, imperiul mongol condus de Genghis-Han era şi surprinzător de tolerant, până într-atât încât s-ar putea să fi adoptat prima lege din lume care consfinţea libertatea religioasă. Desigur, acest lucru avea beneficii pragmatice: adversarilor le era mai uşor să vadă avantajele predării dacă ştiau că nu duc un război sfânt şi transforma minorităţile religioase de pretutindeni în potenţiali aliaţi. Când oraşul Buhara, un centru al teologiei musulmane, a fost înfrânt în primele luni din 1220, Genghis a poruncit ca, în mijlocul distrugerii, Marea Moschee să nu fie atinsă. Chiar a şi vizitat moscheea – singura dată în viaţa lui când chiar a intrat într-unul dintre oraşele pe care le-a cucerit. Mare fan al corturilor şi câmpiilor întinse, având ca zeu eternul cer albastru, Genghis nu a înţeles niciodată ce rost aveau oraşele, în afară de acela de a fi cucerite.

Şi ce s-a întâmplat cu Muhammad, a cărui incompetenţă diplomatică uluitoare a fost catalizatorul tuturor acestor întâmplări? Refugiat în Samarkand, oraşul-geamăn al Buharei, şahul a prevăzut catastrofa imediat după ce a căzut Buhara. A fugit din oraş şi şi-a petrecut următorul an ocupându-se cu ceea ce ar putea fi numit cu mărinimie „acţiuni de ariergardă” sau, cu mai puţină mărinimie, „fugă”. Genghis-Han a trimis 20.000 de soldaţi în căutarea lui Muhammad prin imperiul care se destrăma, dându-le ordin să nu se întoarcă până nu-l prind sau îl omoară. L-au urmărit până pe malurile Mării Caspice, unde s-a refugiat pe nişte insule. Pe una dintre acele insule – rămas fără bani, îmbrăcat în zdrenţe şi pierzându-şi minţile –, Muhammad a murit de pneumonie în ianuarie 1221.

Dacă Genghis ar fi pus capăt atacurilor odată cu dispariţia cauzei mâniei, poate că numele lui Muhammad ar fi fost consemnat într-o notă de subsol a istoriei. Problema a fost că nu s-a oprit. Distrugerea Horezmului a continuat în 1221, iar violentele s-au intensificat şi mai

mult. Ordinele de a masacra întreaga populaţie a oraşelor care opuneau rezistenţă erau explicite, după cum aveau să descopere Nishapur, Gurganj, Merv şi altele.

Şi după ce întreg imperiul Horezm a fost nimicit, Genghis… a mers mai departe, poate uimit de cât de simplu fusese. Lipsa lui iniţială de interes cu privire la extinderea către vest a imperiului se transformase acum în dorinţa puternică de a vedea cât de mult putea cuceri. Mare parte din lumea islamică din Asia a fost practic înghiţită, iar mongolii avansau în Europa. După ce a murit Genghis, în 1227, fiii şi nepoţii lui au continuat expansiunea. La apogeu, Imperiul Mongol a fost cel mai mare imperiu continental care a existat vreodată, întinzându-se din Polonia până în Coreea.

Chiar dacă s-a destrămat după câteva generaţii, pierzându-se în dispute între facţiuni şi lupte interne, aşa cum se întâmplă deseori în cazul imperiilor, moştenirea lui a dăinuit mult mai mult în unele zone – chiar până în secolul XX. în emiratul Buhara, descendenţii direcţi ai lui Genghis au guvernat până în 1920, ultima domnie a dinastiei hanului încheindu-se odată cu apariţia bolşevicilor. (în 1838, un soldat englez pe nume Charles Stoddart, aflat într-o misiune diplomatică cu scopul de a câştiga sprijinul emiratului pentru cauza imperiului britanic, a reuşit, în mod ironic, să recreeze la scară mai mică prostia lui Muhammad: insultându-l nepăsător pe emirul Nasrullah Han fără vreun motiv vizibil, a fost aruncat într-un loc profund neplăcut cunoscut drept „Groapa gândacilor”, unde a petrecut câţiva ani îngrozitori, devorat de insecte înainte de a fi executat în cele din urmă. Nu vă puneţi cu hanii.)

Cultura, istoria şi scrierile multora dintre teritoriile cucerite de mongoli au fost complet distruse, populaţii întregi au fost strămutate, iar numărul victimelor e de ordinul nenumăratelor milioane. Există şi un fel de parte bună: unificarea şi stabilizarea rutelor comerciale de la care a pornit toată povestea a declanşat un schimb cultural

care a cuprins întregul continent şi a contribuit la punerea în mişcare a epocii moderne în mare parte din Eurasia. Partea proastă este că, pe lângă cultură, schimburile au inclus şi boli, inclusiv ciuma bubonică, responsabilă pentru alte câteva milioane de victime.

Şi toate astea pentru că un bărbat cu un ego instabil a decis că diplomaţia era pentru rataţi şi că o simplă propunere de tratat comercial trebuie să fie vreun soi de complot mârşav. Ala ad-Din Muhammad, ai dat-o-n bară rău de tot, băiete!

ALTE PATRU NEREUŞITE IMPRESIONANTE ÎN RELAŢIILE INTERNAŢIONALE

!

Atahualpa

Conducător incas care, confruntat în 1532 cu o incursiune spaniolă, a făcut o greşeală similară cu a lui Montezuma, atâta doar că a adus mici îmbunătăţiri, îmbătându-se înainte de întâlnirea cu spaniolii şi conducându-şi trupele într-o capcană evidentă.

Vortigem

Conducător britanic din secolul al V-lea care – lipsit de apărare împotriva picţilor după retragerea romanilor – i-a invitat, se pare, pe mercenarii saxoni să rămână în Marea Britanie şi să lupte pentru el. Saxonii s-au hotărât pur şi simplu să preia puterea.

Francisco Solano Lôpez

Lider Paraguayan care a reuşit să-şi implice ţara relativ mică într-un război cu trei state mult mai mari – Brazilia, Argentina şi Uruguay. Potrivit estimărilor, a murit mai mult de jumătate din populaţia tării.

Telegrama Zimmerman[29]

În 1917, Germania a trimis o telegramă secretă Mexicului, oferind o alianţă militară în cazul în care Statele Unite ar fi intrat în Primul Război Mondial – şi

29 Telegrama cifrată a fost trimisă la 19 ianuarie 191 7 de Arthur Zimmermann, funcționar public de rang înalt din Ministerul de Externe german, către ambasadorul Germaniei în Mexic, Heinrich von Eckardt. (N.r.)

promiţându-le mexicanilor Texasul, New Mexico şi Arizona. Când britanicii au interceptat mesajul, acesta n-a făcut decât să încurajeze SUA să intre în război (iar Mexicul nici măcar nu s-a arătat interesat).

Şi tehnologia are partea ei proastă

Obsesia umană de a explora şi de a căuta permanent noi orizonturi este – aşa cum cred că am menţionat deja – una dintre caracteristicile noastre definitorii. Acest impuls de a explora şi de a descoperi noi cunoştinţe a împins NASA să lanseze în 1998 Mars Climate Orbiter, o sondă spaţială pentru cercetarea climei marţiene.

Câteva luni mai târziu, sonda orbitală a ajuns să se prăbuşească într-o grămadă de bolovani, ca o tâmpită.

Într-o demonstraţie impresionantă a capacităţii omenirii de a tot face practic aceleaşi greşeli, la puţin mai mult de cinci secole după ce Cristofor Columb şi-a încurcat unităţile de măsură, a obţinut rezultate greşite şi a ajuns să eşueze în America, şi oamenii de la NASA au încurcat unităţile de măsură, au obţinut rezultate greşite şi au ajuns să-şi prăbuşească sonda spaţială pe Marte.

Următorul mare pas înainte în călătoria noastră prin istorie, revoluţia ştiinţifică, a început în secolul al XVI-lea, în scrisorile şi cărţile pe care le schimbau între ei filosofii în Europa. Iniţial, n-a fost atât o revoluţie, cât o sesiune de recuperare; o mare parte era simplă redescoperire a cunoştinţelor care fuseseră deja descoperite de civilizaţiile anterioare. Dar, mână în mână cu extinderea deplasărilor la nivel global, a cuceririlor şi a comerţului – întotdeauna însetate de noi cunoştinţe şi noi tehnologii –, în următoarele câteva secole aceasta a produs o dezvoltare uriaşă în felul în care înţelegem lumea. Nu numai că ne-a dat multă ştiinţă, ne-a dat chiar ideea de ştiinţă ca disciplină separată, cu metode proprii, şi nu doar o variantă de „stat puţin pe gânduri”.

Ritmul schimbărilor tehnologice a continuat să se accelereze până când, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, în oraşele din nordul Marii Britanii a început să aibă loc o

altă revoluţie, alimentată de bumbacul ieftin provenit de pe plantaţiile cu sclavi din America. De data aceasta era o revoluţie a metodelor de fabricaţie, cu dezvoltarea utilajelor care permiteau producţia în masă – ceva ce avea să se răspândească în toată lumea şi să schimbe pentru totdeauna faţa oraşelor, mediul, economia şi posibilitatea de a comanda un aparat de hidromasaj pentru picioare de pe Amazon la ora 3 dimineaţa, după o beţie.

Zorii epocilor de dezvoltare ştiinţifică, tehnologică şi industrială au adus umanităţii oportunităţi la care strămoşii noştri nu puteau nici măcar să viseze. În acelaşi timp, ne-au dat şi ocazia s-o dăm în bară pe o scară neînchipuită până atunci. Când Columb a încurcat unităţile de măsură, măcar greşelile lui erau limitate la suprafaţa Pământului. Acum, după cum arată povestea sondei orbitale marţiene, putem s-o dăm în bară în *spaţiu*.

Eşecul sondei a început să fie vizibil abia la câteva luni după începerea misiunii, când încercările centrului de control de a face mici ajustări ale traiectoriei pentru a-i păstra cursul au început să nu mai aibă chiar efectul dorit. Dimensiunea exactă a problemei a devenit vizibilă numai când sonda a ajuns pe Marte şi a încercat să intre pe orbită, doar pentru a pierde aproape imediat legătura cu centrul de control.

Investigaţia ulterioară a scos la iveală ce se întâmplase: sonda orbitală folosea unitatea metrică standard newton-secundă pentru măsurarea impulsului (impulsul total aplicat într-o manevră). Dar softul computerului de la sol, livrat de un furnizor extern, folosea sistemul imperial de măsură, cu unităţi funt-secundă. De fiecare dată când porniseră motoarele sondei, efectul fusese de patru ori mai mare decât cel intenţionat – ceea ce a însemnat că Mars Orbiter a ajuns cu peste 160 de kilometri mai aproape de suprafaţa planetei Marte decât ar fi trebuit. Când a încercat să intre pe orbită, sonda a pătruns violent în atmosferă, iar echipamentul de ultimă generaţie, în valoare de 327 de milioane de dolari, s-a

făcut bucăţi aproape instantaneu.

Probabil că incidentul a fost jenant pentru NASA, dar poate că inginerii s-au consolat cu gândul că nu sunt singuri în domeniul boacănelor ştiinţifice şi tehnologice. Un alt exemplu vine nu din cursa spaţială, ci din cu totul alt gen de cursă în care s-au pomenit implicaţi oamenii de ştiinţă americani când, în 1969, concurau cu omologii lor sovietici pentru a elucida misterele unei descoperiri revoluţionare: o formă de apă cu totul nouă.

Era punctul culminant al Războiului Rece şi confruntarea la nivel ideologic, care consuma toate resursele, nu se limita la manevre geopolitice, declanşarea unor crize nucleare şi lumea obscură a spionajului. A dat naştere şi unei competiţii între lumea comunistă şi cea capitalistă pentru demonstrarea abilităţilor ştiinţifice şi tehnologice.

Descoperirile şi progresele spectaculoase apăreau într-un ritm ameţitor şi era mereu prezentă groaza de a rămâne în urma inamicului. În luna iulie a acelui an, o fiinţă umană avea să păşească pe suprafaţa Lunii, trimisă acolo de reacţia şocată a autorităţilor americane în faţa unei *1*! / /

serii de premiere sovietice în domeniul cuceririi spaţiului.

Printre aceste realizări măreţe şi spectaculoase, forma inovatoare de apă a părut iniţial doar o şmecherie minoră. Descoperită în 1961 de Nikolai Fedâiakin, un cercetător care lucra într-un laborator sovietic de provincie, departe de centrele ştiinţifice majore, potenţială importanţă a acesteia nu a fost înţeleasă decât după ce lucrarea sa a ajuns la Boris Derjaghin, de la Institutul de Chimie Fizică de la Moscova. Derjaghin a replicat imediat experimentul lui Fedâiakin şi, deloc surprinzător, a început să-şi asume bucuros meritele pentru descoperire – totuşi, în afara Uniunii Sovietice, interesul era redus. Numai după ce şi-a prezentat concluziile la o conferinţă desfăşurată în Anglia în 1966, comunitatea internaţională a început să-i

acorde atenţie. Cursa începuse.

Iniţial denumită „apă anormală” sau „apă produsă”, aceasta avea proprietăţi remarcabile. Fedâiakin şi Derjaghin au descoperit că procesul de condensare sau trecere forţată prin tuburi capilare înguste de cuarţ pur determinase cumva o rearanjare a structurii apei, modificându-i radical proprietăţile chimice. Apa anormală nu îngheţa la o grade Celsius, ci la – 40 grade C. Punctul de fierbere era şi mai spectaculos, cel puţin 150 grade C sau mai mult, poate chiar 650 grade C. Era mai vâscoasă decât apa, abia dacă mai era lichid, fiind mai gelatinoasă şi mai uleioasă – unele descrieri spuneau că seamănă cu vaselina. Dacă o tai cu lama, rămân urme.

Întâi în Anglia şi apoi în SUA, oamenii de ştiinţă s-au apucat să reproducă experimentul sovieticilor. Era un proces dificil, pentru că tuburile capilare folosite limitau cantităţile de apă anormală care putea fi produsă la fiecare încercare: unele laboratoare n-au reuşit deloc să nimerească tehnica, în timp ce altele i-au dat bătaie, producând cantităţi tot mai mari de apă anormală. De la unul din aceste laboratoare americane a venit următoarea mare descoperire: a fost sintetizată o cantitate suficient de mare de apă anormală pentru a putea realiza o analiză în spectru infraroşu a substanţei. Rezultatele au fost publicate în prestigioasa revistă *Science* în iunie 1969, cu o lună înainte ca Armstrong să păşească pe Lună, intensificând şi mai mult buluceala de cercetări asupra substanţei. Nu numai că articolul confirma proprietăţile radical diferite ale acestui tip de apă în comparaţie cu apa obişnuită, dar oferea şi o explicaţie: rezultatele sugerau că era o variantă polimerizată a apei, în care moleculele individuale de H_2O s-o uneau în reţele de catene lungi, care sporeau stabilitatea substanţei. Şi aşa „apa anormală” a devenit cunoscută sub numele pe care îl ştim astăzi: „poliapă”.

Descoperirea poliapei „va revoluţiona cu siguranţă chimia”, scria revista *Popular Science* în decembrie 1969,

discutând pe larg despre posibilele utilizări ale acesteia în sistemele de răcire, ca lubrifiant pentru motoare sau ca moderator în reactoare nucleare. Lămurea multe aspecte întâlnite în natură: poliapa se găsea în argilă, explicând de ce aceasta îşi păstra maleabilitatea până când era încălzită la temperaturi extrem de ridicate şi elimina în cele din urmă poliapa. Aceasta poate fi răspunzătoare pentru unele aspecte ale vremii, cantităţi mici dispersând formaţiunile de nori. Şi era, cu siguranţă, prezentă şi în corpul uman.

Descoperirea avea să ducă probabil la dezvoltarea unei ramuri noi a chimiei, pe măsură ce unele laboratoare anunţau că au reuşit să producă versiuni polimerizate ale altor lichide vitale: polietanolul sau poliacetona. Sau, mai sinistru, apăruse preocuparea că ar putea avea aplicaţii militare sau chiar să devină o armă propriu-zisă: structura poliapei sugera că aceasta putea exista într-o stare energetică mai scăzută decât apa normală, rezultând posibilitatea ca, intrată în contact cu apa obişnuită, să declanşeze o reacţie în lanţ, determinând apa să-şi modifice şi ea structura şi să adopte forma polimerizată. Existau speculaţii potrivit cărora o picătură de poliapă adăugată într-un rezervor strategic sau într-un râu avea potenţialul să modifice treptat întreaga masă de apă, transformând-o într-un sirop. Ar fi putut fi astfel sabotate rezervele de apă ale unor întregi ţări.

Ca urmare a materialului publicat de revista *Science*, a intervenit şi guvernul SUA. Agenţii CIA i-au chestionat pe cercetătorii implicaţi în studierea poliapei, ca să se asigure că toate descoperirile rămâneau în mâinile americanilor. Subiectul a fost dezbătut cu nelinişte în presă, de la *New York Times* până la ziarele locale: rămâneau Statele Unite în urma Uniunii Sovietice? Cercetarea în domeniul poliapei a devenit prioritară şi i s-au alocat fonduri. Au fost publicate sute de lucrări ştiinţifice numai în anul 1970. În 1969, după acordarea finanţării iniţiale, *Wall Street Journal* scria cu uşurare: „Vestea bună este că Statele Unite au recuperat decalajul

în domeniul polimerizării apei, iar Pentagonul susţine financiar eforturile de a duce tehnologia americană a poliapei înaintea celei sovietice”.

Probabil că aţi ghicit deja, nu? Adică am parcurs destul de mult din cartea asta; ar trebui să fie destul de evident până acum că povestea poliapei nu se încheie cu un triumf ştiinţific, cu toată lumea bătându-se pe umeri şi cu Nobel-uri peste tot. Dar abia prin 1970 şi ceva, după ani de zile de cercetări realizate de cei mai buni oameni de ştiinţă, în cele mai bune laboratoare de pe mai multe continente, s-a descoperit adevărul.

Nu există poliapă. Pur şi simplu, aşa ceva nu există.

Ceea ce descoperiseră de fapt Fedâiakin şi Derjaghin şi continuaseră, reluaseră cu conştiinciozitate şi studiaseră ani de zile oamenii de ştiinţă din întreaga lume era o substanţă care poate fi descrisă mai precis drept „apă murdară”. S-a dovedit că toate aşa-zisele proprietăţi miraculoase ale poliapei nu erau altceva decât impurităţi care se strecuraseră în echipamentele care ar fi trebuit să fie sterile.

Un om de ştiinţă american sceptic, Denis Rousseau, a reuşit să reproducă aproape exact o analiză spectrală a poliapei, folosind câteva picături de transpiraţie, stoarse din tricoul său după un meci de handbal. Aceasta era substanţa misterioasă pe care marile puteri din perioada Războiului Rece se străduiseră cu atâta disperare să o controleze. Drăguţ.

Penibil.

Şi nu se pune problema că n-ar fi existat o mulţime de voci sceptice – mulţi oameni de ştiinţă au considerat că descoperirea părea neplauzibilă; unul dintre ei chiar a anunţat că, dacă se dovedeşte că poliapa este reală, o să renunţe cu totul la chimie. Dar de multe ori este greu să dovedeşti netemeinicia unui lucru, mai ales când pândeşte temerea că motivul pentru care poliapa nu se comportă cum ar trebui să se comporte poliapa este pur şi simplu că n-ai făcut-o cum trebuie de la bun început. Dificultatea de

a produce mai mult decât cantităţi infime de poliapă, la care s-a adăugat atmosfera încordată din domeniul cercetării din timpul Războiului Rece, i-a făcut pe oamenii de ştiinţă răspândiţi pe mai multe continente să vadă pur şi simplu ceea ce li se spusese că ar trebui să vadă şi astfel să interpreteze exagerat nişte rezultate neclare şi contradictorii. Toată povestea a fost ştiinţă inspirată de dorinţe nerealiste.

Chiar şi după ce au fost publicate primele lucrări care puneau sub semnul întrebării existenţa poliapei (tot în revista *Science*, în 1970), au mai trecut câţiva ani până a recunoscut toată lumea că fusese o greşeală. Ellison Taylor, unul din scepticii care fuseseră implicaţi în dovedirea netemeiniciei dovezilor, a scris în 1971 în revista internă a Laboratorului naţional Oak Ridge: „(Noi) am ştiut de la bun început că greşeau şi presupun că au ştiut şi mulţi dintre cei care nu s-au implicat deloc, dar niciunul dintre protagonişti nu a dat niciun semn că ar recunoaşte acest lucru/ în iunie 1973, *Popular Science* a publicat chiar un articol intitulat „Cum să obţii poliapă la tine acasă” (cu subtitlul „Unii experţi susţin că această substanţă rară nu există. Cu toate acestea, iată cum puteţi obţine suficientă pentru propriile dumneavoastră experimente.”).

Nu este nici pe departe singura dată când s-a întâmplat aşa ceva. Bineînţeles, primele secole ale ştiinţei (chiar înainte să fi fost inventat termenul „ştiinţă”) au fost pline de teorii populare care s-au dovedit a fi complet greşite – în secolul al XVIII-lea a apărut flogisticul, o substanţă misterioasă care se furişa în toate substanţele combus*ti*!

tibile şi era eliberată când ardeau; în secolul al XIX-lea, lumea făcea cunoştinţă cu eterul luminos, o substanţă invizibilă care impregna universul şi prin care era transmisă lumina. Dar toate acestea erau diferite pentru că erau măcar încercări de a explica lucruri ce nu puteau fi explicate de ştiinţa vremii. Şi, de fapt, aşa ar trebui să funcţioneze ştiinţa.

Motivul pentru care ştiinţa are un palmares relativ cumsecade este că (teoretic, cel puţin) porneşte de la premisa rezonabilă şi cu un uşor dispreţ de sine că majoritatea presupunerilor noastre despre cum funcţionează lumea sunt eronate. Ştiinţa încearcă să se îndrepte uşor-uşor spre punctul în care are dreptate, dar o face printr-un proces lent prin care devine treptat ceva mai puţin greşit. Ar trebui să meargă aşa: ai o idee despre cum s-ar putea să funcţioneze lumea şi, ca să vezi dacă există vreo şansă să fie corectă, încerci foarte tare să dovedeşti că n-ai dreptate. Dacă nu reuşeşti să demonstrezi că n-ai dreptate, încerci din nou sau dovedeşti pe altă cale că n-ai dreptate. După o vreme, te hotărăşti să spui lumii că n-ai reuşit să dovedeşti că n-ai dreptate, moment în care şi tot restul lumii încearcă să demonstreze că n-ai dreptate. Dacă toţi dau greş și nu reuşesc să demonstreze că n-ai dreptate, atunci lumea începe, încet-încet, să accepte că s-ar putea ca ideea ta să fie corectă sau măcar să fie mai puţin greşită decât alternativa.

Evident, nu aşa se întâmplă *în realitate*. Oamenii de ştiinţă nu sunt mai puţin expuşi decât alţi oameni riscului de a pleca de la premisa că viziunea lor asupra lumii este corectă şi de a ignora orice o infirmă. De aceea toată organizarea ştiinţifică – evaluarea *inter pares*, repetarea experimentelor şi toate celelalte – este creată pentru a încerca să evite să se întâmple aşa ceva. Dar metoda este extrem de departe de a fi infailibilă, pentru că mentalitatea de grup, obiceiul de a te da de partea celui mai tare, presiunea politică şi ochelarii de cal ideologici există şi în domeniul ştiinţei.

f)

Aşa poţi ajunge să ai o grămadă de oameni de ştiinţă, care lucrează în instituţii diferite şi în ţări diferite, care se conving singuri că pot vedea aceeaşi substanţă imaginară. Saga poliapei nu este unicat: cu 60 de ani înainte, lumea ştiinţifică fusese captivată de descoperirea unui nou tip de radiaţie. Aceste noi raze remarcabile (care se vor dovedi în

cele din urmă întru totul imaginare) se numeau raze N.

Acestea au fost „descoperite” în Franţa şi şi-au luat numele de la oraşul Nancy, unde lucra cercetătorul care le-a identificat – René Blondlot, om de ştiinţă premiat, cu o reputaţie de fizician experimentalist excepţional şi conştiincios. Asta se întâmpla în 1903, la mai puţin de zece ani după ce descoperirea razelor X făcuse valuri în domeniu, aşa încât lumea se aştepta la descoperirea unor noi forme de radiaţii pretutindeni. Mai mult, exact ca şi în cazul poliapei, nici rivalitatea internaţională nu putea fi ignorată – razele X fuseseră descoperite în Germania, aşa că francezii erau nerăbdători să intre în acţiune.

Blondlot a dat prima dată peste razele N din greşeală – de fapt, în timp ce făcea cercetări asupra razelor X. Echipamentul său experimental folosea o mică scânteie care devenea din ce în ce mai luminoasă la trecerea

René Prosper Blondlot (1849 – 1930)

razelor şi i-a atras atenţia o sclipire apărută când n-avea cum să fie afectată de niciun fel de raze X. A săpat mai adânc, a mai adunat dovezi şi, în primăvara lui 1903, şi-a anunţat public descoperirea în *Dări de seamă ale Academiei Franceze*. Destul de repede, o mare parte a

lumii ştiinţifice era înnebunită după razele N.

În următorii câţiva ani, peste 120 de oameni de ştiinţă au publicat mai mult de 300 de articole despre caracteristicile remarcabile ale razelor N. (Blondlot însuşi a semnat 26 dintre ele.) Calităţile pe care le vădeau razele N erau cu siguranţă... surprinzătoare. Erau produse de anumite tipuri de flacără, o suprafaţă de fier încinsă şi de soare. Erau produse şi de organisme vii, după cum a descoperit colegul lui Blondlot, Augustin Charpentier: de broaşte şi iepuri, de bicepşi şi de creierul uman. Razele N puteau penetra metale şi lemn şi se puteau transmite printr-un fir de cupru, dar erau blocate de apă şi sare. Şi puteau fi stocate în cărămizi.

Din păcate, nu toată lumea avea chiar la fel de mult succes când încerca să obţină şi să observe razele N. Mulţi alţi oameni de ştiinţă reputaţi nu au reuşit deloc să le invoce apariţia, deşi Blondlot era foarte săritor şi le descria metodele pe care le folosise. Este posibil să se fi întâmplat pentru că erau dificil de depistat: Blondlot renunţase deja la detectarea cu o scânteie, folosind acum o folie fosforescentă care sclipea uşor când era expusă la raze. Problema era că variaţia gradului de strălucire a materialului era aşa de slabă, încât diferenţele se observau cel mai bine într-o încăpere întunecată şi numai după ce experimentatorul reuşea să-şi adapteze ochii la beznă timp de circa 30 de minute. A, şi mergea cel mai bine dacă nu te uitai direct la folie, ci cu coada ochiului.

Pentru că bineînţeles că este imposibil să-ţi joace ochii vreo festă dacă stai jumătate de oră într-o cameră întunecată şi apoi prinzi cu vederea periferică o sclipire palidă.

Scepticii, care erau mulţi, nu puteau să nu observe o caracteristică destul de evidentă a obsesiei razelor N: practic toţi oamenii de ştiinţă care reuşiseră să reproducă razele erau francezi. Existau şi câteva excepţii în Anglia şi în Irlanda; niciun cercetător din Germania sau Statele Unite nu reuşise să le zărească măcar. Ceea ce începea să

provoace nu doar scepticism, ci agasare de-a dreptul: în timp ce Academia Franceză îi conferea lui Blondlot unul dintre cele mai prestigioase premii pentru ştiinţă, kaizerul german l-a convocat pe Heinrich Rubens, un specialist german de frunte în domeniul radiaţiilor, şi l-a obligat să piardă două săptămâni încercând să reproducă experimentul lui Blondlot; în final Rubens, umilit, s-a dat bătut.

Toate astea l-au determinat pe fizicianul american Robert Wood, care participa la o conferinţă în Europa, să facă o vizită la laboratorul din Nancy al lui Blondlot. Cercetătorul francez a fost foarte fericit să-l primească pe Wood şi să-i demonstreze ultimele progrese; americanul avea un alt plan. Una dintre cele mai bizare proprietăţi ale misterioaselor raze era că, exact ca lumina refractată printr-o prismă de sticlă, se părea că şi ele puteau fi refractate printr-o prismă de aluminiu, producând un spectru de modele pe folie. Blondlot i-a demonstrat nerăbdător lui Wood toate acestea, citindu-i măsurătorile pentru punctele unde cădeau tiparele. Wood l-a întrebat apoi dacă îl deranja să repete experimentul, şi Blondlot a fost de acord fără ezitare, după care Wood a introdus un element de control ştiinţific adecvat – sau, cu alte cuvinte, i-a jucat o festă destul de amuzantă lui Blondlot.

Pe întuneric, fără ca Blondlot să observe, el a întins mâna şi pur şi simplu a dosit prisma. Fără să ştie că echipamentului său îi lipsea acum componenta vitală, Blondlot a continuat să citească rezultatele lungimilor de undă pentru un spectru care nu ar fi trebuit să mai fie acolo.

În toamna lui 1904, Wood a făcut un rezumat al observaţiilor sale într-o scrisoare politicoasă, dar brutală, către revista *Nature*: „După ce am asistat trei ore sau mai mult la diverse experimente, nu numai că nu pot să relatez fie şi o singură observaţie care să pară să fi indicat existenţa razelor, dar am şi rămas cu convingerea foarte fermă că puţinii experimentatori care au obţinut rezultate

pozitive au fost cumva induşi în eroare”. După aceea, interesul pentru razele N a scăzut simţitor, chiar dacă Blondlot şi câţiva alţi împătimiţi s-au străduit în continuare, decişi să demonstreze că nu au studiat în tot acest timp un miraj.

Istorisirile despre poliapă şi raze N sunt de fapt poveşti moralizatoare despre cum până şi oamenii de ştiinţă pot cădea pradă aceloraşi distorsiuni care ne afectează pe toţi, dar sunt şi poveşti despre cum… mă rog, funcţionează ştiinţa. În timp ce publicitatea exagerată din jurul ambelor a fost, privind în urmă, ceva mai mult decât jenantă pentru destul de mulţi profesionişti cu înaltă calificare, ambele obsesii au fost învinse în doar câţiva ani de scepticism şi de nevoia de dovezi concrete. Un punct pentru munca în echipă.

Însă dacă aceste exemple sunt relativ inofensive, au existat o mulţime de situaţii când ştiinţa dubioasă a făcut mult mai mult decât să ştirbească reputaţia câtorva persoane. Cum ar fi, de exemplu, moştenirea lui Francis Galton.

Sir Francis Galton a fost fără îndoială un geniu şi un om cu vaste cunoştinţe în multe domenii, dar şi un excentric bizar cu idei îngrozitoare, care au avut consecinţe înspăimântătoare. Văr îndepărtat cu Charles Darwin, el a avut realizări majore în mai multe discipline – a fost pionier în domeniul statisticii ştiinţifice, inventând inclusiv conceptul de corelaţie, iar unele dintre descoperirile sale în meteorologie şi medicina judiciară legală se mai folosesc şi în ziua de astăzi, sub forma hărţilor meteo şi a utilizării amprentelor pentru identificarea persoanelor.

Galton era obsedat să aplice principii ştiinţifice şi să măsoare aproape orice îi ieşea în cale – printre scrisorile sale publicate de *Nature* se numără şi una care estima numărul total de tuşe dintr-un tablou (după ce s-a plictisit de şedinţele prelungite în care poza pentru un portret) şi o alta, din 1906, intitulată „Cum să tai un tort rotund

folosindu-te de principii ştiinţifice” (pe scurt: nu tăiaţi felii în formă de pană, tăiaţi segmente de la mijloc, ca să puteţi lipi apoi jumătăţile, astfel încât să nu se usuce).

Această obsesie nu s-a limitat la furnizarea de trucuri foarte britanice pentru ceaiul de la ora 5 după-amiază. Într-una dintre cele mai notorii investigaţii ale sale, Galton a făcut turul oraşelor şi orăşelelor britanice, într-o încercare de a realiza o hartă a locurilor unde se aflau cele mai atrăgătoare femei. Se aşeza într-un spaţiu public şi folosea un dispozitiv ascuns în buzunar, denumit „ţeapă” – un degetar cu un ac ataşat care putea face perforaţii pe o bucată de hârtie împărţită în mai multe sectoare – pentru a-şi înregistra părerea despre cât de atrăgătoare din punct de vedere sexual era fiecare femeie care trecea pe lângă el. Produsul final a fost o „hartă a frumuseţii feminine”, asemănătoare cu cea pentru prognozele meteo, care a arătat că femeile din Londra erau cele mai atrăgătoare, în timp ce femeile din Aberdeen erau cele mai neatrăgătoare. Cel puţin după gustul unui statistician pervers care lua notiţe pe furiş, cu un ac ascuns în buzunar, despre cât de tentante la pat i se par femeile, ceea ce probabil că nu este cel mai obiectiv criteriu.

Aceeaşi combinaţie de calităţi – nevoia nestăpânită de a măsura diverse trăsături omeneşti şi o totală lipsă de respect faţă de umanitatea subiecţilor – La condus pe Galton spre cea mai cunoscută contribuţie a sa în domeniul ştiinţei: pledoaria pentru „eugenie” şi, de fapt, şi inventarea termenului. Credea cu fermitate că genialitatea este o caracteristică moştenită în întregime şi că succesul unei persoane se datorează numai naturii interioare a acesteia şi nu norocului sau conjuncturii. Şi aşa, că trebuie încurajate căsătoriile între persoane considerate corespunzătoare pentru reproducere, eventual şi cu recompense financiare, în vederea ameliorării patrimoniului genetic al rasei umane; iar cei indezirabili, cum erau cei săraci cu duhul sau calicii, trebuie descurajaţi ferm să se mai reproducă.

În prima parte a secolului XX, mişcarea eugenică a fost îmbrăţişată în întreaga lume, iar Galton (acum aproape de sfârşitul vieţii) era considerat un erou. În 31 de state americane au fost votate legi privind sterilizarea obligatorie – până la abrogarea ultimei legi pe această temă, în anii 1960, fuseseră sterilizate forţat peste 60.000 de persoane aflate în instituţii psihiatrice, majoritatea femei. Cam tot atâtea persoane au fost sterilizate pentru promovarea „igienei etnice" în Suedia, unde legea a fost abrogată abia în 1976. Şi desigur, în Germania nazistă… ei bine, ştiţi ce s-a întâmplat. Galton ar fi fost fără îndoială îngrozit dacă ar fi trăit destul ca să vadă ce se petrecea în numele „ştiinţei" pe care o crease, dar asta nu înseamnă că ideile lui iniţiale ar fi fost mai puţin greşite.

Şi mai este şi Trofim Lîsenko, specialistul agronom sovietic ale cărui idei îngrozitor de proaste au contribuit la declanşarea foametei atât în URSS, cât şi (aşa cum se arată în capitolul 3) în China. Spre deosebire de Galton, Lîsenko nu are în palmares niciun fel de realizări legitime reale care să-i compenseze moştenirea. N-a făcut decât să greşească din cale afară de rău.

Provenit dintr-o familie săracă, Lîsenko a avansat repede în rândurile agronomilor sovietici, mulţumită unor succese înregistrate la începutul carierei în privinţa stimulării creşterii seminţelor fără ca acestea să fie plantate înaintea venirii iernilor reci. În cele din urmă a devenit unul dintre favoriţii lui Stalin, care i-a oferit destulă putere pentru a începe să-şi impună ideile asupra restului comunităţii ştiinţifice sovietice.

Aceste idei nu erau bune – nici pe departe –, dar aveau avantajul că se potriveau cu distorsiunile ideologice ale mai-marilor comunişti ai lui Lîsenko. Deşi genetica era deja o disciplină cu tradiţie în anii 1930, Lîsenko o respingea în totalitate, negând chiar existenţa genelor, pe motiv că aceasta promova o viziune individualistă asupra lumii. Genetica sugera că modul în care se comportă organismele era predeterminat şi invariabil, în timp ce

Lîsenko credea că modificarea mediului poate ameliora organismul şi transmite urmaşilor aceste îmbunătăţiri. O specie de plante de cultură se putea chiar transforma într-alta, dacă beneficia de mediul propice. I-a instruit pe fermieri să semene rândurile mai aproape unele de altele, pentru că plantele din aceeaşi „clasă” nu vor intra niciodată în competiţie între ele pentru resurse.

Nimic din toate aceste idei nu era adevărat şi, mai mult, era evident că nu este adevărat, aşa cum arată faptul că încercările de a le pune în practică s-au încheiat cu o grămadă de recolte compromise. Ceea ce nu l-a împiedicat pe Lîsenko să-şi menţină influenţa politică şi să înăbuşe orice critică – până într-atât încât a pus să fie daţi afară, închişi sau chiar ucişi mii de alţi biologi sovietici dacă refuzau să renunţe la genetică şi să îmbrăţişeze doctrina Lîsenko. Abia când Hruşciov a fost înlăturat de la putere, în 1964, ceilalţi oameni de ştiinţă au reuşit în cele din urmă să convingă partidul că Lîsenko era un şarlatan şi a fost îndepărtat discret. Moştenirea lui a fost să contribuie la milioane de decese şi să dea înapoi cu zeci de ani domeniul biologiei în lumea sovietică.

Dar dacă greşelile lui Lîsenko în biologie au fost posibile datorită comunismului, următorul caz este capitalism pur – povestea unui om care a reuşit să facă nu una, ci două dintre cele mai nimicitoare greşeli din istoria ştiinţei, totul în decurs de doar un deceniu.

Pe căi greşite în 1944, Thomas Midgley Jr, inginer, chimist şi inventator de geniu, un om ale cărui descoperiri au contribuit într-o măsură remarcabilă la modelarea lumii moderne, murea la vârsta de 55 de ani, acasă, în patul lui.

Ai zice că să mori în patul tău pare destul de paşnic. Nu şi în acest caz. Paralizat de la brâu în jos în urma unui acces de poliomielită avut cu câţiva ani în urmă, Midgley detesta umilinţa de a fi ridicat din pat de altcineva şi profitase de talentul său pentru inovaţie, construindu-şi un sistem complicat de scripeţi care să-i permită să se descurce singur. Totul a mers bine până în ziua aceea de

noiembrie, când s-a întâmplat ceva şi inventatorul a fost găsit strangulat cu frânghiile propriului dispozitiv.

Felul în care a murit e o ironie destul de sinistră în sine – dar nu acesta este motivul pentru care se află Tom Midgley în această carte. Se află aici pentru că, incredibil, faptul că a fost ucis în pat de propria invenţie nici măcar nu e una dintre cele mai mari două greşeli din viaţa lui.

De fapt, indiferent cum priveşti lucrurile, trebuie să fie considerat una dintre cele mai catastrofale fiinţe care au trăit vreodată.

Thomas Midgley Jr (1889 – 1944)

Midgley era un tip tăcut şi isteţ, care şi-a petrecut cea mai mare parte din viaţă în Columbus, Ohio. Provenit dintr-o familie de inventatori, avea doar o brumă de pregătire de chimist, dar dădea dovadă de un talent deosebit pentru rezolvarea problemelor în mai multe discipline – printr-o combinaţie de analiză sistematică a problemelor, pe de o parte, şi, pe de altă parte, o tendinţă de a veni cu o avalanşă de soluţii, la nimereală, dar cu încăpăţânare, până o nimerea pe cea potrivită.

În anii 1910 şi 1920, Midgley lucra la problema „înecării" motoarelor de maşină – o problemă stăruitoare, care făcea motoarele să bolborosească şi să se smucească, în special când erau solicitate. Din cauza asta, primele automobile erau cam nasoale, aveau şi o eficienţă scăzută a alimentării, o preocupare serioasă într-un moment în

care apăruseră primele griji că rezervele mondiale de petrol aveau să scadă cât de curând.

Midgley şi şeful lui, Charles Kettering, bănuiau că înecarea motorului se datora arderii inegale a combustibilului folosit, mai degrabă decât unui viciu fundamental de proiectare. Aşa că s-au apucat să caute un aditiv care să reducă acest efect. Iniţial, din motive uluitor de puţin logice, au decis că soluţia era „culoarea roşie”. Midgley a plecat să ia nişte vopsea roşie, dar laboratorul n-avea. I s-a spus totuşi că iodul era oarecum roşu şi se dizolva bine în ulei, aşa că şi-a zis „A, nu contează”, a băgat o grămadă de iod în nişte benzină şi a aruncat-o într-un motor.

A funcţionat.

A fost noroc chior, dar au obţinut dovada că se aflau pe calea cea bună. Iodul în sine nu era o soluţie practică: era prea scump şi prea dificil de produs în cantităţile de care aveau nevoie. Dar era suficient ca să-i convingă să meargă mai departe. În anii care au urmat, au testat – în funcţie de declaraţia oficială a companiei pe care o crezi – între 144 şi 33.000 de compuşi diferiţi. Dacă pare un interval foarte vag, ei bine, există un motiv pentru care companiile care le susţineau activitatea au fost oarecum ambigue în privinţa procesului de cercetare.

Motivul este că substanţa asupra căreia s-au oprit în cele din urmă a fost plumbul (mai precis, un compus lichid denumit tetraetil de plumb sau TEP). Şi plumbul este o otravă letală. Provoacă, printre altele, hipertensiune arterială, probleme la rinichi, anomalii fetale şi vătămări cerebrale. Afectează în mod special copiii.

Povestea lui Midgley este spusă de multe ori ca un exemplu al „consecinţelor involuntare”, care… Nu, nu prea. E drept, scopul lui nu era de fapt „otrăvirea unor generaţii întregi de oameni pe tot globul”. Dar, în acelaşi timp, niciunul dintre cei implicaţi în producerea şi popularizarea benzinei cu plumb nu poate să joace cartea cu „o, nu, ce surpriză îngrozitoare şi neprevăzută”.

Toxicitatea plumbului nu era o descoperire nouă – era cunoscută efectiv de mii de ani. Înainte ca prima pompă de benzină să înceapă să livreze noul combustibil, în prima parte a anului 1923, medicii avertizau că este o idee foarte, foarte proastă. William Clark de la Direcţia de Sănătate Publică americană a precizat într-o scrisoare că folosirea tetraetilului de plumb implica „o ameninţare gravă pentru sănătatea publică" şi a prevăzut – întru totul corect – că „pe arterele principale aglomerate este foarte probabil ca praful cu oxid de plumb să rămână la nivelul stratului inferior al atmosferei".

Într-o previziune şi mai îngrijorător de corectă, făcută în 1924, un cunoscut toxicolog a prezis că „evoluţia intoxicării cu plumb va avea loc aşa de subtil, încât benzina cu plumb va ajunge să fie aproape universal folosită… înainte ca opinia publică şi autorităţile să înţeleagă situaţia".

Şi chestia e că plumbul nu era singura variantă disponibilă. În anii de după descoperirea efectelor iodului, echipa lui Midgley a identificat *o mulţime* de agenţi care ar fi putut fi eficienţi. Dintre care unul era impresionant în simplitatea sa: etanolul. Combustibil viabil în sine, alcoolul alimentar nu e bun doar pentru ca să-ţi sterilizezi rănile fizice şi să le igienizezi temporar pe cele emoţionale, funcţionează eficient şi ca aditiv împotriva „înecării" motorului – cu beneficiul suplimentar că este incredibil de uşor şi de ieftin de produs în masă.

De fapt, echipa lui Midgley a susţinut ani de zile etanolul ca fiind soluţia perfectă la problema înecării motorului. Şi atunci, de ce au renunţat la el în favoarea unei substanţe despre care toată lumea ştia că e al naibii de toxică? O să fiţi şocaţi să aflaţi că motivul au fost banii!»!

Problema era că etanolul era pur şi simplu *prea* ieftin şi uşor de produs. Şi, un aspect esenţial, nu putea fi brevetat. Compania lui Charles Kettering, Delco, fusese cumpărată de gigantul General Motors în 1918, iar echipa

sa de cercetare era presată să demonstreze că poate realiza venituri şi nu doar nişte cârpeli nerealiste. Etanolul – o substanţă atât de uşor de obţinut încât lumea o poate produce şi acasă, fără nicio speranţă să devină produs brevetat – era inutil din punctul ăsta de vedere. Aşa că au mers mai departe cu plumbul.

În cazul în care credeţi că bietul Thomas Midgley era un simplu inventator inofensiv a cărui muncă a fost folosită greşit de nişte plutocraţi de rea-credinţă: nu-i cazul. De fapt, el a fost cel care a sugerat şi a susţinut ferm folosirea plumbului. A făcut chiar şi socotelile, calculând că producătorii pot adăuga trei cenţi la preţul galonului[30] de combustibil cu aditiv şi anticipând că, dacă lansează o campanie agresivă de publicitate, vor putea câştiga 20% din piaţa de combustibil. Şi în această privinţă, ca şi în multe altele, a greşit pentru că a subestimat masiv impactul realizării sale: în puţin mai mult de zece ani, benzina cu tetraetil de plumb – sub denumirea comercială Ethyl, care evita în mod perfid partea cu „plumbul” – a câştigat de fapt 80% din piaţa americană.

În tot acest timp, General Motors şi Midgley au insistat că produsul era sigur, în ciuda multor semne care ar putea fi numite „semnale de alarmă”. Semnale de alarmă luminoase uriaşe, care clipesc. Cum ar fi faptul că în februarie 1923, când a fost pus în vânzare Ethyl, Midgley însuşi a trebuit să-şi ia liber o lună întreagă fiindcă se simţea rău din cauza vaporilor de plumb. Sau faptul că muncitorii din fabricile care produceau combustibilul mureau pe capete. Cinci angajaţi au murit din cauza intoxicaţiei cu plumb la fabrica Bayway din New Jersey, 35 au ajuns la spital, mulţi dintre ei cu dezechilibre mintale produse de efectele plumbului asupra sistemului nervos – „pacientul devine profund maniacal, ţipă, sare din pat, distruge mobila şi se comportă ca în delirium

30 Unitate de măsură pentru capacitate folosită în țările de limbă engleză
și egală cu circa patru litri. (N.r.)

tremens”, potrivit unui raport. Şase muncitori au murit la uzina Deepwater din New Jersey, unde halucinaţiile cauzate de plumb erau atât de obişnuite, încât angajaţii îi spuneau „Casa cu fluturi”. Ştirile au ajuns pe prima pagină din *New York Times*. În plină criză de relaţii publice, vânzarea Ethylului a fost suspendată, iar autorităţile medicale americane au format în pripă o comisie care să stabilească dacă produsul era sigur.

Şi apoi, într-un număr remarcabil de judo corporatist care va ajunge să devină, pentru tot restul secolului XX, şablonul pentru o întreagă gamă de industrii care o dau în bară, companiile aflate în spatele Ethyl Gasoline Corporation – General Motors, Standard Oil şi gigantul din domeniul chimiei DuPont – au reuşit să transforme criza de PR într-o victorie de PR.

A fost un exemplu clasic în care persoane responsabile au răspuns unei întrebări complet greşite. Preocuparea publică era atât de puternic concentrată asupra deceselor înregistrate în stadiul de producţie încât, în final, a fost singurul subiect asupra căruia s-a pronunţat comisia de anchetă. Convinsă de asigurările companiilor că vor lua măsuri suplimentare de securitate în fabrici – Midgley a afirmat în faţa comisiei că TEP „nu era atât o otravă periculoasă, cât una perfidă” –, comisia a decis să nu interzică producerea combustibilului. Problema mult mai mare a efectelor acestuia asupra oamenilor care inhalau gazele de eşapament n-a fost tranşată niciodată: a rămas, într-o bună tradiţie, temă de cercetare ulterioară. Însă decizia comisiei a fost prezentată opiniei publice şi politicienilor ca un raport întru totul favorabil.

În caz că vă întrebaţi ce s-a întâmplat cu „tema de cercetare ulterioară”, în următorii 40 de ani aceasta a fost finanţată aproape în totalitate de companiile producătoare de combustibil cu adaos de plumb sau efectuată chiar de angajaţii acestora. Şi, ce să vezi, cercetările au fost neconcludente! Ceea ce era exact ce le trebuia producătorilor ca să spună că problema nu era încă

tranşată şi că ar fi foarte, foarte rău şi incorect să nu mai vinzi acest combustibil minunat care a permis împlinirea atâtor vise.

Imediat ce benzina cu plumb a primit, chipurile, undă verde, nu a mai existat practic nicio limită. Nu numai că împiedica motoarele să se mai înece, dar permitea şi dezvoltarea unei noi generaţii de motoare mai puternice, care au transformat maşinile din nişte rable practice, dar diforme, în obiecte râvnite, rapide, sclipitoare şi elegante. O campanie publicitară agresivă a exploatat temerea că, dacă nu foloseşti combustibil cu plumb, o să ai o maşină de doi bani, care abia se mişcă; produsele concurenţei, inclusiv cele care utilizau etanol – chiar substanţa recomandată ani de zile de echipa lui Midgley –, erau ridiculizate şi considerate de nivel inferior. Când în alte ţări au început să apară preocupări legate de introducerea combustibilului cu plumb, acestea au fost diminuate plecând de la faptul că americanii spuseseră că benzina e în regulă; directorul serviciilor de sănătate din Statele Unite, Hugh Cumming, a luat chiar legătura cu omologii săi, ca să le spună cât de extrem de sigură era benzina cu plumb.

Susţinut de date ştiinţifice mizerabile, o dorinţă lacomă de a face bani şi faptul că maşinile puternice sunt mişto şi te duc mai departe decât celelalte, combustibilul cu plumb a devenit rapid standardul în întreaga lume. Datorită progreselor înregistrate în industria extractivă, potenţială penurie de combustibil ce declanşase de la bun început căutarea agenţilor care să împiedice înecarea motoarelor nu s-a mai materializat, aşa că în locul ei toate beneficiile benzinei cu plumb s-au îndreptat în direcţia producerii unor motoare şi mai puternice. Începuse era automobilului şi, pe tot globul, din ce în ce mai mulţi oameni au început să inhaleze vapori de plumb.

Chestia cu plumbul este că nu se descompune. Dacă unele toxine devin mai puţin periculoase în timp, plumbul se acumulează – în aer, în sol şi în organismele plantelor,

animalelor şi oamenilor. Un raport din 1983 al Comisiei regale britanice pentru prevenirea poluării mediului a ajuns la concluzia că „este îndoielnic că mai există vreun loc pe suprafaţa Pământului sau vreo formă de viaţă necontaminată de plumb produs de om”. Organismul copiilor este expus în mod special, deoarece ei absorb de cinci ori mai mult plumb decât adulţii. Conform estimărilor, în anii 1920 – 1970, numai în Statele Unite au fost înregistrate 70 de milioane de copii care aveau un nivel toxic de plumb în sânge.

Efectele plumbului sunt grave. Organizaţia Mondială a Sănătăţii estimează că în întreaga lume mor anual sute de mii de oameni din cauza unor afecţiuni provocate de intoxicarea cu plumb, cum ar fi bolile de inimă. Dincolo de efectele asupra sănătăţii fizice, plumbul afectează şi dezvoltarea neurologică a copiilor – produce o scădere a nivelurilor IQ-ului în populaţiile expuse şi, potrivit estimărilor la nivel global, cauzează peste 12% din dizabilităţile de dezvoltare intelectuală.

Determină şi probleme comportamentale, cum sunt manifestările antisociale, ceea ce dă naştere uneia dintre cele mai înspăimântătoare cu putinţă consecinţe ale activităţii lui Thomas Midgley Jr. Este important de subliniat că, până în prezent, aceasta este doar o ipoteză nedemonstrată, însă mai mulţi cercetători au arătat că o creştere enormă a nivelului criminalităţii înregistrată în mare parte a lumii în perioada postbelică urmează destul de fidel creşterea nivelului poluării cu plumb.

Nivelurile criminalităţii care au produs multe dintre premisele noastre culturale de zi cu zi – adolescenţii nestăpâniţi, peisajele de coşmar din oraşe şi toate discuţiile din anii 1990 despre „superprădători” – sunt de fapt o anomalie istorică, un vârf de curbă global care este greu de explicat şi care pare acum (să sperăm) de domeniul trecutului. Însă ţară după ţară, indiferent de condiţiile sociale sau de direcţia politică, a înregistrat o creştere abruptă a criminalităţii la câteva zeci de ani după

introducerea benzinei cu plumb – cu alte cuvinte, când primii copii care au fost expuşi la cantităţi semnificative de plumb au ajuns şi depăşit perioada adolescenţei. Iar corelaţia se aplică şi în sens invers: ultimele câteva decenii au înregistrat o scădere constantă a criminalităţii violente în mare parte a lumii, din nou fără legătură cu politicile sociale aplicate de fiecare ţară în parte. Dar scăderea criminalităţii pare să se producă la circa 20 de ani după interzicerea într-o anumită zonă a benzinei cu plumb – având loc mai curând în zone care au interzis plumbul mai devreme şi mai rapid în zonele care l-au eliminat brusc, şi nu treptat.

Repet, corelaţia nu înseamnă, categoric, cauzalitate, iar asta nu este nimic mai mult decât o speculaţie documentată. Ţinând cont de aspectele etice de care te-ai lovi dacă ai încerca să injectezi cu plumb o mulţime de copii şi apoi ai aştepta să vezi câte crime comit ei după 20 de ani, s-ar putea să nici nu se poată dovedi vreodată niciuna dintre variante. Dar, pe lângă posibilitatea să fi ucis milioane de oameni, faptul că am poluat toate colţurile planetei şi că ştim că mai multe generaţii de copii au în sânge o otravă care le-a afectat nivelul de inteligenţă (apropo, sunt generaţii care AU CONDUS LUMEA ÎN ULTIMII 40 DE ANI), posibilitatea să fi provocat un val mondial de criminalitate care a durat zeci de ani şi ne-a schimbat cu totul viziunea asupra societăţii, doar pentru că Thomas Midgley a vrut să câştige trei cenţi la galonul de benzină… ei bine, e un banc foarte lung şi foarte negru.

Midgley însuşi nu a mai rămas prin preajmă după ce a inventat benzina cu plumb. Acelaşi corturar ca întotdeauna, a trecut rapid la alte zone de investigaţie – încă mai avea de făcut cea de-a doua sa greşeală catastrofală.

Spre deosebire de căutarea unui combustibil superior, care i-a luat ani de zile, aceasta a venit rapid. De fapt, conform legendei corporatiste, Midgley n-a avut nevoie decât de trei zile ca să găsească o soluţie la

problema pe care i se ceruse s-o rezolve. Spre deosebire de plumb, acesta este un caz autentic de urmări neintenţionate: n-au existat avertismente prevestitoare de rele sau riscuri muşamalizate. A fost pur şi simplu rezultatul presupunerii, în absenţa oricărei dovezi, că totul va fi bine.

De data aceasta, problema cu care se confrunta Midgley era răcirea. Asta se întâmpla în 1928, la destul de scurt timp după începutul erei refrigerării mecanice (înainte de asta, industria de extragere a gheţii era o afacere importantă, cantităţi uriaşe de gheaţă fiind excavate şi transportate din zonele reci, astfel încât oamenii din zonele mai calde să-şi poată ţine la rece lucrurile). Necazul era că toate substanţele folosite în mod obişnuit pentru refrigerare erau (a) scumpe şi (b) extrem de periculoase. Aveau tendinţa să ia foc sau să otrăvească oameni în număr mare dacă se scurgeau – în anul de după ce şi-a început Midgley activitatea în domeniul refrigerării, o scurgere de clormetan din sistemul de refrigerare al unui spital din Cleveland s-a soldat cu peste 100 de morţi.

Deloc surprinzător, acest aspect crea un soi de rezistenţă la adoptarea pe scară largă a tehnologiilor de refrigerare.

Obiectivul era simplu: să găsească o substanţă ieftină, care să nu fie inflamabilă şi să nu fie toxică şi care să / *f* acţioneze ca agenţii de refrigerare folosiţi deja. General Motors cumpărase de curând o companie de refrigerare, pe care a redenumit-o Frigidaire, şi ştia că, dacă ar fi putut rezolva problema, ar fi câştigat o avere.

Abordarea lui Midgley a fost mai puţin haotică de data asta (în definitiv, acum avea deja o experienţă de peste zece ani în chimie). Studiind proprietăţile chimice ale agenţilor de refrigerare cunoscuţi, a identificat repede fluorul drept posibil candidat, în mod ideal într-o combinaţie cu carbonul, pentru a-i neutraliza efectele toxice. Şi a cam dat lovitura din prima, pentru că una dintre primele substanţe create pentru testare de echipa

lui a fost diclorodifluorometanul. În zilele noastre, este mai bine cunoscut după denumirea de marcă pe care i-au dat-o: freon.

Midgley a demonstrat, în ovaţii, siguranţa în utilizare a freonului la o întrunire a Societăţii Americane de Chimie, inhalând teatral şi apoi suflând freonul ca să stingă o lumânare. Nu era toxic, nu era inflamabil şi era un agent de refrigerare minunat. Perfect. De fapt, nu descoperise doar un nou compus, ci o întreagă clasă, în care toate substanţele aveau proprietăţi similare. Au devenit cunoscute drept clorofluorocarburi – sau, ca să folosim abrevierea uzuală, CFC.

Din păcate, la începutul anilor 1930 nu ştia nimeni cu adevărat ce era „stratul de ozon” sau cât de importantă este această centură subţire de molecule de oxigen din stratosferă pentru protecţia suprafeţei Pământului de razele ultraviolete nocive ale soarelui. Cu siguranţă nu ştia nimeni că CFC-urile, în totalitate inofensive la nivelul mării, devin mult mai periculoase când ajung în atmosfera superioară, unde aceeaşi radiaţie ultravioletă le descompune în elementele lor componente – şi că unul dintre aceste elemente, clorul, va distruge ozonul, lăsând planeta fără scut de protecţie.

Ca să fim corecţi, nu fusese anticipat nici faptul că folosirea CFC-urilor va ajunge să fie mult mai răspândită decât refrigerarea. Foarte repede, lumea a înţeles că aceste substanţe chimice noi, incitante şi extrem de sigure aveau multe alte întrebuinţări – cel mai vizibil fiind rolul de gaz propulsor în spray-urile cu aerosoli. Într-un exemplu de umor negru istoric, în timpul şi după cel de-al Doilea Război Mondial, CFC-urile erau folosite pe scară largă pentru pulverizarea insecticidelor, inclusiv a DDT-ului, coşmarul care provoca anomalii congenitale.

După război, aerosolii au cunoscut un avânt remarcabil, fiind folosiţi pentru orice, de la vopsele la déodorante. Şi şi-au luat avânt şi într-un alt mod, mai literal: cantităţile însemnate pe care am început să le

eliberăm în atmosferă s-au îndreptat către stratosferă, unde s-au apucat să descompună stratul de ozon.

Vestea bună în acest caz este că de data asta omenirea şi-a dat seama de problemă înainte să poată provoca decese pe scară largă. lu-hu! Un punct pentru omenire! în anii 1970 (chiar atunci când începeau să fie aplicate primele măsuri de eliminare a benzinei cu plumb), a fost descoperită şi gaura de dimensiuni tot mai mari din stratul de ozon, împreună cu legătura sa cu CFC-urile. Odată cu aceasta a venit şi avertismentul: dacă se menţinea ritmul de epuizare a ozonului, omenirea avea să fie expusă la un nivel tot mai ridicat de radiaţii UV şi, în decurs de câteva decenii, numărul cazurilor de cancer şi de orbire va creşte spectaculos.

Aşa încât, în perioada anilor 1970 – 1990, omenirea s-a concentrat asupra eliberării de efectele moştenirii lui Thomas Midgley, ambele sale invenţii fiind fie interzise, fie eliminate în majoritatea statelor lumii. Încă am mai rămas cu cantităţi uriaşe de plumb răspândite în mediu – nu se descompune pur şi simplu şi nici nu dispare, iar eliminarea lui este un coşmar. Însă vestea bună este că, măcar în cele mai multe zone, copiii nu mai inhalează aşa de mult plumb, iar cantitatea de plumb în sângele multora dintre ei este acum sub nivelul toxic. Ura! în acelaşi timp, stratul de ozon a început să se regenereze după interzicerea pe scară largă a CFC-urilor: dacă totul merge bine, cam prin 2050 ar trebui să revină la nivelurile de dinainte de Midgley. *Punct marcat pentru munca de echipă*.

Între timp, reputaţia lui Midgley rămâne bătută în cuie: *New Scientist* l-a descris drept „un dezastru ecologic ambulant”; un om care, după spusele istoricului J.R. McNeill (în cartea sa *Something New Under the Sun*), „a avut un impact mai mare asupra atmosferei decât orice alt organism unic din istoria pământului”.

Este în acelaşi timp corect să spunem şi că a modelat lumea modernă, de multe ori în moduri neaşteptate. Carburantul care combătea înecarea motoarelor a făcut

din maşini cel mai folosit mijloc de transport în multe părţi ale lumii, acestea devenind nu numai instrumente, ci şi reprezentări ale statutului, transformate în simboluri ale identităţii personale şi ale individualismului. CFC-urile nu au determinat doar apariţia frigiderului de-acasă, ci au adus şi aerul condiţionat, fără de care multe dintre marile oraşe nici măcar n-ar exista în forma actuală. Cele două invenţii ale lui Midgley chiar au lucrat împreună: datorită vehiculelor mai puternice cu aer condiţionat integrat condusul pe distanţe lungi a devenit ceva realist, ba chiar plăcut. Zone întinse din vestul american şi mare parte din Orientul Mijlociu, ca să luăm doar două exemple, ar arăta foarte diferit fără invenţiile lui Thomas Midgley.

A existat şi un efect secundar asupra culturii în sens mai larg – de exemplu, în America, cinematografele au fost printre primele care au folosit aerul condiţionat, ceea ce a contribuit la creşterea popularităţii proiecţiei de film ca activitate recreativă în timpul Marii Depresiuni, consolidând impactul cultural al epocii de aur a filmului şi transformându-l poate în forma de divertisment definitorie a secolului XX. Practic, putem spune la fel de bine că Thomas Midgley a inventat Los Angelesul: un oraş care funcţionează pe bază de maşini şi aer condiţionat şi este centrul industriei filmului.

Aşa încât, data viitoare când ajungeţi la cinema şi vă uitaţi la un film tâmpit produs la Hollywood, despre un poliţai care luptă împotriva criminalităţii fără să respecte regulile, aduceţi-vă aminte că aproape întreaga experienţă ar putea foarte bine să se reducă la faptul că Thomas Midgley Jr a presupus că substanţele chimice pe care le-a inventat vor fi inofensive şi îi vor aduce 3 centi la un galon de benzină.

ŞASE OAMENI DE ŞTIINŢĂ UCIŞI DE PROPRIILE DESCOPERIRI

Jesse William Lazear

Medicul american Jesse William Lazear a dovedit fără urmă de îndoială că frigurile galbene sunt transmise de

ţânţari – lăsându-se înţepat de nişte ţânţari purtători ai bolii. A murit, demonstrându-şi teoria.

Franz Reichelt

Croitor franco-austriac care, în 1912, şi-a testat plin de încredere noul costum complex pentru sărituri cu paraşuta, aruncându-se de pe Turnul Eiffel (ar fi trebuit să folosească un manechin). S-a prăbuşit şi a murit.

Daniel Alcides Carrion García

Student peruan la medicină, Carrion era decis să studieze boala Carrion. Desigur, pe atunci nu se numea aşa. Şi-a căpătat numele după ce Carrion şi-a injectat sânge recoltat din verucele unei victime şi a murit.

Edwin Katskee

Medic care, în 1936, a vrut să ştie de ce cocaina – pe atunci folosită ca anestezic – avea efecte secundare negative. După ce şi-a injectat o cantitate mare, şi-a petrecut noaptea mâzgălind notiţe din ce în ce mai puţin lizibile pe pereţii biroului, după care a murit.

Carl Wilhelm Scheele

Chimist suedez de geniu care a descoperit multe elemente din tabloul periodic – inclusiv oxigenul, bariul şi clorul –, dar care avea obiceiul să guste fiecare dintre noile sale descoperiri. A murit în 1786, în urma intoxicării cu substanţe printre care s-au numărat plumbul, acidul fluorhidric şi arsenicul.

Clement Vallandigham

Avocat deschizător de drumuri într-un fel de precursor al medicinei legale. În timp ce apăra un client pus sub acuzare pentru crimă, a dovedit că victima s-ar fi putut împuşca singură… împuşcându-se din greşeală el însuşi. A murit, dar clientul său a fost achitat.

10

Scurtă istorie a lucrurilor care ne-au luat prin surprindere

Hai să fim cinstiţi, lumea modernă este un loc destul de derutant. Trăim într-o epocă în care schimbările tehnologice şi sociale se produc cu o viteză ameţitoare. În

decurs de o generaţie sau de un deceniu, uneori în mai puţin de un an se pot întâmpla prefaceri spectaculoase ale modului de viaţă. Totul pare să fie tot timpul nou: totuşi, în acelaşi timp, e greu să scapi de senzaţia că nu facem decât să reluăm greşelile trecutului, într-un ritm tot mai rapid. Facem noi ce facem şi reuşim cu consecvenţă să nu le prevedem.

După cum am spus încă din primul capitol, capacitatea noastră de a prezice cu exactitate viitorul şi de a planifica nu a fost niciodată grozavă, dar nici ritmul accelerat al schimbării din ultimele câteva secole nu ne-a ajutat prea mult. Când suntem înconjuraţi în permanenţă de lucruri strălucitoare şi neaşteptat de noi, metodele euristice la care recurgem pentru a lua decizii o iau razna. Când suntem bombardaţi cu tot mai multe informaţii, nu e de mirare că devin prea multe de prelucrat şi apelăm la selectarea fărâmelor care ne confirmă prejudecăţile. Cum ar putea spune oricare dintre noi dacă am căzut victime efectului Durming-Kruger când trebuie să învăţăm în mod constant cum să facem lucruri noi?

Aşa că trăim într-o epocă de premiere fără sfârşit, iar în majoritatea cazurilor fie nu le-am anticipat, fie nu i-am luat în seamă pe cei care au făcut-o. Şi, din nefericire, nu toate aceste premiere sunt bune. Întrebaţi-o pe Mary Ward.

Mary Ward a fost o deschizătoare de drumuri din multe puncte de vedere. S-a născut în 1827 în ţinutul irlandez Offaly, într-o familie de aristocraţi, dar nu orice familie: încă de la o vârstă fragedă a fost înconjurată de oameni de ştiinţă, atât rude, cât şi oaspeţi. A fost norocoasă, pentru că familia nu numai că i-a alimentat interesul pentru ştiinţă, dar a avut şi mijloace să-l finanţeze, în copilărie, văzând interesul fetei pentru natură, părinţii i-au cumpărat un microscop – cel mai bun din ţară la vremea aceea. Cadoul a fost inspirat, pentru că s-a dovedit că Mary desena cu un talent deosebit specimenele pe care le examina la microscop. (în

adolescenţă, Mary Ward a făcut schiţele pentru construirea Leviathanului din Parsonstown, un telescop reflector de 1, 8 metri construit de vărul ei William Parsons, fost preşedinte al Societăţii Regale. Leviathanul va deţine până în 1917 recordul pentru cel mai mare telescop din lume.)

La maturitate, Mary a corespondat cu mulţi oameni de ştiinţă, iar talentul ei pentru grafică i-a adus comenzi pentru ilustrarea câtorva dintre cărţile acestora. Apoi, în 1857, dezamăgită de calitatea cărţilor despre microscopie aflate pe piaţă, a hotărât să publice un volum cu propriile ei desene. Temându-se (nu fără motiv) că nicio editură n-o să vrea să aibă de-a face cu ea pentru că era femeie, a publicat pe speze proprii 250 de exemplare. Tirajul s-a vândut integral, iar cartea a atras atenţia unui editor, care a considerat că, în acest caz, datorită frumuseţii ilustraţiilor şi calităţii scriiturii, problema sexului autoarei poate fi trecută cu vederea. Publicată cu titlul *The World of Wonders as Revealed by the Microscope*, cartea a făcut ceva senzaţie şi a fost reeditată de opt ori în următorii zece ani, devenind astfel una dintre primele cărţi din categoria căreia astăzi i-am spune „popularizarea ştiinţei”.

Cariera ei de popularizare a ştiinţei nu s-a încheiat aici – a mai scris încă două cărţi, inclusiv o replică a cărţii

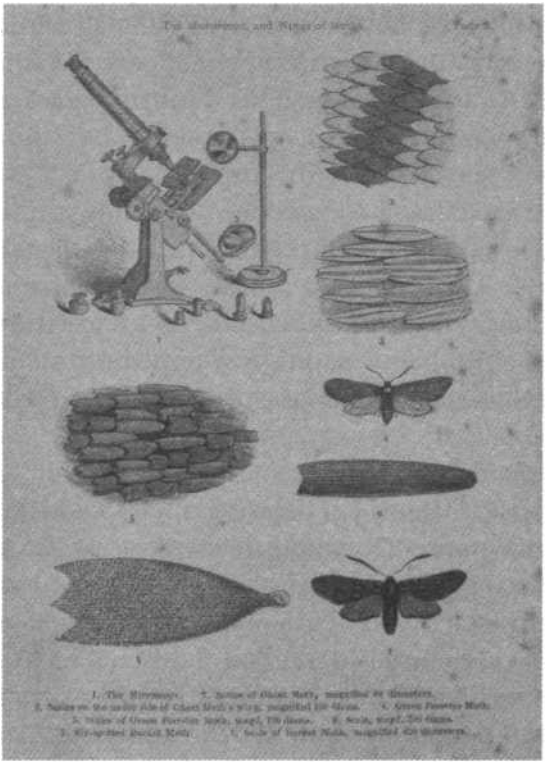

Pagina de titlu din *The World of Wonders as Revealed by the Telescope*, de Mary Ward, 1859

Scurtă istorie a lucrurilor care ne-au luat prin surprindere despre microscopie, dedicată de această dată observaţiilor telescopice, prezentate împreună la Expoziţia Internaţională din 1862; avea să mai ilustreze numeroase alte lucrări ştiinţifice ale unor eminenţi oameni de ştiinţă; a publicat articole în diverse periodice, inclusiv un studiu bine primit despre broaştele râioase; şi a devenit una dintre singurele trei femei acceptate pe lista de corespondenţă a Societăţii Astronomice Regale – una dintre celelalte două fiind regina Victoria. Cu toate acestea, Ward nu a obţinut niciodată vreo diplomă de absolvire, pentru că femeilor nu le era permis acest lucru.

Atâta doar că… toate acestea au fost un preambul, deoarece, deşi Mary Ward a fost o femeie talentată care a dus o viaţă remarcabilă, nu acesta este motivul pentru

care ne aducem astăzi aminte de ea. Poate că aşa ar trebui. Dar nu este, din cauza celor petrecute la Parsonstown în data de 31 august 1869. În ziua aceea, când avea 42 de ani, mergea, împreună cu soţul ei, căpitanul Henry Ward, cu un automobil cu abur. Vehiculul era artizanal – era întotdeauna înconjurată de oameni de ştiinţă, aşa încât sigur că era artizanal –, construit de băieţii vărului ei, William Parsons.

Să conduci un asemenea vehicul era o experienţă nouă la vremea aceea; unul dintre primele semne ale epocii care avea să vină. Automobilul cu motor cu abur fusese inventat cu un secol înainte în Franţa, dar aveau să mai treacă încă mulţi ani până să apară ceva cât de cât asemănător cu maşinile din zilele noastre. Aşa cum erau, vehiculele – chestii greoaie şi mătăhăloase bănuite pe scară largă că ar distruge drumurile – au făcut destulă senzaţie pentru ca Marea Britanie să adopte, cu câţiva ani înainte, în 1865, o lege privind utilizarea acestora, dar încă mai erau ceva nou, rar şi experimental. Dintre multele miliarde de oameni care au trăit pe planeta asta, Mary Ward a fost printre primii 0,0001% care s-au plimbat cu o maşină.

Relatările spun că, în timp ce rula pe strada comercială din Parsonstown cu 5, 5 kilometri pe oră, a cotit brusc şi a intrat în curba spre strada Cumberland, pe lângă biserică. Poate a fost ghinion curat. Poate că drumul era accidentat, nefiind gândit decât pentru un cal şi o căruţă. Poate că nu se gândise nimeni la „cotit brusc”, pentru că maşinile şi caii se manevrează foarte diferit şi riscurile nu sunt aceleaşi. Poate că Mary era pur şi simplu încântată de senzaţie şi entuziasmată de posibilităţile viitorului şi s-a aplecat un pic prea mult ca să vadă cum rămâne drumul în urmă.

Oricare ar fi fost motivul, când vehiculul a făcut virajul, o parte s-a înclinat puţin şi Mary a fost aruncată din maşină sub roţi. Şi-a rupt gâtul şi a murit aproape pe loc.

Mary Ward a fost prima persoană din lume care a murit într-un accident de maşină.

A fost o deschizătoare de drumuri din multe puncte de vedere, dar nu reuşeşti întotdeauna să-ţi alegi domeniul în care devii pionier. În prezent, în întreaga lume mor anual circa 1, 3 milioane de oameni în accidente de maşină. Viitorul insistă să vină, în mod inoportun, mai repede decât ne aşteptăm, iar noi ne tot străduim să-l prevedem.

De exemplu, în 1825, *Quarterly Review* anticipa că trenurile nu au niciun viitor. „Ce poate fi mai absurd decât perspectiva care ni se prezintă, cu locomotive care călătoresc de două ori mai repede decât diligenţele?”, se întreba publicaţia.

Câţiva ani mai târziu, în 1830, William Huskisson, membru al Parlamentului britanic şi fost ministru secretar de stat, participa la inaugurarea căii ferate Liverpool – Manchester. Mergea de la Liverpool la Manchester în acelaşi tren cu ducele de Wellington şi numeroşi alţi demnitari. Când trenul s-a oprit la jumătatea distanţei pentru alimentarea cu apă a locomotivei, pasagerilor li s-a cerut să nu părăsească vagoanele, dar ei tot au coborât. Huskisson a decis că trebuie să meargă să-i strângă mâna ducelui de Wellington, pentru că avuseseră o divergenţă, şi de aceea stătea pe linia de vizavi când în direcţia opusă a trecut în viteză faimoasa Rachetă a lui George Stephenson[31]. Pasagerii au fost avertizaţi să se ferească din calea trenului, dar Huskisson, nefamiliarizat cu situaţia inedită, a intrat în panică şi nu s-a putut hotărî în ce direcţie s-o ia. În cele din urmă, în loc să rămână pur şi simplu cu restul pasagerilor de cealaltă parte a liniei, a încercat să se caţăre în vagonul trenului lui Wellington, numai că uşa de care se agăţase cu disperare s-a deschis, aducându-l exact în calea Rachetei. Şi aşa William

31 „Racheta lui Stephenson" este unul dintre primele modele de locomotivă cu aburi în sistem 0-2-2 (roți de direcție - roți de tracțiune - roți de susținere), construit în 1829. (N.r.)

Huskisson a devenit unul dintre primii oameni din istorie care a fost ucis de un tren.

În 1871, Alfred Nobel spunea despre inventarea dinamitei: „Probabil că fabricile mele vor pune capăt războiului mai repede decât congresele voastre: în ziua în care două corpuri de armată se pot anihila unul pe celălalt într-o secundă, cu siguranţă că toate ţările civilizate vor da înapoi îngrozite şi îşi vor demobiliza trupele”.

În 1873, bursele din toată lumea s-au prăbuşit ca urmare a unei speculaţii, iar criza economică globală a durat ani de zile.

La câţiva ani după Nobel, în 1877, Richard Gatling, inventatorul puştii cu repetiţie Gatling, îi scria unui prieten că sperase ca invenţia lui să aducă o nouă epocă, umanitară, a războiului. Scria cum a fost determinat s-o inventeze după ce „asistase aproape zilnic la plecarea pe front a trupelor şi la întoarcerea celor răniţi, bolnavi şi morţi… Mi-a trecut prin cap că, dacă aş putea inventa un dispozitiv – o armă – care, datorită tirului rapid, i-ar permite unui om să lupte cât o sută, asta ar elimina, într-o mare măsură, necesitatea existentei unor armate mari şi, ca urmare, expunerea la război şi boală ar fi mult diminuată”.

Tot în 1877, Carl Orton, preşedintele Western Union, a refuzat oferta lui Alexander Graham Bell de a-i vinde drepturile pentru telefon, spunându-i „La ce i-ar folosi acestei companii o jucărie electrică?”

În 1888, un grup de misionari metodişti din Chicago avea nevoie de bani şi s-a gândit la ceva ce a descris drept „cutia de donaţii călătoare” – au trimis 1500 de scrisori prin care îi implorau pe destinatari să le doneze câte 10 cenţi şi să trimită mai departe o copie a scrisorii către trei prieteni, cu aceeaşi solicitare. Au obţinut peste 6.000 de dolari, deşi mulţi s-au înfuriat când au primit scrisoarea de mai multe ori. Aşa s-a născut scrisoarea în lanţ.

În 1897, lordul Kelvin, eminent savant britanic, a prezis că „radioul nu are viitor”. Tot în 1897, *New York*

Times a lăudat realizarea lui Hiram Maxim, care a inventat arma complet automatizată, afirmând că aceasta este atât de înspăimântătoare, încât va împiedica producerea războaielor şi spunând că armele lui Maxim sunt „nişte aducătoare de pace şi nişte spaime care menţin pacea”, deoarece „din cauza efectelor lor nimicitoare, au determinat popoarele şi pe conducătorii lor să se gândească mai mult la rezultatul războiului înainte să înceapă să se gândească la planuri de cucerire”.

În 1902, lordul Kelvin anticipa într-un interviu că zborul transatlantic era o imposibilitate şi că „niciun balon sau avion nu va avea vreodată succes practic”. Fraţii Wright au realizat primul lor zbor un an şi jumătate mai târziu. Orville Wright îşi amintea, într-o scrisoare din 1917: „Când fratele meu şi cu mine am construit primul avion cu echipaj şi am zburat cu el, am crezut că aducem în lume o invenţie care va face imposibil să mai aibă loc alte războaie. S-a văzut că nu eram singurii care credeam aşa ceva când Societatea franceză pentru pace ne-a acordat medalii pentru invenţia noastră”.

În 1908, locotenentul Thomas Selfridge se afla la bordul avionului pilotat de Orville Wright într-un zbor demonstrativ. La a cincea trecere în jurul oraşului Fort Myers din Virginia, elicea s-a defectat, iar avionul s-a prăbuşit, ucigându-l pe Selfridge (Wright a supravieţuit). Thomas Selfridge a devenit primul om din istorie care a murit într-un accident de avion.

În 1912, Guglielmo Marconi, inventatorul radioului, a prezis că „războiul va deveni imposibil în viitoarea eră a tehnologiilor fără fir, pentru că războiul va deveni ridicol”. În 1914, lumea a intrat în război.

Pe 16 octombrie 1929, Irving Fisher, eminent economist de la Universitatea Yale, a prezis că „preţul acţiunilor a atins ceea ce pare o zonă de platou stabilă”. Opt zile mai târziu, bursele s-au prăbuşit, odată cu spargerea unei bule generate de speculaţii bazate pe creditele uşor accesibile. Criza economică mondială a

durat ani de zile; după încheierea acesteia, în multe democraţii alegătorii s-au orientat către politicieni populişti cu tendinţe autoritare.

În 1932, Albert Einstein a anticipat că „nu există nici cel mai mic indiciu că (energia nucleară) poate fi obţinută vreodată”.

În 1938, prim-ministrul britanic Neville Chamberlain s-a întors acasă cu un acord proaspăt semnat cu Adolf Hitler şi a afirmat: „Cred că este pace deocamdată”, înainte de a adăuga: „Mergeţi acasă şi trageţi un pui de somn”, în 1939, lumea intra în război.

Neville Chamberlain în septembrie 1938, arătând acordul de la München, care poartă semnătura sa şi a lui Adolf Hitler în 1945, Robert Oppenheimer, omul care a coordonat eforturile pentru producerea bombei atomice la Los

Test nuclear în Nevada în 1951

Alamos, scria că „dacă această armă nu-i convinge pe oameni că trebuie să pună capăt războiului, atunci n-o va face niciodată ceva produs într-un laborator”. Contrar speranţelor sale – şi a speranţelor lui Nobel, Gatling, Maxim şi Wright –, încă mai avem războaie, dar măcar nu am avut încă un război nuclear (afirmaţie corectă în momentul în care scriu), aşa că poate Oppenheimer iese câştigător la puncte.

În 1966, eminentul proiectant Richard Buckminster Fuller aprecia că, până în anul 2000, „înconjuraţi de belşug, politica îşi va pierde pur şi simplu importanţa”.

În 1971, cosmonauţii ruşi Ghiorghi Dobrovolski, Viktor Paţaiev şi Vladislav Volkov au devenit primii oameni care au murit în spaţiu, după ce modulul Soyuz la bordul căruia se aflau s-a depresurizat la întoarcerea de pe o staţie spaţială.

În 1977, Ken Olson, preşedinte la Digital Equipment Corporation, a prezis că industria computerelor va rămâne o afacere de nişă, spunând că „niciun om n-are motive să

aibă un computer în casă”. În 1978, Gary Thuerk, director de marketing la aceeaşi companie, a promovat produsele acesteia într-un e-mail nesolicitat trimis către 400 de destinatari prin Arpanet, una dintre primele forme ale internetului. Tocmai expediase primul „spam”. (Şi dacă ar fi să-l credem, a funcţionat: DEC a vândut echipamente în valoare de milioane de dolari ca rezultat al campaniei de marketing prin e-mail.)

În 1979, Robert Williams, muncitor la o fabrică Ford din Michigan, a devenit primul om din istorie care a fost omorât de un robot.

În decembrie 2007, comentatorul financiar Larry Kudlow scria în *National Review*: „Nu vine nicio recesiune. Pesimiştii se înşală. Nu se va întâmpla… Avântul economic din perioada Bush este bine, sănătos. Încheie al şaselea an la rând şi mai urmează şi alţii. Da, este cea mai grozavă poveste care n-a fost spusă niciodată”. În decembrie 2007, economia SUA a intrat în recesiune (La momentul la care scriu, Larry Kudlow ocupă funcţia de director al Consiliului Naţional al Economiei în SUA.) în 2008, bursele din întreaga lume s-au prăbuşit, odată cu spargerea unei bule generate de speculaţii bazate pe creditele uşor accesibile. Criza economică mondială a durat ani de zile; după încheierea acesteia, în multe democraţii alegătorii s-au orientat către politicieni populişti cu tendinţe autoritare.

În august 2016, un băiat în vârstă de 12 ani a murit şi alţi cel puţin 20 de membri ai unui grup nomad de crescători de reni au fost spitalizaţi, după izbucnirea unei epidemii de antrax în peninsula lamal din Siberia. Antraxul nu mai fusese semnalat în regiune în ultimii 75 de ani; epidemia s-a produs în timpul unui val de căldură cu temperaturi care au depăşit cu 25 grade C limitele obişnuite ale perioadei. Temperaturile ridicate au topit stratul de permafrost gros care acoperă Siberia, dezvelind şi dezgheţând straturi de gheaţă formate cu zeci de ani în urmă – şi care au păstrat carcasele congelate ale renilor morţi în ultima epidemie de antrax, înregistrată în 1941.

Gheaţa poate conserva agenţii patogeni – în viaţă, dar în stază – timp de zeci sau sute de ani sau chiar mai mult. Boala rămăsese latentă la temperaturi sub o grade încă de când iarna rusească risipea armata lui Hitler şi aştepta doar momentul în care cuşca ei de gheaţă se va topi. Ceea ce s-a petrecut în cele din urmă în 2016 (la vremea aceea, cel mai călduros an din istoria măsurătorilor meteorologice), când lumea care se încălzea a eliberat din nou bacteria, infectând mai mult de 2000 de reni înainte de a se răspândi şi la om.

Este tentant să spui că nimeni nu ar fi putut prevedea un dezastru atât de complex, însă, de fapt, doi oameni de ştiinţă prevăzuseră, cu cinci ani înainte, că exact aşa se va întâmpla pe măsură ce se agravează schimbarea climatică: permafrostul se va retrage treptat şi, pe parcurs, va elibera în lume boli istorice dispărute de multă vreme. Iar asta va continua câtă vreme cresc temperaturile, cu efectul bizar că dăm istoria înapoi – dincolo de Thomas Midgley muncind din greu în laborator, de Eugene Schieffelin deschizând colivii într-un parc şi de William Paterson visând la un imperiu – pe măsură ce efectele cumulative ale Revoluţiei industriale se deapănă asupra noastră. Nu ştim câţi oameni vor ucide schimbările climatice în secolul care va urma şi nu ştim cum vor schimba acestea societatea, însă ştim că măcar una dintre victime a murit pentru că una dintre consecinţele involuntare ale deciziilor noastre ca specie a fost să invocăm antraxul-zombie din mormântul lui. Probabil că nu va fi şi ultima victimă.

Pe 7 mai 2016 – la aproape un secol şi jumătate după ce Mary Ward a ieşit la plimbare cu maşina într-o fatidică dimineaţă de vară –, un bărbat pe nume Joshua Brown mergea cu o Tesla Model S, pe pilot automat, pe o şosea în apropiere de Williston, Florida. Investigaţia ulterioară a scos la iveală că, în cele 37 de minute ale călătoriei, Joshua Brown a ţinut mâinile pe volan numai 25 de secunde; în restul timpului, s-a bazat pe softul maşinii. Nici Brown, nici

softul nu au identificat camionul care a intrat în trafic, iar maşina a intrat în camion.

Joshua Brown a devenit prima persoană din istorie care a murit într-un accident rutier cu o maşină pe pilot automat.

Bun venit în viitor.

Epilog

Cum ne facem praf viitorul în aprilie 2018, în Australia s-a anunţat un acord în vederea redeschiderii unei uzine electrice pe bază de cărbune. Acest lucru era neobişnuit din motive lesne de înţeles – în timp ce lumea încearcă să lase în urmă uşor-usor combustibilii fosili aducători de schimbări climatice, redeschiderea unei uzine electrice pe bază de cărbune pare o decizie bizară –, dar era chiar şi mai neobişnuit din cauza principalului stimulent pentru reluarea activităţii. Iar acesta era furnizarea de energie electrică ieftină pentru o companie de criptomonede.

Bitcoin este cea mai cunoscută criptomonedă, dar există un ecosistem care se tot dezvoltă pe măsură ce companiile lansează alte criptomonede, în speranţa că vor profita de îmbulzeala nebunească pentru banii digitali. Aceste monede nu se „extrag” ca, să zicem, aurul. Sunt doar fragmente de cod informatic, majoritatea bazate pe ceva care se numeşte tehnologie *blockehain*, unde fiecare monedă virtuală nu este doar un obiect cu valoare simbolică, ci este şi un registru al propriului istoric de tranzacţionare. Puterea de calcul necesară în primul rând pentru crearea acesteia şi apoi pentru prelucrarea istoricului de tranzacţii tot mai complicat este semnificativă – şi, ca atare, consumă energie la greu, atât pentru funcţionarea centrelor de date tot mai mari dedicate minării de criptomonede, cât şi pentru răcirea acestora.

Criptomonedele nu au valoare în sine şi, în mod deliberat, majoritatea nu dispun de niciun fel de autoritate centrală care să reglementeze şi să controleze cursul.

Singurul factor limitativ este costul puterii de calcul de care ai nevoie pentru a le crea şi a le tranzacţiona. Însă convingerea unora că aceasta este moneda viitorului a determinat creşterea semnificativă a valorii multor criptomonede, în condiţiile în care toată lumea e de acord că au o valoare – sau, cel puţin, că peste un minut va exista un alt fraier care să creadă că valorează mai mult decât crezi tu, până când, dintr-odată, nu mai apare niciunul. Aşa că valoarea lor a devenit cât se poate de instabilă, depinzând întru totul de starea de spirit a pieţei. Este un exemplu clasic de obsesie financiară, cu bule care se formează şi se sparg iar şi iar, în timp ce fiecare încearcă să nu rămână cu buza umflată la final.

Ca majoritatea obsesiilor însă, are efecte în lumea reală. Nu e vorba doar de redeschiderea unei centrale electrice în Australia: la 170 de ani după ce goana după aur a adus puhoaie de oameni atraşi de perspectiva îmbogăţirii peste noapte, în zonele rurale din vestul Americii are loc acum o nouă goană după aur. Ispitite de energia electrică ieftină, chiriile mici şi terenurile de construcţii accesibile, firmele investesc sute de milioane de dolari pentru a crea cripto-mine uriaşe, mari consumatoare de energie, în orăşele din statele Washington, Montana, Nevada şi nu numai. Locuitorii unui oraş unde s-au mutat aceşti prospectori ai secolului XXI se plâng că nu pot dormi din cauza vuietului permanent al serverelor, care le afectează sănătatea şi alungă animalele sălbatice din zonă.

Potrivit unei estimări, consumul de energie necesar numai mineritului pentru bitcoin va ajunge, până la sfârşitul lui 2018, echivalent cu cel al Austriei.

Această carte s-a referit la eşecurile şi greşelile pe care le-am făcut în trecut. Cum rămâne cu greşelile pe care le facem acum sau cele pe care le vom face în anii care vor urma? Ce formă ar putea lua boacănele viitorului?

Aşa cum am arătat, predicţiile sunt calea sigură să pari un idiot în ochii istoricilor care vor veni. Poate că în

deceniile şi secolele care urmează omenirea va comite o întreagă serie de greşeli originale şi inovatoare; poate că vom găsi o cale să nu mai facem deloc greşeli. Dar dacă vă bate gândul să vă riscaţi banii, de bun-simţ ar fi să pariaţi că vom continua probabil să facem exact aceleaşi greşeli pe care le-am făcut şi în trecut.

Haideţi atunci să începem cu lucrurile evidente.

Dintre toate chestiile pe care le-am aruncat la întâmplare în mediul înconjurător pe ideea că, ei, probabil că o să fie în regulă, carbonul pe care l-am ars într-o veselie de la Revoluţia industrială încoace este cel care o să strice de-adevăratelea distracţia tuturor.

Schimbarea climatică datorată intervenţiei umane este reală şi este o potenţială ameninţare la adresa multor comunităţi din întreaga lume şi a multor aspecte ale civilizaţiei. Acest lucru este atât de clar demonstrat ştiinţific până în acest moment, încât pare cam plictisitor să mai trecem o dată în revistă dovezile. Am depăşit demult punctul în care ar putea fi o situaţie de genul poliapei sau a razelor N, din cauza căreia toată lumea ar fi jenată după câţiva ani. Cu toate astea, se pare că există încă mulţi oameni care au destule motive să nege adevărul – financiare, politice sau simpla bucurie de a te pune cu încăpăţânare de-a curmezişul – ca să ne trezim târâţi din nou în stadiul „chestiunii dacă este adevărat sau nu” de fiecare dată când pare că înregistrăm vreun progres la capitolul „chiar facem ceva în legătură cu asta”. Este cam acelaşi scenariu la care au recurs pe vremuri producătorii de carburant cu plumb: nu e nevoie să demonstrezi că ceva nu e adevărat ca să poţi susţine suficient de mult timp că încă nu s-a luat o decizie, pentru a acumula în continuare profiturile acelea minunate.

Aşa că ne ducem mâinile la urechi şi spunem în grup „lalalalalalala, nu te aud”, când probabil că ar trebui de fapt să fugim panicaţi de parcă ne-ar fi luat foc casa, ceea ce… cam aşa e. Începând din 2000, au fost înregistraţi

17 dintre cei 18 ani cu cele mai ridicate temperaturi

din istoria înregistrărilor meteo. În aprilie 2018, pentru prima dată în epoca noastră geologică, nivelul bioxidului de carbon din atmosferă a depăşit pragul de 410 părţi la milion. Ultima dată când nivelul a fost atât de ridicat era în perioada de mijloc a pleistocenului, acum 3, 2 milioane de ani – exact când Lucy cădea din copac. În caz că vă spuneţi că ei, dacă a mai fost aşa de mare, nu poate să fie prea rău, să ştiţi că la vremea aceea nivelul mării era cu

18 metri mai ridicat decât este astăzi.

A, iar schimbările climatice nu sunt singurul lucru pe care-l face bioxidul de carbon. De fapt, una dintre modalităţile de monitorizare a cantităţii de bioxid de carbon din atmosferă este absorbţia unei părţi din el în oceane. Veşti bune, nu? Se pare că nu. Apa oceanului, cam ca şi iubitul tău, are proprietăţi de bază – altfel spus, este mai degrabă alcalină decât acidă. Însă când absoarbe CO_2, devine mai acidă şi, cu cât este mai acid oceanul, cu atât sunt mai însemnate efectele secundare asupra vieţii marine, de la minusculele moluşte până la peştii cei mari.

A, şi e şi mai rău dacă se combină cu încălzirea oceanelor. Care se întâmplă. Dacă vreţi un exemplu de cât de prost stau lucrurile în apă, Marea Barieră de Corali – una dintre *minunile concrete* ale *lumii naturale concrete* – moare într-un ritm alarmant, înregistrând doi ani la rând evenimente masive de „albire” care ucide coralii în zone întinse ale recifului.

Oameni buni… cred că s-ar putea s-o fi dat-o în bară puţin la faza asta.

Bineînţeles, este departe de a fi singura apocalipsă către care ne îndreptăm cu energie şi hotărâre. Ne-am asigurat opţiuni, oameni buni. De exemplu: în mai 2018, s-a anunţat că oamenii de ştiinţă au detectat o creştere bruscă a emisiilor de CFC. Undeva în lume, probabil că în Asia, cineva a început să producă din nou invenţia lui Thomas Midgley, teoretic interzisă. Iar asta ar putea da înapoi cu zece ani refacerea stratului de ozon. Bună treabă pe frontul „învăţăm din propriile greşeli”, băieţi.

Sau să luăm rezistenta la antimicrobiene. Antibioticele şi alte medicamente antimicrobiene au fost unul dintre cei mai importanţi paşi înainte realizaţi în secolul XX, care a salvat nenumărate vieţi. Dar, ca locuitorii de pe Insula Paştelui care şi-au tăiat copacii, le-am folosit prea mult şi prea des. Ideea e că, de fiecare dată când foloseşti un antibiotic, creşti riscul ca unul dintre microbi să fie rezistent la el – şi atunci nu faci decât să le ucizi competitorii. Este evoluţie accelerată, pentru că acţiunile noastre dau naştere unor noi tulpini de bacterii rezistente la antibiotice, care au potenţialul de a ne potopi cu toate vechile boli din istorie (şi nici măcar nu e nevoie să se dezgheţe tundra ca să se întâmple).

Ca urmare, lumea rămâne în ritm accelerat fără antibiotice eficiente – şi o parte a problemei este că antibioticele nu sunt destul de profitabile ca să determine companiile farmaceutice să investească suficiente resurse pentru crearea unora noi. Potrivit unei estimări, deja mor anual 700.000 de persoane din cauza unor boli provocate de microbi rezistent! la tratament.

Sau poate că pieirea ne va veni pentru că ne tot lăsăm deciziile pe seama algoritmilor informatici, în speranţa că astfel vor deveni, cumva, mai bune şi mai înţelepte şi că nu va fi vina noastră când o vor lua razna. Algoritmii care controlează maşinile cu pilot automat sunt doar un exemplu: în alte cazuri, algoritmii decid ce acţiuni să cumperi şi să vinzi, ce ştiri vezi în social media şi care este probabilitatea să recidiveze cineva condamnat pentru o infracţiune. Ne place să credem că algoritmii vor fi mai raţionali decât oamenii; de fapt, este foarte probabil să amplifice toate erorile de judecată şi premisele deficitare pe care li le furnizăm noi.

Preocuparea legată de delegarea deciziilor nu se opreşte aici, ţinând cont de cercetările privind inteligenţa artificială (IA), care înregistrează progrese rapide. Temerea este că, dacă reuşim să creăm o IA mult mai inteligentă şi mult mai calificată decât oamenii, s-ar putea

să greşim considerând că va fi de partea noastră. Ar putea fi capabilă să ne manipuleze în propriul ei scop, poate să ne vadă ca pe o ameninţare şi să ne distrugă sau poate, pur şi simplu, să nu fie în stare să înţeleagă că oamenii sunt importanţi, iar noi vom ajunge să nu fim mai nimic altceva decât simpla materie primă pentru obiectivul său de a produce cât mai multe agrafe de birou cu putinţă (sau orice altă sarcină i-am trasat). Perspectiva că ne-am putea pierde în uitare, preschimbându-ne în nişte Frankensteini, poate părea îndepărtată, dar un număr îngrijorător de mare de oameni despre care se presupune că sunt inteligenţi par să ia destul de în serios această posibilitate.

Sau poate că o să ne aruncăm singuri în aer într-un război nuclear înainte să ni se întâmple oricare dintre aceste lucruri.

Ori s-ar putea ca beleaua să nu fie chiar aşa de dramatică. Poate că, prin lenea noastră, ne condamnăm la un viitor de tot rahatul. De când am scăpat din chingile nefericite ale Pământului şi am intrat în era spaţială, modul în care tratăm în spaţiu lucrurile de care nu mai avem nevoie este cam acelaşi cu modul în care tratăm toate celelalte gunoaie pe care le creăm: le aruncăm pur şi simplu. În definitiv, spaţiul e foarte mare, aşa încât ce contează?

Şi aici intervine sindromul Kessler. Problema a fost anticipată încă din 1978 de Donald Kessler, cercetător la NASA, şi asta tot nu ne-a împiedicat să aruncăm diverse lucruri în spaţiu. Necazul e că, atunci când arunci lucruri pe orbită, de fapt ele nu se duc nicăieri. Nu-i ca atunci când arunci o pungă de chipsuri pe geamul maşinii – gunoiul spaţial rămâne pe orbită cam la aceeaşi viteză şi pe aceeaşi traiectorie ca obiectul din care a fost aruncat. Şi uneori se loveşte de alte deşeuri.

Problema este că, din cauza vitezei cu care se mişcă obiectele pe orbită, o ciocnire devine incredibil de distructivă. O singură coliziune cu cea mai mică bucată de materie poate fi catastrofală, distrugând sateliţi sau staţii

spaţiale. Iar aceste coliziuni mortale produc, chiar aşa, mii şi mii de bucăţi de deşeuri spaţiale, toate putând determina alte coliziuni. Asta a prezis Donald Kessler: că în cele din urmă spaţiul va deveni atât de aglomerat, încât procesul va atinge un punct critic, când fiecare coliziune va da naştere tot mai multor coliziuni, până când întreaga planetă va fi înconjurată de un nor care o va învălui cu totul, compus din rachete de mare viteză formate din gunoaie. Vom deveni, efectiv, legaţi de glie.

Dintr-un punct de vedere, pare că ar fi un final bizar de poetic al călătoriei pe care n-a reuşit s-o înceapă Lucy cu milioane de ani în urmă. Cu toată explorarea, tot progresul, toate visurile şi marile concepte, iată unde sfârşim: prizonieri pe propria planetă, într-o închisoare pe care ne-am construit-o din propriile deşeuri.

Indiferent ce ne rezervă viitorul, indiferent ce schimbări năucitoare vor apărea anul viitor, în următorii zece ani sau în secolul următor, pare verosimil că vom face în continuare practic aceleaşi lucruri. Vom da vina pe alţii pentru suferinţele noastre şi ne vom construi lumi fantastice complicate, în aşa fel încât să nu trebuiască să ne gândim la păcatele noastre. Ne vom îndrepta spre lideri populişti după crizele economice. Vom face pe dracu' în patru pentru bani. Vom ceda mentalităţii de grup, obsesiilor şi distorsiunii de confirmare. Ne vom spune că planurile noastre sunt foarte bune şi că n-are ce să nu meargă bine.

Sau… poate că nu? Poate că acesta este momentul când ne schimbăm şi începem să învăţăm din istorie. Poate că e doar pesimism şi, oricât de tâmpită şi deprimantă poate părea lumea astăzi, în realitate omenirea devine mai înţeleaptă şi mai informată, iar noi suntem suficient de norocoşi şi trăim zorii unei noi epoci în care n-o dăm în bară. Poate chiar avem capacitatea de a fi mai buni.

Poate că, într-o bună zi, ne vom urca într-un copac şi nu vom mai cădea.

Mulţumiri

Nu aş fi putut scrie această carte fără ajutor din partea multor oameni. Mulţumirile mele trebuie să se îndrepte în primul rând către agentul meu, Antony Topping, fără de care efectiv n-aş fi scris-o. A fost o plăcere să lucrez cu Alex Clarke, Kate Stephenson, Ella Gordon, Becky Hunter, Robert Chilver şi întreaga echipă de la Headline şi îmi pare foarte rău pentru termenele de predare. Aş vrea să le mulţumesc şi lui Will Moy şi oamenilor minunaţi de la Full Fact, pentru că, printre altele, au avut prea mult de aşteptat.

Familia – părinţii mei, Don şi Colette, şi fratele meu, Ben, istoric cu acte în regulă – m-au susţinut în tot acest demers. Hannah Jewell mi-a pus la dispoziţie fapte istorice amuzante pentru inspiraţie, perspectivă şi o înţelegere comună asupra fantomelor. Kate Arkless-Gray mi-a oferit sfaturi practice, înţelegere şi, cel mai important, o ocazie extraordinară de a avea grijă de o casă. Maha Atal şi Chris Applegate mi-au oferit discuţii antrenante şi numeroase sugestii; şi Nicky Reeves, la fel. Trebuie să le mulţumesc şi istoricilor de pe Twitter pentru că au fost de încredere şi mi-au acordat tot sprijinul; în special lui Greg Jenner (pe care l-am parafrazat la pagina 9) şi lui Fern Riddell; vă rog să cumpăraţi şi cărţile scrise de ei. Acum o să tot adaug oameni, ca să pară că am mulţi prieteni. Damian şi Holly Kahya, James Ball, Rose Buchanan, Amna Saleem şi mulţi

alţii mi-au oferit vorbe înţelepte şi beri. Faptul că m-am lovit constant de Kelly Oakes în ultimele etape ale scrisului a fost exact motivaţia de care aveam nevoie ca să merg mai departe. Aş vrea să-i mulţumesc şi lui Tom Chivers pentru prânzul pe care n-am mai apucat să-l luăm împreună şi îmi cer scuze pentru asta. Trupa CHVREHES a scos pe piaţă un album solid în timpul procesului de scriere; îi includ şi pe ei în această secţiune, în speranţa că se va găsi cineva care va răsfoi cartea uitându-se doar după nume, fără să fie atent la context, şi ca atare o să creadă că viaţa mea este mult mai fascinantă decât pare. Pe acelaşi principiu, le mulţumesc şi lui Beyoncé, Cate Blanchett şi fantomei lui David Bowie.

Este de la sine înţeles că orice erori s-ar fi strecurat în această carte, ele îmi aparţin numai mie şi nu se extind asupra niciunuia dintre cei menţionaţi mai sus. Cu excepţia fantomei lui David Bowie.

Lecturi suplimentare

Există o bibliografie pe care vreau să o amintesc şi pe care m-am bizuit destul de mult pentru diverse secţiuni din această carte. (în text există deja referiri la unele dintre scrieri.) Toate lucrările merită citite pentru a aprofunda câteva dintre subiectele şi evenimentele pe care, din motive de spaţiu, nu am putut decât să le ating în treacăt.

Daniel Kahneman – *Thinking, Fast and Slow* este menţionată la secţiunea despre ciudăţenii cognitive şi coroborează o mare parte din felul cum înţelegem modul de funcţionare a minţii umane. În acelaşi timp, *A Colorful History of Popular Delusions* de Robert E. Bartholomew este o lectură minunată despre obsesii, nebunii, mode şi panică.

Collapse de Jared Diamond este şi ea menţionată în text şi a asigurat masiv documentarea pentru secţiunea despre Insula Paştelui (în plus, influenţa lui este clară pe tot parcursul secţiunii).

Hitler: *Volume I*: *Ascent 1889 – 1939* de Völker Ulirich a fost sursa pe care am folosit-o pentru cea mai

mare parte a materialului despre Hitler (şi fanii elegantelor mesaje literare critice discrete de pe Twitter vor recunoaşte şi opinia de bază din cronica spectaculoasă făcută de Michiko Kakutani aceleiaşi cărţi.)

Altă carte la care apar câteva referiri în text este *The Price of Scotland*: *Darien, Union of the Wealth of Nations* de Douglas Watt, o disecţie pătrunzătoare şi meticuloasă a proiectului nebunesc al lui William Paterson.

Genghis Khan: *The Man Who Conquered the World* de Frank McLynn şi *Genghis Khan and the Making of the Modern World* de Jack Weatherford au fost surse importante pentru secţiunea despre Horezm.

Vreau să mai amintesc două cărţi care au mers pe aceeaşi cale înainte de aceasta: *100 Mistakes that Changed History*: *Backfires and Blunders that Collapsed Empires, Crashed Economies, and Altered the Course of Our World* de Bill Fawcett şi *The Mammoth Book of Losers* de Karl Shaw – ambele au fost lecturi grozave şi mi-au adus la cunoştinţă câteva nereuşite minunate despre care nu ştiam mai nimic.

Surse fotografie

Getty Images: p. 48 (Photo Quest); p. 55 (Bettmann); p. 58 (e Jim Xu); p. 69 (Bettamann); p. 72 (e Walter Astrada/AFP); p. 99 (e Robert Preston/Age Fotostock); p. 142 (Keystone); p. 171 (Hulton Archive); p. 173 (Historical Map Works LLC şi Osher Map Library); p. 238 (Corbis Historical); p. 274 (e Nicholas Kamm/AFP)

Alamy: p. 93 (SOTOK2011); p. 95 (Woris History Archive); p. 203 (Granger Historical Picture Archive); p. 262 (Granger Historical Picture Archive); p. 263 (lan Dagnall Computing)

Bridgeman Images: p. 187 (Bibliothèque nationale de France, Paris [MS Pers.113. L49]); p. 230 (Académie des sciences, Paris/Archives Charmet)

Despre autor

Tom Phillips este jurnalist şi umorist şi locuieşte la Londra. A fost director editorial la Buzz Feed UK, unde şi-a

împărţit timpul între relatarea foarte serioasă a unor subiecte importante şi glume.

De-a lungul carierei sale, Tom a făcut parte dintr-un grup de comedie foarte scurt timp apreciat, a lucrat în televiziune şi la Parlament şi odată a lansat un ziar care nu a avut succes.

A studiat arheologie şi antropologie şi istoria şi filosofia ştiinţei la Cambridge şi este plăcut surprins că a scris o carte în care chiar le foloseşte.

!

Tipar: ARTPRINT E-mail: officeartorint.ro Tel.: 021 336 36 33

Tom Phillips e jurnalist şi umorist englez. A studiat arheologie, antropologie, istoria şi filosofia ştiinţei la Cambridge University şi a fost director editorial la Buzz FeedUK, unde a publicat atât reportaje pe teme serioase, cât şi articole umoristice. A lucrat de-a lungul timpului în televiziune şi în parlament şi a fost scurtă vreme membru al unui cunoscut grup de comedie. În prezent, locuieşte la Londra. îl puteţi urmări pe twitter: flashboy.

11 Field of Dreams (*Terenul de baseball*, 1989) – film în regia lui Phil Alden Robinson, cu Kevin Costner în rolul principal. Adaptare după romanul